

N Á R O D O P I S N Á

l'eu'ne

3/2022

AUTOŘI STUDIÍ A ČLÁNKŮ NR 3/2022:

Mgr. Andrej MENTEL, PhD., (* 1978) je odborným asistentem v Ústavu sociální antropologie Fakulty sociálních a ekonomických věd Univerzity Komenského v Bratislavě. Po magisterském studiu biomedicínské fyziky absolvoval doktorandské studium etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Zabývá se především evoluční antropologií, antropologií školy a vzdělávání, jakož i využitím statistických metod v sociálních vědách. Jeho regionální specializací jsou země západního Balkánu, zejména Bosna a Hercegovina.

ORCID: 0000-0002-8556-7625. **Kontakt:** andrej.mentel@fses.uniba.sk

Doc. PhDr. Miroslav VÁLKA, Ph.D., (* 1951) vystudoval etnografii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity J. Ev. Purkyně v Brně (dnes Masarykova univerzita). V letech 1975–1991 působil jako odborný pracovník (etnograf) v Muzeu Kroměřížska. Od roku 1993 působí v Ústavu evropské etnologie FF MU (v letech 2006–2017 jako vedoucí). Zabývá se dějinami oboru, materiální kulturou a etnologií slovanských národů (se specializací na Slováky, Slovinci a Lužické Srby). Od roku 2017 je také redaktorem Národopisného věstníku.

ORCID: 0000-0002-3540-3892. **Kontakt:** valka@phil.muni.cz

Doc. PhDr. Marián ŽABENSKÝ, PhD., (* 1984) vystudoval management kultury a turizmu na Filozofické fakultě Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Od roku 2012 pracoval v této instituci jako odborný asistent, od roku 2021 zde působí jako docent. Zabývá se výzkumem kulturní krajiny, minoritních společenství a hornictvím.

ORCID: 0000-0003-2786-0628. **Kontakt:** mزابensky@ukf.sk

PhDr. Pavel NOVÁK, CSc., (* 1960) vystudoval historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a po absolutoriu nastoupil do zemědělského muzea (dnes Národní zemědělské muzeum), pobočka na zámku Kačina. V prvních letech měl na starosti archiv muzea, později podsíbrky řemesel a venkovských staveb. Mezi lety 1991–2013 byl ředitelem pobočky Kačina, poté vědecko-výzkumným pracovníkem a kurátorem výše uvedených podsbírek. Ve své odborné činnosti se zaměřuje především na 19. a 20. století, především na hospodářské dějiny zemědělských závodů v období socialismu, na venkovské stavby a na proměny krajiny zejména ve spojitosti s kačinských hraběcí rodem Chotků.

ORCID: 0000-0002-1726-0269. **Kontakt:** pavel.novak@nzm.cz

Národopisná revue vychází v tištěné černobílé podobě; pdf verze s barevnými fotografiemi jsou od roku 2016 zveřejněny na internetových stránkách časopisu v sekci Archiv <<http://revue.nul.k.cz/obsah-cisel-archiv.html>>.

N Á R O D O P I S N Á

l'eu'ne

3/2022

OBSAH

Studie a materiály k tématu Proměny zemědělství

Farmářstvo jako kontrakultúra: Rodinné hospodárstva v strednej Bosne (<i>Andrej Mentel</i>)	179
Poválečný život a kolektivizace moravského venkova pohledem aktérů – malozemědělců (<i>Miroslav Válka</i>)	192
Vplyv baníctva na proces adaptácie nemeckej minority v okolí Nitrianskeho Pravna s akcentom na poľnohospodárstvo (<i>Marián Žabenský</i>)	206
Quo vadis? České a moravské zemědělství v letech 2000–2020 (<i>Pavel Novák</i>)	222

Proměny tradice

Od tradičního zemědělského hospodaření k zemědělské velkovýrobě na Slovácku (<i>Josef Jančář</i>)	234
Lazce po roce 1948 – vzpomínky na kolektivizaci zemědělství v jedné hanácké vesnici (<i>M.K.</i>)	237

Ohlédnutí

Sté výročí narození Volodymyra Hošovského aneb Cesta ke kybernetické etnomuzikologii (<i>Lubomír Tyllner</i>)	239
Sto let od narození Georga Richarda Schroubka (<i>Petr Lozoviuk</i>)	240

Společenská kronika

Jubilantka Jana Pospíšilová (<i>Helena Beránková</i>)	243
Šeš'desiatnik Jaroslav Skupnik (<i>Juraj Buzalka</i>)	244
Za Helenou Bočkovou (<i>Václav Štěpánek</i>)	245

Konference

Generální konference ICOM Prague 2022 (<i>Terezie Řánková</i>)	247
24th International Wind Music Conference, Bolzano (<i>Barbora Turčanová</i>)	248

Výstavy

Muzeum knoflíků v hornofalckém Bärnau (<i>Marta Ulrychová</i>)	249
--	-----

Festivaly

MFF Strážnice 2022: Postpandemická euforie (<i>Matěj Kratochvíl</i>)	251
--	-----

Recenze

Je. P. Serapionova: Čechi i slovaki v Rossijskoj imperii (poslednjaja tret' XIX – načalo XX veka) (<i>Petr Lozoviuk</i>)	253
K. Popelková: Vínohradnícke mesto v etnologickej perspektíve (<i>Peter Salner</i>)	254
M. Vrzgulová (ed.) – P. Salner: Dvojrozhovor. O pamäti, etnológii a meste... (<i>Jana Nosková</i>)	255
J. Šimánek: Doudlebsko v kuchyni a u stolu. Lidová strava z jihu Čech (<i>Marta Toncrová</i>)	257
Z. Magyar: A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex (<i>József Liszka</i>)	259
M. Krist: Letinám. Z historie obce a lázní Letiny (<i>Marta Ulrychová</i>)	260
B. Iljuk (ed.): Můj návrat do staré vlasti (<i>Veronika Beranská</i>)	261
Sborník Muzea Českého lesa v Tachově (<i>Marta Ulrychová</i>)	262

Contents in English

264

FARMÁRSTVO AKO KONTRAKULTÚRA: RODINNÉ HOSPODÁRSTVA V STREDNEJ BOSNE

Andrej Mentel (Ústav sociálnej antropológie FSEV, Univerzita Komenského v Bratislave)

Jedným z centier spoločenského života v mestách a mestečkách strednej Bosny¹ sú trhoviská (v miestnom jazyku zvané *pijaca*; obr. 1). Väčšinou fungujú len jeden deň v týždni, takže predajcovia počas niekoľkých dní obídu s tovarom viacero lokalít. Tovar, ktorý ponúkajú, je rozmanitý. Najčastejšie ide o poľnohospodárske produkty, najmä o zeleninu, ovocie, strukoviny, niekedy aj priesady, zriedkavejšie aj vajcia, med či syry. Ďalší ponúkajú liečivé byliny a výrobky z nich – čaje, tinktúry, bylinkové medy. Na trhoviská sa predajcovia schádzajú z pomerne širokého okruhu; oplatí sa im cestovať aj vyše 60 km. Kupujúci predovšetkým spomedzi miestnych obyvateľov totiž oceňujú čerstvosť a domáci pôvod produktov a často aj nižšie ceny oproti kamenným predajniam.

Tak je to aj v oblasti, do ktorej situujem túto štúdiu. Do 90. rokov 20. storočia patrila stredná Bosna k tým regiónom, v ktorých os ekonomického, sociálneho a kultúrneho života tvoril ťažký priemysel, predovšetkým ťažba nerastných surovín, hutníctvo a strojárstvo. Tamajšie mestá sa navonok prezentovali doslova ako výkladné skrine modernizácie a industrializácie. Na pozostatky roľníctva sa nahliadalo ako na „prežitky z archaických dôb“, takže poľnohospodárska produkcia rovnako ako aj prestíž poľnohospodárskej práce klesala.

V dôsledku economickej transformácie však v Bosne rapídne poklesol význam ťažkého priemyslu, čo výrazne zasiahlo aj jej obyvateľstvo. Keďže tu bola veľká časť ekonomiky priamo alebo nepriamo napojená na priemysel, po zastavení banskej ťažby a priemyselnej výroby bolo veľa obyvateľov strednej Bosny nútených preorientovať sa na iné zdroje obživy. Jednou z adaptačných stratégií dostupných najmä ľuďom pochádzajúcim z vidieckeho zázemia občiny a majiteľom víkendových chat v okolitých horách bolo preorientovanie sa na domáce roľnícke hospodárstvo. Hoci väčšinou ide o samozásobiteľskú produkciu len s občasným predajom výrobkov, v niektorých prípadoch sa domáce hospodárstvo rozšírilo natolko, že umožňuje vstup na trh s farmárskymi produktmi. Ten sa odohráva najmä na vyššie spomenutých miestnych trhoviskách, v mestskej tržnici v Sarajeve, prípadne v iných väčších mestách. Približne po roku

2010 začali v urbánných centrách Bosny a Hercegoviny vznikať aj špecializované obchodíky so „zdravými potravinami“, ktoré sa špecializovali na produkty miestnych farmárov. Okrem výrobkov z ovocia a zeleniny či domácich mliečnych a mäsových výrobkov k nim patria aj čaje, tinktúry a ďalšie produkty z liečivých bylín alebo nealkoholické nápoje a ovocné destiláty. Väčšina hospodárstiev je však zameraná samozásobiteľsky len s príležitostným predajom niektorých produktov (napr. domácich syrov, čerstvého mäsa alebo údenín).

Rodinné hospodárstva tak predstavujú zaujímavý sociálny fenomén. Na jednej strane je ich nárast pragmatickou reakciou na ekonomické podmienky, na druhej je spojený s viacerými symbolickými asociáciami. Tie spájajú farmársku produkciu s hodnotami ako autenticita, trvalá udržateľnosť a obnova (či nové vytváranie) vzťahov dôvery medzi predávajúcimi a kupujúcimi. Cieľom tejto štúdie teda je preskúmať, či (a ak, tak v akom zmysle) sa v prípade rodinných hospodárstiev zo strednej Bosny dá hovoriť o kontrakultúre, ktorá sa programovo stavia do opozície voči väčšinovej spoločnosti, má určité jednotiace idey a tieto presadzuje aj pomocou materiálnych symbolov.

Obr. 1. Mestské trhovisko (*pijaca*) v Željeznom (13. 8. 2016).
Foto A. Mentel

Mojím základným argumentom je, že okrem pragmatickej motivácie zabezpečiť živobytie pre svoju rodinu ide pri súčasných roľníkoch aj o cieľavedomé úsilie o alternatívu voči spoločnosti, ktorú títo aktéri vnímajú ako skazenú, zasiahnutú korupciou a principiálne nereformovateľnú.

Pojmový a teoretický rámec

Pre potreby ďalšieho výkladu je potrebné rozlíšiť pojem farmy (*farma*) a hospodárstva či gazdovstva (*gazdinstvo*). Toto rozlíšenie zodpovedá emickým kategóriám. V oboch prípadoch ide o rodinný statok, na ktorom hospodári predovšetkým rodina, ktorá daný statok vlastní (vrátane širšieho príbuzenstva; len výnimočne si najíma námezdnú pracovnú silu). Rozlišuje sa však miera zapojenia do peňažnej ekonomiky. Termínom *farma* sa v strednej Bosne myslí prevažne druh podnikania, kde väčšina finančných príjmov hospodáriacej domácnosti pochádza z poľnohospodárskej činnosti. Dôležité je aj to, že farmár (*farmer*) podniká ako fyzická, nie ako právnická osoba. Oproti tomu sa gazdovstvo chápe najmä ako prevažne samozásobiteľská jednotka, kde príležitostný predaj niektorých produktov tvorí len doplnok k peňažným príjmom domácnosti (prakticky rovnaké rozlíšenie pre české pomery vid' Kolářová 2021: 172 – 176). Gazdovstvá spravidla nie sú registrovanými podnikateľskými subjektmi.² Hranica medzi týmito termínmi však nie je ostrá a niekedy sa používajú ako synonymá.

Spomenuté farmy a rodinné hospodárstva (a s nimi spojená produkcia potravín) tvoria súčasť ponuky, ktorou sa región strednej Bosny usiluje podporiť cestovný ruch zameraný na tradície (Musa – Šiljković – Čelik 2016: 610). K tejto ponuke patria aj ďalšie prvky kultúrneho a prírodného dedičstva, napríklad zachovaná tradičná architektúra, tradičné kresťanské aj moslimské pútnické miesta, zrúcaniny stredovekých hradov alebo dodnes funkčné hámre). Všetky tieto prvky sa v súčasnosti začleňujú do príbehu zakladajúceho bosniansku identitu. Tento príbeh odkazuje na stredoveké bosnianske kráľovstvo a na horské roľnícko-dobytkárske hospodárenie. Hoci veľká časť súčasných rodinných hospodárstiev vznikla počas posledných dvadsiatich rokov (teda po roku 2000) ako odpoveď na ekonomickú transformáciu, ich hlavným produktom nie sú len domáce syry, liečivé byliny alebo cestoviny obsahujúce vajcia z vlastného chovu, ale predstava autenticity, bezprostredných ľudských vzťahov a blízkosti prírode. Vďaka týmto dôrazom rodinné hospodárstva predstavujú aj istý druh kontrakultúry (Roszak 2015).

Koncept kontrakultúry u Theodora Roszaka pôvodne slúžil na pochopenie protestného mládežníckeho hnutia koncom 60. rokov 20. storočia predovšetkým v USA. Predponou *kontra* chcel vyjadriť nielen jeho opozičný charakter voči dominantnej euroamerickej kultúre, ale aj predpokladaný potenciál stať sa skutočnou alternatívou. Roszak sa takmer vôbec nevenuje konkrétnym politickým udalostiam a ich aktérom, voči ktorým ľudia protestovali. Namiesto toho analyzuje jednotiace idey protestov, ktoré charakterizuje ako odpor voči „technokracii“. Týmto termínom označuje „spoločnosť, v ktorej sa tí, ktorí vládnu, legitimizujú odkazom na technických expertov, ktorí sa pre zmenu legitimizujú odkazom na vedecké formy poznania. A proti autorite vedy už nielo odvolania“ (Roszak 2015: 49). Hlavným problémom technokratickej spoločnosti je podľa Roszaka jej totalitný charakter, teda úsilie obsiahnuť všetky aspekty života, podriaďiť ich racionálnemu plánovaniu a kontrole. Základom pre technokratickú spoločnosť bol takmer nespochybňovaný technologický optimizmus po druhej svetovej vojne, ktorý ešte nebol konfrontovaný klimatickou krízou a ďalšími environmentálnymi problémami súčasnosti. Podľa Roszaka je teda pochopiteľné, že protest proti takémuto apolónskemu³ projektu spoločnosti mal anti-scientistickú, extatickú a po východnom mysticizme siahajúcu, teda doslova dionýzovskú podobu (Roszak 2015: 89).

Otázkou však je, čím je koncept kontrakultúry relevantný pre súčasnú diskusiu o spoločenských alternatívach. Ako uvádza Martin C. Putna vo svojom doslove k českému vydaniu Roszakovej knihy, prvky protestného hnutia z konca 60. rokov 20. storočia sa medzičasom samy stali objektom komercializácie a hlavného prúdu populárnej kultúry (Putna 2015: 317). Ďalej Putna hľadá paralely medzi americkým hnutím protestu, o ktorom písal Roszak, a českým undergroundom z obdobia socialistickej normalizácie. Poukazuje na to, že kontrakultúra v roszakovskom zmysle nie je len jednoduchou negáciou establishmentu, ale prináša aj alternatívnu metafyziku (Putna 2015: 318 – 319). Nórska kultúrna historička Randi Storaas (1986) narába s pojmom kontrakultúry ešte voľnejšie. Podľa nej je kontrakultúra jednou z možností reakcie určitého segmentu spoločnosti na vedomie krízy. Dôležitými znakmi, ktoré bádatelka kontrakultúre pripisuje, sú jednotiacia idea, úsilie túto ideu rozšíriť a viditeľné symboly solidarity (napr. vlajka alebo odev). Týmto pojmovými nástrojmi Storaas vysvetľuje symbolickú reprezentáciu národného hnutia v Nórsku

začiatkom 20. storočia, ktoré presadzovalo emancipáciu od kultúrnej, jazykovej a politicky dominantného Dánska. Konkrétne ukazuje, že pre toto hnutie bola symbolom solidarity revitalizácia kroja z oblasti Hardanger.

Ludia, miesto a terénny výskum

Hlavnou lokalitou môjho terénneho výskumu bola obecina v regióne strednej Bosny, ktorú pre potreby tejto práce nazývam Željezno⁴. Obecina⁵ Željezno sa nachádza v horskom prostredí, v ktorom v minulosti dominovalo baníctvo a spracovanie kovov. Metalurgický priemysel sa v Željeznom stal dominantným ekonomickým odvetvím počas rakúsko-uhorskej okupácie koncom 19. storočia; jeho význam ešte vzrástol počas socialistickej Juhoslávie. Zásadným spôsobom ho však zasiahla transformácia ekonomiky a privatizácia po rozpade Juhoslávie. Následkom bol zánik pracovných príležitostí nielen v samotnom priemysle, ale v takmer všetkých ďalších odvetviach ekonomiky, pretože tie boli viac či menej priamo prepojené na priemyselnú výrobu.

Sídlo obcíny Željezno sa nachádza v rovnomennom mestečku, ku ktorému patrí niekoľko desiatok vidieckych sídel nachádzajúcich sa v okolitých horách. Niektoré dediny sú vzdialené aj vyše 20 km od mesta v pomerne ťažko dostupnom horskom teréne. Pred rozpadom Juhoslávie a vojnou v 90. rokoch 20. storočia žilo v takmer každej z dedín patriacich do obcíny Željezno niekoľko desiatok rodín. Dediny boli dopravne spojené so sídlom obcíny pravidelnou hromadnou dopravou a zväčša v nich nechýbala základná vybavenosť – predajňa potravín, pošta alebo ambulancia praktického lekára. Po vojne sa aj v dôsledku vysídľovania tieto prevádzky spravidla neobnovili. Aby bola zabezpečená povinná školská dochádzka, ostali v niektorých dedinách funkčné filiálky základnej školy poskytujúce vzdelanie na prvom stupni; staršie deti však musia dochádzať do školy v meste.

Obyvateľstvo obcíny prekonalo za posledných tridsať rokov výrazný úbytok spôsobený najmä emigráciou súvisiacou s vojnou v 90. rokoch 20. storočia a s následnou ekonomickou transformáciou. Tým sa nijako nevyčleňuje z celkového obrazu Bosny a Hercegoviny, ktorá patrí medzi krajiny s masívnou emigráciou. Napriek neúplným dátam je možné urobiť si základnú predstavu o migrácii z Bosny a Hercegoviny na základe oficiálnych správ vydávaných bosniackym ministerstvom bezpečnosti. Podľa správy o migrácii z Bosny a Hercegoviny za rok 2020 (BiH Migration Profile 2021: 67 – 68) žije vyše

1,8 milióna ľudí narodených v Bosne v niektorej z 53 krajín s najpočetnejšou bosniackou diaspórou. To je viac ako polovica oproti tým, ktorí v Bosne a Hercegovine žijú v súčasnosti.⁶ Prvých päť krajín podľa početnosti bosniackej diaspóry tvoria Chorvátsko, Srbsko, Nemecko, Rakúsko a Slovinsko. Správy o migrácii v Bosne a Hercegovine uvádzajú aj počty ľudí, ktorí v predchádzajúcich niekoľkých rokoch zrušili v Bosne svoj trvalý pobyt a presídlili sa do niektorej zo štyroch krajín s najpočetnejšou diaspórou v rámci Európskej únie⁷. Za roky 2017 – 2020 to bolo každoročne niekoľko tisíc ľudí s mierne klesajúcim trendom – od 3688 v roku 2017 do 3065 v roku 2020 (BiH Migration Profile 2021: 66).

Hoci neexistuje podobná správa o obcíne Željezno, na základe etnografického výskumu získame podobný obraz. Zjavné je to najmä v letných mesiacoch, keď mnoho ľudí pochádzajúcich zo Željezného sem prichádza stráviť časť dovolenky. Vysídľovanie sa tu najvýraznejšie prejavilo na etnickom zložení obyvateľstva. Tým, že z obcíny vo väčšej miere odchádzali Srbi a Chorváti, sa zvýšil relatívny podiel Bosniakov⁸ na necelé dve tretiny. Zároveň sa ešte zvýšila etnická segregácia, a to najmä na vidieku. Navzdory normatívnym predstavám Titovej Juhoslávie o „bratstve a jednote“ (Cabada – Kolarčíková 2016: 152) boli už pred rozpadom Juhoslávie predovšetkým vidiecke sídla strednej Bosny tvoriace miestne spoločenstvá (*mjesne zajednice*) prevažne etnicky homogénne. Takmer úplný odsun srbského obyvateľstva v dôsledku vojnového konfliktu viedol k vyľudneniu viacerých vidieckych sídel pred vojnou obývaných Srbmi. V horských dedinách obcíny Željezno obývaných chorváckym alebo bosniackym obyvateľstvom tiež výrazne poklesol počet obyvateľov. Tento pokles však nebol spojený len s emigráciou alebo s núteným vysídľovaním v rámci krajiny, ale predovšetkým s urbanizáciou súvisiacou so zánikom pracovných príležitostí na území obcíny.

O to zaujímavejšie bolo sústrediť výskumnú pozornosť na tie domácnosti, ktoré buď vo vidieckych sídlach zotrvali aj napriek nepohodliu spojenému napríklad s dochádzaním detí do škôl, alebo sa na vidiek prisťahovali s cieľom venovať sa rodinnému hospodárstvu. Etnografický terénny výskum, ktorý som v obcíne Željezno vykonal, bol súčasťou širšieho výskumného projektu zameraného na spôsoby adaptácie na spoločensko-ekonomické zmeny spojené s transformáciou ťažkého priemyslu. Výskum pozostával z každoročných⁹

niekoľkotýždňových návštev v letných mesiacoch medzi rokmi 2016 a 2021. Rodinné hospodárenie, či už farmárskym alebo samozásobiteľským spôsobom, sa ukázalo ako jedno zo zriedkavých, no v súčasnosti sociálne oceňovaných riešení vzniknutej ekonomickej situácie.¹⁰ Zaujímalo ma preto, ako títo hospodári (a to bez ohľadu na etnickú a náboženskú príslušnosť) interpretujú svoju pozíciu v sociálnom priestore Bosny a Hercegoviny. Hoci v mnohých iných kontextoch je etnická, resp. náboženská príslušnosť dôležitým faktorom vstupujúcim napríklad aj do vzťahov kooperácie (porov. Mentel 2022), v súvislosti s rodinnými farmami a ich hospodárením nejde o relevantný faktor. Preto v texte uvádzam etnicitu informátorov len implicitne, a to pomocou zvolených mien (napr. Mate,¹¹ Jozo a ďalší sú Chorváti, kým Dževad, Mensura, Ahmet a Muamer sú Bosniaci).

Rodinné hospodárstva v bývalej Juhoslávii

V medzivojnovom období a krátko po druhej svetovej vojne bola Juhoslávia prevažne agrárna krajina. Modernizácia po druhej svetovej vojne bola preto zameraná na masívnu industrializáciu. Keďže však vyše 70 % obyvateľstva pracovalo v poľnohospodárstve, nebolo možné vidiecku populáciu ignorovať. Spočiatku sa (asi do roku 1952) Titova vláda pokúsila poľnohospodárstvo kolektivizovať podľa sovietskeho vzoru. Kolektivizácia v Juhoslávii však ani zďaleka nedosiahla rozmery porovnateľné s ostatnými socialistickými štátmi. Na základe zákona o pozemkovej reforme z 23. 8. 1945 sa vyčlenilo osem kategórií vlastníkov ornej pôdy, ktorých majetok štát vyvlastnil a začlenil do pozemkového fondu určeného na redistribúciu. K týmto kategóriám patrila pôda odsunutého nemeckého obyvateľstva a skutočných či domnelých kolaborantov s nacistami, veľkostatkárov, bánk a iných korporácií, veľkých roľníkov (s výmerou pôdy podľa regiónu a kvality pôdy nad 25 až 35 ha) a cirkevných majetkov (Allcock 2000: 126). Na časti vyvlastnených pozemkov predovšetkým v úrodných oblastiach Slavónie, Baranje a Vojvodiny vznikali tzv. roľnícke pracovné družstvá (*seljačke radne zadruga*) pôvodne podľa sovietskeho vzoru. Najväčší rozmach dosiahli roľnícke družstvá v roku 1950. S 2 miliónmi družstevníkov a 2,3 miliónmi ha poľnohospodárskych pozemkov šlo v tom čase o približne 1/5 celkovej výmery ornej pôdy v Juhoslávii (Hoare 2007: 325). Väčšia časť ornej pôdy však naďalej patrila drobným súkromným roľníkom, vrátane tých, ktorým boli pridelené spomínané vyvlastnené pozemky. Výmery týchto

pozemkov dosahovali 2,5 – 3,5 ha, v prípade príjemcov vyznamenaných ako národný hrdinovia až do 10 ha (Allcock 2000: 127). Prerozdeľovanie vyvlastnenej pôdy bolo spojené s výraznými presunmi obyvateľstva. Napríklad úrodné pozemky vo Vojvodine boli pridelené roľníckym rodinám z Bosny, Liky alebo Čiernej Hory, čo výrazne zvýšilo podiel Srbov v tomto regióne. Súkromní roľníci teda na väčšine územia Juhoslávie pretrvali aj pokus o socialistickú kolektivizáciu poľnohospodárstva. V hornatej strednej Bosne teoreticky smeli súkromne hospodáriť aj na pomerne veľkých výmerách (až do 45 ha), prakticky však takéto veľké hospodárstva odstránila už prvá pozemková reforma medzi svetovými vojnami.¹² V dôsledku potravinovej krízy po druhej svetovej vojne sa ich síce štát pokúsil prinútiť k povinnému odpredaju potravinárskych produktov za nezodpovedajúce ceny, dosiahol tým však len posilnenie odporu obyvateľstva a zníženie poľnohospodárskej produkcie (Pirjevec 2000: 178 – 179).

Pokles poľnohospodárskej produkcie a prestíže roľníckej práce sa v súčasnosti dotýka aj tradične významných agrárnych oblastí bývalej Juhoslávie, napr. centrálneho Srbska (Jerotijević 2021: 152). V regiónoch, kde dominovala ťažba a spracovanie kovov (napr. práve v strednej Bosne), sa však obraz roľníka vo vedomí obyvateľov spájal s negatívnym hodnotením už dávno pred industrializáciou. Historicky to vychádzalo z právneho postavenia baníkov a remeselníkov pracujúcich s kovmi, ktoré upravovalo už osmanské právo. Podľa zákona zvaného *Kanun Sas* malo aj ináč nepriviligované katolícke obyvateľstvo výrazne lepšie postavenie, pokiaľ sa venovalo baníctvu alebo kováčstvu (Katić 2020: 13). Proces industrializácie, ktorý sa naplno rozbehol počas rakúsko-uhorskej okupácie po roku 1878, ešte výraznejšie oslabil prestíž roľníctva. S výstavbou priemyselných podnikov sa aj z obyvateľov vidieckych sídel občiny Željezno v čoraz väčšej miere stávali robotníci, ktorí za prácou denne dochádzali, prípadne sa do mesta sťahovali.

Vedomie krízy: „Sve je propalo“

Postupujúcu industrializáciu a s ňou aj sociálne postavenie a prestíž robotníka v metalurgickom priemysle výrazne zasiahla až masívna transformácia ekonomiky po vojne sprevádzajúcej rozpad Juhoslávie. Mnohé priemyselné podniky v Bosne boli v dôsledku vojnových udalostí natoľko poškodené, že ich opätovné uvedenie do prevádzky by si vyžadovalo obrovské investície. To bol aj prípad továrne v občine Željezno. S jej prevádzkou bolo

priamo či nepriamo spojených veľké množstvo ďalších aspektov života v meste a nepriamo v celej občine, ktoré dnes obyvatelia komentujú len s trpkou spomienkou – „*sve je propalo*“ (všetko upadlo; všetko vyšlo nazmar; všetko je zničené). Kým fungovala továreň, ktorá ako ostatné podniky ťažkého priemyslu disponovala vlastnou elektrárnou, odpadové teplo sa využívalo na centrálné vykurovanie bytových domov, školských, administratívnych alebo výrobných objektov, Domu robotníkov (kultúrneho domu s veľkou spoločenskou sálou), zdravotného strediska či športovísk vrátane malého kúpaliska. V súčasnosti obyvatelia panelových bytoviek vykurujú svoje byty individuálnymi kotlami na tuhé palivo, čo znamená, že koncom augusta stoja pri panelákoch štôsy palivového dreva nachystaného na zimu (obr. 2).¹³

Listujúc vo firemnom časopise *Kolektiv* jednej z týchto fabriek z druhej polovice 80. rokov 20. storočia ľahko pochopíme, že napriek prehlbujúcej sa hospodárskej kríze vo vtedajšej Juhoslávii (ktorá sa začala už oveľa skôr; pozri Pirjevec 2000: 427) toto obdobie pôsobí ako „zlatý vek“, voči ktorému sa rozprávači vzťahujú. Vojna sprevádzajúca rozpad Juhoslávie je typicky interpretovaná ako základný medzník, pričom takmer všetky oblasti života sa pri spomínaní porovnávajú so stavom „*prije rata*“ (pred vojnou). Kým robotníci zo Željezného trávili dovolenky pri mori alebo v zahraničí, prípadne na chatách (*vikendica*) postavených v okolitých horách, rekreatanti z celej Juhoslávie navštevovali klimatické kúpele v horách neďaleko mestečka. Okrem prudkého poklesu dovedy nadpriemernej životnej úrovne, ktorú poskytovalo zamestnanie v metalurgii, však obyvatelia Željezného spájajú zánik výroby aj s poklesom vlastnej ľudskej dôstojnosti. V konštatovaní „*sve je propalo*“ nie je obsiahnuté len poukázanie na stratu pracovných miest a ekonomického zabezpečenia či na chátrajúcu infraštruktúru, ale aj na úpadok urbánneho spôsobu života a celkovej kvality života („*pred vojnou sme žili, teraz len prežívame*“).

Keďže ťažký priemysel prechádza globálnou transformáciou a jeho veľká časť sa z Európy (vrátane post-socialistického priestoru) presúva do iných častí sveta, bola by obnova metalurgickej výroby v strednej Bosne v plnom rozsahu pravdepodobne nerentabilná. Na druhej strane, noví vlastníci podľa názorov miestnych obyvateľov ani nemali záujem prichádzať s inováciami, ktoré by priniesli pracovné miesta a prosperitu. Raketový vzostup týchto podnikateľov, ktorí zbohatli počas vojny a dnes sú prepojení s dominantnými politickými stranami, je

v Bosne a Hercegovine nielen predmetom konverzácií, ale aj zdrojom narastajúcej nedôvery v inštitúcie vrátane súkromných firiem a nechuti verejne sa angažovať. Ide tu o rôzne prejavy stranického klientelizmu. Dlhodobu najsilnejšie politické strany sú priamo prepojené s manažmentom firiem s vlastníckym podielom štátu, pričom toto prepojenie je považované za „verejné tajomstvo“ (*javna tajna*); typickým príkladom je napr. prepojenie dominantnej bosniackej strany Strana demokratickej akcie (*Stranka demokratske akcije*; SDA – nadväzuje na politické pôsobenie prvého prezidenta Aliju Izetbegovića) a viacerých podnikov vo Federácii Bosna a Hercegovina, napr. podniku Bosanskohercegovačka Pošta, Elektroprivreda, BH Telekom, nehovoriac už o úradoch štátnej a verejnej správy. Svoje podniky však majú pod kontrolou taktiež Chorvátske demokratické spoločenstvo (*Hrvatska demokratska zajednica*; HDZ – dominantná chorvátska nacionálno-konzervatívna strana) a Zväz nezávislých sociálnych demokratov (*Savez nezavisnih socijaldemokrata*; SNSD – srbská nacionalistická strana, z ktorej pochádza napr. aj srbský člen kolektívneho predsedníctva Milorad Dodik). Podrobne o tom píše napr. Zaira T. Lofranco (2016), no moje zistenia v zásade korešpondujú s tými, ktoré prináša táto autorka. Najjednoduchším mechanizmom stranického klientelizmu je tzv. hlasovací stroj (*glasačka mašina*). Potenciálni uchádzači o prácu sa zaručia, že nielen oni sami, ale aj ich príbuzní budú voliť príslušnú stranu. Na významnejšie pozície v štátnych ale-

Obr. 2. Palivové drevo nachystané na zimu (23. 9. 2017).
Foto A. Mentel

bo straníckymi špičkami ovládaných firmách sa typicky vyžaduje priamo členstvo v danej strane (podobná situácia je v Srbsku; porov. Jerotijević 2021: 157 – 158). Od členov a prívržencov sa zároveň vyžadujú verejné prejav lojality, napríklad účasť na verejných manifestáciách.

Nedôvera v inštitúcie vrátane výrobných podnikov sa prenáša na mnohé produkty týchto firiem, medzi inými aj na potraviny. Z mnohých príležitostných aj cielených rozhovorov, ktoré som viedol s obyvateľmi Sarajeva, Željezného aj ďalších lokalít sa ukazovalo, že voči potravinám dostupným v obchodnej sieti majú veľmi nedôverčivý postoj: „Kto vie, čím všetkým nás krmia? Kuracie mäso z Brazílie plné vody a rastových hormónov, múka z Číny...“ Výpovede poukazujúce na presvedčenie, že západné mocnosti si z Bosny urobili odpadkový kôš, zaznamenala v súvislosti s potravinami distribuovanými počas vojny v rámci humanitárnej pomoci Markéta Slavková (2019). Vo svojej štúdii hovorí najmä o konzervách a polotovaročoch, z ktorých mnohé boli veľmi nízkej kvality, a niektoré dokonca s dávno prekročenou dobou trvanlivosti. Základný naratív stojaci za týmito výpoveďami odkazuje na globálny systém nerovností, ktorý takpovediac hodil Bosnu cez palubu (Slavková 2019: 228). V súčasnosti však obyvatelia Željezného z tejto situácie neobviňujú len „Západ“, ale predovšetkým vlastných skorumpovaných politikov prepojených s kľúčovými aktérmi na trhu. Samozásobiteľské hospodárstvo tak mnohí obyvatelia Željezného interpretujú aj v pojmoch nezávislosti na mocenských elitách.

Obr. 3. Na gazdovstve v strednej Bosne (24. 8. 2021).
Foto A. Mentel

Tento vývoj vedie k tomu, že predovšetkým mladí ľudia často nevidia perspektívy na uplatnenie sa v občine či regióne. Už stredné školy si preto v prevažnej miere vyberajú s perspektívou neskoršej pracovnej migrácie. Obyvatelia občiny Želježno tak kvôli zániku veľkej časti pracovných miest čelia narastajúcej ekonomickej aj sociálnej marginalizácii jednak voči hlavnému mestu krajiny, jednak v širšom zmysle aj voči Európe. Tejto marginalizácii sa usilujú čeliť viacerými stratégiami, ktoré sa dajú zoskupiť približne do troch navzájom sa často prelínajúcich typov.

Rodinné hospodárenie ako východisko z marginalizácie

Ako som uviedol vyššie, pre veľkú časť obyvateľov je prvotným riešením ekonomickej neistoty odchod do väčšieho mesta či do zahraničia. Pochopiteľne ani toto riešenie nie je bez úskalí. Na nový štart je potrebný určitý počiatkový kapitál, a to nielen finančný, ale aj sociálny v podobe potrebných kontaktov ochotných sprostredkovať zamestnanie alebo pomôcť v prípade dlhšie trvajúceho hľadania. Pre tých, čo v Željeznom ostali a nenašli si zamestnanie, prichádzajú do úvahy v zásade dva okruhy aktivít, ktoré sa často vzájomne kombinujú: jednak sú to vlastné živnosti niekedy zasahujúce do neformálnej ekonomiky, jednak obyvatelia siahajú po rôznych druhoch samozásobiteľských aktivít doplnených príležitostnými prácami. Rodinné hospodárenie je jedným zo spôsobov uplatnenia týchto stratégií. Je pochopiteľné, že závisí od zdrojov, ktoré majú obyvatelia k dispozícii. K týmto zdrojom patrí napríklad zdedený alebo kúpou nadobudnutý statok, víkendová chata (*vikendica*),¹⁴ ale nezanedbateľným zdrojom sú aj špecifické znalosti a hodnotové presvedčenia veľmi podobné konceptu trvalej udržateľnosti (Kolářová 2021).

V občine Želježno sa rodinnému hospodáreniu v rôznych formách a rozsahu venujú stovky domácností, ich priemerná výmera však len o málo presahuje 1 ha (Registar 2020). Najčastejšie ide len o doplnkový zdroj niektorých potravín, ako napríklad pestovanie zeleniny a ovocia či chov hydiny a menšieho počtu hospodárskych zvierat pre vlastnú potrebu (obr. 3).

Ak majú nejaké prebytky, ktoré nedokážu okamžite spotrebovať, stávajú sa tieto produkty súčasťou kolobehu výpomocí a láskavostí skôr než predaja za peniaze (porov. Jerotijević 2021: 144). Ako mi spomínala Mara, manželka môjho domáceho Joza: „Na víkendovej chate

máme viacero ovocných stromov, medzi iným zopár čerešní. Keď sa ich urodí veľa, čo s nimi mám robiť? Niečo zavarím, ale nemôžem to zavať všetko, už ma bolí chrbát... Ale darujeme ich.“ Na otázku, či sa ich neoplatí skôr predať, mi odpovedá: „*Máme známych dolu v Sarajeve, oni majú malé deti, u nich sa to raz-dva spotrebuje.*“ Potom sa rozhorí o tom, ako pred niekoľkými rokmi potrebovala absolvovať operáciu na ortopedickej klinike. Občina Željezo napriek historickým väzbám a dostupnosti nepatrí pod Sarajevský kantón, takže pacienti odtiaľ odvádzajú zdravotné poistenie inde. Kvôli tomu je pre nich oveľa komplikovanejšie nájsť adekvátnu zdravotnú starostlivosť. Ak sa chcú dať ošetriť v Sarajeve, tak nielenže sú odkázaní na služby súkromných zdravotníckych zariadení, ale aj tam čelia ako „vidiečania“ častým predsudkom a ústrkom prejavujúcim sa aj v odsúvaní termínov. Je preto veľmi výhodné mať v hlavnom meste niekoho, kto sa za pacienta z vidieka môže prihovoriť, dohodnúť skorší termín ošetrovania, prípadne aj výhodnejšiu cenu. Aj v iných prípadoch, keď treba niečo vybaviť, je výhodné mať známosti (veze) v hlavnom meste a udržiavať s nimi pravidelný kontakt (Allcock 2000: 363). Podobný mechanizmus „potraviny z vidieka, známosti prostredníctvom mesta“ je známy aj z iných oblastí juhovýchodnej Európy, napríklad z Bulharska (Konstantinov 2001: 58).

Okrem úžitkovej hodnoty, ktorú takéto doplnkové hospodárenie prináša, sa aj tu pri rozhovoroch stretávame s vyzdvihovaním kvality domácich produktov oproti tým, ktoré sú dostupné v obchodnej sieti: „*Do obchodu chodíme len minimálne, skutočne len pre také veci, ktoré si nevieme dochovať či dopestovať sami. Skôr chodíme v sobotu na pijacu. Ale aj tam musíš vedieť, od koho nakupovať.*“ Pýtam sa, či si pečú aj chlieb. „*To nie, na to nemáme čas. Ale tu v Željeznom je dobrá pekárňa. Má to Selim, Jozov spolužiak, dobrý človek. A pečie dobrý chlieb aj všelijaké druhy pečiva.*“ Aj na tomto úryvku sa prejavuje všeobecne rozšírený vzor – ak je to čo len trochu možné, ľudia dávajú prednosť nákupu od niekoho, koho osobne poznajú. Dôvera tu nepatrí inštitúciám, ale konkrétnym ľuďom a sprostredkujú ju personalizované siete, ktorých podoba je dôsledkom dlhodobého vývoja na periférii veľkých historických štátnych útvarov, ako bolo Uhorské kráľovstvo, Osmanská ríša či napokon Habsburská monarchia (Kaser 2001:86). Podľa tohto autora sú personalizované siete záväzkov, láskavostí a dôvery charakteristické pre takzvané tributárne systémy (Kaser 2011: 43nn.), v ktorých štátna moc z rôznych

dôvodov nedokáže, alebo sa ani nesnaží ovplyvňovať tradičnú sociálnu štruktúru.

Pretrvávajúce týchto štruktúr je však v súčasnosti nelen v rozpore so západnými normatívnymi predstavami o demokratickej spoločnosti a právnom štáte, ale aj s očakávaniami mnohých obyvateľov, často vyjadrovanými v diskusiách o politike. V mnohých rozhovoroch s obyvateľmi Bosny všetkých etnických skupín zaznieva ostrá kritika previazania straníckej politiky, ekonomiky, národnej rétoriky a náboženskej príslušnosti. Poukazujú na to, že toto previazanie sa deje práve na základe personalizovaných vzťahov záväzkov a láskavostí sprostredkovaných členstvom v niektorých skupinách, často v náboženských spoločnostiach.¹⁵ Tento typ väzieb sa týka všetkých dominantných náboženských komunít a s nimi prepojených politických strán.¹⁶ Tieto a podobné prípady mnohí účastníci môjho výskumu kritizovali ako pokrytectvo (*munafikluk*); ďalší ich komentovali ako morálny kompromis, po ktorom ľudia siahajú z núdze. Opakovane však zaznieva predovšetkým ironizovanie náhlych náboženských konverzií komentovaných ako účelové: „*Chceš sa stretnúť s Bakikom¹⁷? Pravidelne sa chodí ukázať na zikir¹⁸ do jednej sarajevskej tekije; začni tam chodiť tiež a skôr či neskôr dostaneš funkciu.*“ Podrobnejšie rozpracovanie tejto témy si však vyžaduje samostatnú štúdiu. Mojmým zámerom na tomto mieste bolo len ukázať, že tieto a podobné spôsoby práce so sociálnym kapitálom sa v Bosne stretávajú s častým odsúdením. Predovšetkým v prostredí vidieckych mestečiek ako Željezo sa to zároveň spája s hľadaním ciest, ako si zabezpečiť živobytie nezávisle na hre „veľkých hráčov“. Ako jednu z týchto ciest vidia práve rodinné hospodárenie.

Domácnosti, ktoré majú možnosť aspoň doplnkovej poľnohospodárskej produkcie, majú oveľa lepšie možnosti, ako sa neprepadnúť pod hranicu chudoby. Často ide o viacgeneračné domácnosti, ktoré kombinujú viaceré menších finančných príjmov. Z nich sú niektoré pravidelnejšie (mzdy či starobné dôchodky), iné pochádzajú z príležitostných zárobkov. Len výnimočne, v prípade akútneho existenčného ohrozenia, sú obyvatelia obcí Željezo ochotní siahnuť po predaji nadobudnutých nehnuteľností. Ahmet, 65-ročný penzionovaný inžinier zo zaniknutej továrne, mi k tomu hovorí: „*Pôda je vždy istota. Pred vojnou som sa snažil šetriť, keď sa dalo, nechal som sa vysielat' na služobné cesty do zahraničia, nemiňali sme na hlúposti, len aby sme mohli dokúpiť nejaké pozemky. Postavili sme tam so ženou vikendicu.*

Je to dolu v doline rieky, je tam teplejšie než tu hore. Darí sa tam zelenine, ovocným stromom. Nie, kým budeme vládať to obrábať, tak to v žiadnom prípade nepredám. Synovia to zdedia; už čo s tým urobia, je ich vec...“ Ahmet má dvoch dospelých synov s vlastnými rodinami. Starší žije v Nemecku a pravidelne posiela domov peniaze, mladší žije s rodičmi vo viacgeneračnom dome. Keď sa osamote pýtam Muamera, Ahmetovho mladšieho syna, aké má plány s *vikendicou*, najskôr sa ma žartom pýta, či ju azda chcem kúpiť. Potom hovorí: „*V žiadnom prípade to nepredám. Počul si otca. Pôda je istota.*“

Rovnaký názor vyjadrili všetci, s ktorými som o tom hovoril. Jedného dňa ma Jozo, ktorý mi počas môjho výskumu v Želieznom prenajímal malý domček v meste (on sám žije s rodinou na horskej usadlosti, kde vyrastal), zoznámil so svojím susedom Franjom. Ten je jedným z tých, ktorí vyrástli „dolu“ v mestečku, ale tiež mal možnosť postaviť si *vikendicu*, ktorú postupne prestaval na celoročné bývanie. Počas aktívneho života bol robotníkom v továrni, no keďže je vdovec, jeho terajšia penzia by mu nepokryla náklady na život. Má totiž dospelú dcéru, ktorá si po skončení vysokej školy dlho nedokázala nájsť stabilné zamestnanie. Jej manžel síce bol zamestnaný, ale pred niekoľkými rokmi utrpel pracovný úraz. Výpadok príjmu počas liečenia, ako aj vysoké náklady na rehabilitácie¹⁹ mali za následok obrovské dlhy. Franjo teda finančne vypomáha aj rodine svojej dcéry. Hovorí, že tí, ktorí si v pred vojnou postavili takéto chaty, sú teraz vo veľkej výhode. Niektorí si ich ako on postupne rozšírili na plnohodnotné domy, v ktorých sa dá bývať celý rok. Využívajú možnosť dopestovať si pre vlastnú potrebu zeleninu, dochovať si zvieratá, niektorí sa venujú včelárstvu alebo ovocinárstvu a následne páleniu *rakije* (ovocnej pálenky). Aj náš hosťiteľ chová niekoľko kusov dobytky a stará sa o ovocný sad, no predovšetkým páli *rakiju*. Aj v čase našej návštevy práve obsluhuje improvizovanú destilačnú súpravu. Nevyrába len z ovocia, ktoré dopestuje. Väčšina jeho peňažných príjmov pochádza z výroby pálenky pre jednotlivcov, ktorí si dovezú svoje ovocie. Tú *rakiju*, ktorú vyrobí z vlastného ovocia, si ponecháva jednak pre osobnú spotrebu, jednak na dary; predstavuje tak „platidlo“ v sieti záväzkov a láskavostí. Franjo teda predstavuje prechod medzi samozásobiteľom a farmárom.

Farmárov, pre ktorých je rodinné hospodárenie hlavným zamestnaním, takže majú svoje farmy aj formálne registrované, je v občine Željezno podľa odhadu miestnych obyvateľov približne desať až dvadsať. Viaceré

z nich sa zároveň rôznymi spôsobmi zapájajú do miestnej ponuky vidieckeho cestovného ruchu. V menšej miere ide o poskytovanie ubytovania, ale predovšetkým ponúkajú svoje produkty. Takto nás so skupinou študentov počas etnografickej exkurzie víta Mate, ktorý s manželkou a synom na horskej farme chová sliepky na vajička, hovädzí dobytok, vyrába kravské syry (biele aj údené), mäsové výrobky, vaječné cestoviny a zopár ďalších produktov vrátane ovocných štiav a *rakije*. Cestoviny vyrába zo pšeničnej aj pohánkovej múky, pričom tú nakupuje od farmárov hospodáriacich v úrodnejších oblastiach. Mate nás najskôr pohostí – na lopári nakrája dva druhy syra, sušené mäso a slaninu, ponúkne kávu aj domácu pálenku. Potom sa rozhovorí: farmu založil jeho starý otec, takže jeho dospelý syn s rodinou už predstavuje štvrtú generáciu. Dedina, v ktorej má Mate farmu, sa nachádza tesne pod horským sedlom na hornom začiatku doliny. Okolie je prevažne lesnaté, preto sa pýtam, kde Mate pasie dobytok. Kravy, ktoré chová, sa pasú bez priameho dozoru na pasienkoch v okolitých kopcoch. Na sledovanie ich pohybu Mate používa modernú techniku. Každá krava má obojok vybavený vysielacom s GPS modulom, takže to, kde sa práve nachádza, Mate vidí pomocou špeciálnej aplikácie v mobilnom telefóne. V čase dojenia sa kravy samé vracajú na farmu. Naopak, hydinu Mate chová klietkovým chovom. Keď sa ho na to pýtam, tak len poznamená, že keď im to Európska únia zakáže, bude musieť s chovom hydiny skončiť. Skúšal vraj chovať sliepky aj vo voľnom výbehu, ale tvrdí, že takýto chov by mu nepokryl ani náklady. Pýtam sa ho preto, čo pre neho znamená „biofarma“ či „ekofarma“; tak totiž hovorí o jeho hospodárstve niektorí obyvatelia Željezného. Mate na to odpovedá pomerne rozsiahlym výkladom. Jeho farma v žiadnom prípade nie je a ani nemôže byť oficiálnou ekofarmou. Na to by musela spĺňať množstvo predpisov a absolvovať zložitú byrokratickú procedúru, ktorá je – ako tvrdí – rovnako, ako všetko ostatné v Bosne zaťažená korupciou. „*Nemal by som z toho vôbec nič. Ako prvé by som musel zrušiť klietkový chov, to je jasné. To som ti už vysvetľoval. Potom samé kontroly, každá kontrola si vypýta mito [úplatok]. A keď už ten certifikát dostaneš, tak naďalej samé kontroly a nič z toho. Žiadna podpora, len opletačky.*“ Namietnem, že potom by mohol svoje produkty predávať drahšie. „*A komu ich potom predám? Už teraz sa niektorým zdajú drahé. Teraz ich predávam na mestskom trhovisku, myslíš si, že potom by som tam niečo predal?*“ Napokon dodáva: „*Pre mňa*

je dôležitejšie, že viem, že všetko, čo vyrábame, je čisté. Na čistom vzduchu, z čistej vody, nedávam do toho žiadnu chémiu. Syry údim na bukovom dreve, žiadne umelé gebuziny. To je pre mňa to tvoje eko.“ Jeho manželka Larija ma potom volá pozrieť sa, ako sa vyrábajú cestoviny.

Keď Mate a Larija komentujú svoje hospodárenie, odvolávajú sa podobne ako Ahmet na to, že pôda je jediná istota. Keď sa rozumne využíva, môže poskytovať živobytie prakticky neustále. Na to je však potrebné, aby si ľudia navzájom pomáhali, aby vytvárali funkčné komunity. Do dediny, kde títo farmári žijú, vedie skoro celou dolinou asfaltová cesta, ktorá však na konci pokračuje ako makadamová. Na jej príklade mi Mate vysvetľuje, čo znamená spoločenstvo. Hovorí, že keď je treba cestu opraviť, nečakajú na to, kým sa o to začne zaujímať samospráva – susedia sa dohodnú, spoločne objednáajú materiál aj stroje a makadamovú cestu si opravia svojpomocne. „*Hlavne sa nespoliehať na politikov. Skoro nikto tam nejde s dobrými úmyslami. A ak ide, tak tam zvyčajne dlho nevydrží.*“ Mate však zdôrazňuje, že na lokálnej úrovni nie je dobré na politiku rezignovať, no aj tam má ísť skôr o kontrolu tých, čo sú pri moci.

Iným príkladom rodinného hospodárenia ako hlavného zamestnania je kozia farma nachádzajúca sa vysoko na horskom chrbte²⁰ nad mestom Željezno. Vedie ju manželský pár v stredných rokoch, ktorý sa k farmárstvu dostal vlastnou voľbou a následnou „cestou z mesta“ (Kolářová, 2021: 162nn.). Mensura pochádza zo Sarajeva, jej manžel Dževad zo Željezného. Ich cesta k horskej farme viedla od spoločnej záľuby v turistike cez prácu správcov horskej chaty k rozhodnutiu založiť si vlastné gazdovstvo. Spočiatku plánovali zamerať sa na tradičnejšie produkty, teda na spracovanie kravského a ovčieho mlieka. V jednom momente však Mensura dostala ponuku zúčastniť sa na kurze výroby kozích syrov v Taliansku. Ponuku prijala spočiatku ako výzvu, pretože s manželom dlho rozmýšľali, či sa s kozími syrmi v Bosne vôbec uplatnia. Podľa všeobecne rozšírenej mienky bola totiž koza považovaná za menej hodnotné hospodárske zviera a na spotrebu výrobkov z kozieho mlieka nikto nebol zvyknutý. Skúsili to však a postupne sa ich hospodárstvu začalo dariť (obr. 4). Mensura začala experimentovať s rôznymi príchutami a druhmi syra, pričom svoje výrobky spočiatku predávala priamo na základe osobných kontaktov. Tie sa postupne – aj vďaka sociálnym médiám – začali rozširovať, takže v súčasnosti farma pokrýva väčšinu výdavkov domácnosti.

Časť produkcie predáva v spolupráci s iným predajcom v sarajevskej krytej mestskej tržnici s každodenným predajom, no prevažnú väčšinu distribuuje naďalej cez osobné kontakty.

Aby takýto spôsob podnikania bolo možné udržať, práca manželov pozostáva len z jednej časti zo samotnej starostlivosti o farmu. Druhá, nemenej dôležitá časť spočíva v rozvíjaní kontaktov. Najmä počas letných mesiacov takmer každodenne prijímajú návštevy spojené s ochutnávkami produktov. Zároveň pripravujú priestory na to, aby sa mohli zapojiť do miestneho turizmu aj s ponukou ubytovania na farme. Mensura mi k tomu povedala: „*Nechceme ale postaviť klasický penzión ani turistickú chatu. Skôr tu chceme vybudovať niečo ako vzdelávacie centrum, aby sem mohli ľudia prísť napríklad na týždenný workshop.*“ Dževad ju doplnil: „*Sami sa zapájame do rôznych dobrovoľníckych aktivít, pomáhame s útlkom pre zvieratá, spolupracujeme s miestnymi skautmi. Pre takýchto ľudí by to malo byť otvorené.*“ S týmito postojmi súvisí aj ich ľavicové politické presvedčenie. Dževad je na úrovni občiny dlhoročne aktívny v Sociálnodemokratickej strane Bosny a Hercegoviny (*Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine*; SDP BiH). V súčasnosti (jeseň 2022) kandiduje za túto stranu aj do kantonálneho parlamentu. Podobne ako Mate aj Dževad ostro rozlišuje miestnu (komunálnu a kantonálnu) politiku od celoštátnej. „*Tu máme priamo dosah na to, čo sa týka ľudí aj životného prostredia. Keď chceme niečo presadiť, tak sa*

Obr. 4. Zaháňanie kôz do ohrady, kozia farma v strednej Bosne (23. 8. 2021). Foto A. Mentel

to dá len na lokálnej úrovni. Ostatne, ako všetko. Veľká politika je len ihrisko pre mocných, ktorí zneužívajú nacionalizmus a náboženstvo na ľahšie okrádanie krajiny. Pozri, táto dedina, ku ktorej patríme, je pôvodne srbská. Naši susedia sú Srbi. My sme z moslimských rodín. Teraz tu žije tak zo desať ľudí. Keby sme si navzájom nepomáhali, tak by sme na to doplatili všetci. Veľká politika ale hucká jedných proti druhým. Nie, na tom sa nechcem podieľať.“

Nedôvera voči bosnianskemu establishmentu sa tak prejavuje aj na inej úrovni. Rovnako ako Mate aj Mensura s Dževadom sa bránia označeniu „ekofarma“. Zdôrazňujú, že ich voľba založiť práve koziu farmu má aj výrazný environmentálny aspekt, ale nechcú podstupovať komplikovanú byrokratickú procedúru s nepredvídateľným výsledkom. Podľa ich slov im stačí, že vedia, čo robia: „Od určitej nadmorskej výšky je prostredie pre kozu. Tým, že sa pasie, vlastne udržiava horské lúky a ich biodiverzitu. Navyše nepoškodzuje pôdu tak, ako hovädzi dobytok.“ Z rozhovorov s nimi je zrejmé, že ide o sčítaných ľudí, ktorí majú svoje rozhodnutie odísť hospodáriť na horský statok zdôvodnené aj filozoficky. „Keď sa ma niekto pýta na ochranu životného prostredia, poviem, nech príde sem hore na farmu. Prírodu treba chrániť tam, kde si, každodenným životom. My nie sme extrémisti, vidíš, používame auto, traktor, máme tu elektrinu, internet. To, o čo ide, je rovnováha.“ K ich chápaniu rovnováhy patrí aj úsilie o samozásobiteľstvo a o minimalizáciu odpadu. „Ale tiež to nepreháňame. Keď prídu netere a chcú colu, tak im ju raz za čas kúpime.“

Obr. 5. Mestské trhovisko (pijaca) v Željeznom (13. 8. 2016).
Foto A. Mentel

Naspäť na pijacu: Tvorí teda rodinné farmy kontra-kultúru?

Náš exkurz sme začali na mestskom trhovisku (píjaca), tak ho tam aj ukončíme. Píjaca primárne nie je miesto, ale udalosť. V Željeznom sa píjaca koná každú sobotu dopoludnia, čo umožňuje obyvateľom obcí nielen si nakúpiť, ale najmä stretnúť sa so známymi, po-debatovať pri káve, dozvedieť sa najnovšie klebety. Čo sa týka predaja, trhovisko sa delí v zásade na dve časti. Prvá, ktorá sa odohráva v priestore s riadnymi trhovými stánkami, ponúka predovšetkým poľnohospodárske produkty z fariem a gazdovstiev z blízkeho aj vzdialenejšieho okolia (obr. 5). Druhá, ktorá sa nachádza na ihrisku za radom jednopodlažných budov s rôznymi prevádzkami, má podobu blišieho trhu. Predávajú sa tam najrôznejšie veci od oblečenia po náradie. Spoločným menovateľom tovaru v tejto časti je nízka cena a otázná kvalita. Na tomto mieste sa však budem venovať tej prvej, poľnohospodárskej časti.

Poľnohospodárska časť píjace tvorí aj vizuálne kompaktný, uzavretý celok, kde nie je možné „nebyť videný“. V letných mesiacoch, keď som mal možnosť trhovisko navštevovať, väčšina tovaru – zeleniny, ovocia, strukovín, včelárskych výrobkov, vajec či syrov – pochádza skutočne od súkromných pestovateľov. Tovar z veľko-skladov je zastúpený len v minimálnej miere; ide najmä o citrusy, banány, hrozno a ďalšie ovocie, ktoré nie je možné vypěstovať podmienkach hornatej strednej Bosny. Podobne ako na trhovisku s produktmi organického poľnohospodárstva v Paríži, ktoré skúmala Dita Limová (1999: 219), aj na píjaci v malom mestečku Željezno je jedným z dôvodov nakupovania predstava, že kupujúci vedia, od koho čo kupujú. Ak ide o miestnych farmárov, ako sú napríklad Mate a Larija, predstava o dôvernej známosti platí, lenže v skutočnosti ide o menšinu predávajúcich. Isteže, aj tých, ktorí prichádzajú zo vzdialenejšieho okolia pravidelne, poznajú kupujúci po mene, vymenia si s nimi pár slov, čo majú nové a ako sa majú. To vytvára atmosféru dôvery založenej na personalizovaných vzťahoch, ako o nej bola reč vyššie. V prvom pláne by sa totiž dalo namietnuť, že hlavný dôvod, prečo ľudia do Željezného chodia nakupovať na mestskú píjacu, je cena. To však platí len v obmedzenej miere. Časť produktov skutočne je lacnejšia než v obchodných reťazcoch, zďaleka sa to však netýka všetkého tovaru. Oveľa častejšie som sa však stretával s tvrdením, že na trhovisku si kupujú skutočné potraviny. Limová (1999: 215 – 216)

sa na parížskom „biotruhu“ stretávala so štylizáciou „života ako za čias našich starých otcov“, a to vrátane rekvizít ako napr. prútených košíkov či oblečenia predávajúcich. V Željeznom sa na takéto rekvizity nekladie dôraz. Istý rozdiel je aj v hlavnej téme, ktorú aktéri trhoviska (predávajúci aj kupujúci) komunikujú svojím vystupovaním. Kým v pozorovaniach D. Limovej bola „príroda“ či organický spôsob chovu a pestovania, v Željeznom bola hlavnou témou „autenticita“. Hoci sú si tieto témy veľmi blízke, treba ich rozlišovať. Protikladom „autentického“, ako sa chápe v Željeznom, je falšovanie spájané s masovo produkovanými potravinami (napr. s vyššie spomínanými kurčatami z Brazílie plnými rastových hormónov). Rozdiel medzi „prírodným/organickým“ a „autentickým“ vidieť najlepšie na konkrétnom príklade, napr. na vajciach z Mateho farmy. Obyvatelia Željezného vedia, že Mate chová sliepky v klietkovom chove, nie sú teda „prírodné/organické“; dôverujú mu však v tom, že ich krmí „čistým“ krmivom a nepoužíva umelé prostriedky na zvýšenie produkcie, takže ide podľa nich o „skutočnú potravinu“. Môže, no nemusí pritom ísť o „autenticitu“ v zmysle „tradičného“ – kravské syry od Mateho sú vyrobené postupmi zvyčajnými v danom regióne, kým kozie syry od Mensury nie.

Napokon ostáva zodpovedať si ústrednú otázku, či rodinné farmy v strednej Bosne predstavujú kontrakultúru v zmysle alternatívnej kultúry stavajúcej sa do opozície voči establishmentu a predkladajúcej víziu lepšieho sveta. Nejde teda o Roszakov špecifický model kontrakultúry ako „dionýzovskej“ opozície voči „apolónskemu“ technokratickému svetu, ale skôr o všeobecnejší model, ako ho predstavila Randi Storaas (1986). V určitej rovine určite o kontrakultúru ide. Bosniacky establishment aktéri (farmári aj ich zákazníci) vnímajú ako skorumpovaný a ako produkt patologického vývoja po vojne, keď si moc uzurpujú skupiny zneužívajúce svoje postavenie. Ako preferovaný spôsob obživy si naši aktéri zvolili práve roľníctvo, ktorému v danej lokalite dlho klesala prestíž. To sa teda dá interpretovať ako prejav opozície voči dominantnému trendu. Oproti „nečistému“ svetu veľkej politiky zdôrazňujú potrebu posilňovania susedských komunít a lokálneho angažovania sa, oproti masívnej exploatacii prírodných zdrojov trvalo udržateľné hospodárenie, oproti generalizovanej nedôvere voči verejným

inštitúciami spolaľhnutie sa na personalizované siete vzájomnej výpomoci, záväzkov a láskavostí. To všetko pod zjednocujúcou ideou „autentického“ – počnúc „skutočnými“, teda osobnými vzťahmi, končiac „skutočnými“ potravinami. Práve potraviny považované za „skutočné“ sa v tomto prípade stávajú materiálnym symbolom navonok reprezentujúcim túto kontrakultúru.

Lenže v inej rovine má táto vízia zásadný problém v tom, že spôsob výkonu moci, ktorý kritizuje ako skorumpovaný, je produktom presne tých istých personalizovaných sietí záväzkov a láskavostí, na ktoré vsadila ako na liek. Situácia v Bosne a Hercegovine po rozpade Juhoslávie sa dá opísať ako miesto zápasu o zdroje, kde kľúčovými aktérmi sú tri dominantné politické strany, ktoré majú kľúčový vplyv na kľúčové podniky aj silové zložky v krajine. Tieto strany využívajú pri agitácii nacionálnu a konfesijnú rétoriku, no zároveň masívne uplatňujú systém „našich ľudí“. To vedie jednak k masívnej nedôvere voči verejným inštitúciami (vrátane vymožitelnosti práva alebo hoci rovnosti šancí pri uchádzaní sa o zamestnanie), jednak k náhľadu na sociálnu mobilitu ako na hru s nulovým súčtom (ak jeden postúpi vyššie, je to vždy na úkor druhého). Jedno z riešení, ktoré sa tu obyvateľom Bosny ponúkajú, spočíva vo vyhľadávaní priaznive tých, čo disponujú zdrojmi. Osobné vzťahy medzi patrónmi a klientmi, ktoré vznikajú napríklad v rámci spomínaných náboženských skupín spojených s politickými hráčmi, predstavujú určitú ochranu pred nevypočítateľnosťou mocných. Druhým z riešení je úsilie o relatívnu sebestačnosť, o ktorú sa pokúšajú drobní živnostníci a rodinné hospodárstva opísané v tejto štúdii. Ich prežitie závisí od vytvorenia vlastnej siete dôvery, ktorá im zabezpečuje jednak odbyt, jednak spoločenské uznanie. Podľa Gambettu (1988: 162 – 163) viedli podobné podmienky v južnom Taliansku k vzniku a pretrvávaniu mafie; vo svojom texte ukazuje, že obe tieto riešenia sú dvomi stranami tej istej mince. Nepochybne by bolo zaujímavé pozrieť sa podrobnejšie na procesy smerujúce k tomuto stavu po tom, ako v Bosne a Hercegovine po vojne v 90. rokoch 20. storočia rozdala karty Daytonská mierová zmluva, ktorá fixovala segmentáciu bosniackej spoločnosti po etnických a konfesijných líniách. Tým sa však otvárajú nové výskumné otázky.

POZNÁMKY:

1. Oblasť strednej Bosny sa nachádza severne od Sarajeva a z veľkej časti sa prekrýva so súčasným Stredobosnianskym a Zenicko-Dobojským kantónom Federácie Bosna a Hercegovina. Skôr než administratívne vymedzenie je pre účely antropologického výskumu relevantné emické chápanie strednej Bosny ako kultúrneho regiónu (Musa – Šiljković – Čelik 2016: 604 – 605).
2. Sú však evidované v Registri poľnohospodárskych gazdovstiev (Registar 2020).
3. S pojmami „apolónsky“ a „dionýzovský“ v zmysle kultúrneho étosu Roszak zaobchádza pomerne voľne, hoci je evidentné, že inšpiráciou mu je Nietzscheho rozlíšenie. V kultúrnej antropológii toto rozlíšenie systematicky aplikovala Ruth Benedictová (2007: 70).
4. Z dôvodu ochrany identity účastníkov a účastníčok výskumu používam fiktívny názov lokality (porov. Bringa 1995: 37).
5. Občina (bos./srb. *opština*, chorv. *općina*) je samosprávna jednotka, ktorej centrom je zvyčajne rovnomenné mesto a okolité vidiecke sídla. V rámci Bosny a Hercegoviny má občina typicky niekoľko tisíc až desaťtisíc obyvateľov (málokedy viac než päťdesiat tisíc) a rozlohu desiatky až stovky (opäť len zriedka viac než 500) kilometrov štvorcových. Občiny sa ďalej členia na miestne spoločenstvá (*mjesne zajednice*), ktorých predstavitelia sa zároveň podieľajú na činnosti rady príslušnej občiny (*općinsko vijeće*). Podrobnosti o činnosti a právomociach samosprávnych orgánov v rámci Federácie Bosna a Hercegovina upravuje zákon o princípoch miestnej samosprávy vo Federácii BiH (*Službene novine Federacije BiH*, br. 49/06) a naň nadväzujúce zákony v jednotlivých kantónoch.
6. Podľa posledného sčítania obyvateľov v roku 2013 bol počet obyvateľov Bosny a Hercegoviny niečo vyše 3,5 milióna.
7. Ide teda o Chorvátsko, Slovinsko, Nemecko a Rakúsko.
8. Ak sa hovorí všeobecne o občanovi štátu Bosna a Hercegovina bez ohľadu na etnicko-náboženskú príslušnosť, používa sa výraz „Bosňan/bosnianski“. Ak je reč o slovanskom obyvateľstve Bosny, ktorého etnicko-náboženská identita je odvodená od islamu, používa sa výraz „Bosniak/bosniacky“. Výraz „Bosniak“ v 90. rokoch 20. storočia nahradil výraz Moslim (v zmysle národa), ktorý dovtedy presadzovala časť juhoslovanských intelektuálov.
9. S výnimkou roku 2020, keď nebolo kvôli pandémie Covid-19 možné cestovať do Bosny a Hercegoviny.
10. A to aj napriek predchádzajúcemu dlhodobému znižovaniu prestíže poľnohospodárstva v danom regióne.
11. Všetky vlastné mená v texte sú pseudonymy, aby sa ochránila identita účastníčok a účastníkov výskumu.
12. V skutočnosti hospodári väčšina gazdovstiev v Bosne len na výmearách okolo 1 ha (Registar 2020).
13. Absurditu situácie komentujú domáci poukázaním na to, že hoci sa občina Željezno vyznačuje rozsiahlymi lesmi, v ktorých prebieha intenzívna ťažba dreva, pre obyvateľov je výhodnejšie objednať si palivové drevo zo Sarajeva než od podniku, ktorý obhospodaruje lesy na území občiny. Interpretujú to ako výsledok politických sporov medzi vedením občiny a príslušným ministerstvom kantónu.
14. Špecifikám tohto fenoménu sekundárneho bývania sa v Bosne a Hercegovine v porovnaní s inými európskymi krajinami venovali viacerí miestni sociológovia a ekonómovia (napr. Čavar – Madžar 2019).
15. Niektorým príkladom takéhoto previazania, najmä medzi niektorými rímskokatolíckymi farnosťami a chorvátskou nacionalistickou stranou HDZ, sa venujem v štúdiu o kooperácii v náboženských skupinách v Bosne (Mentel 2022: 239).
16. V inej štúdiu (Mentel 2020) sa venujem spojeniu folklorizmu, islamskej rétoriky a propagácie dominantnej bosniackej politickej strany SDA v rámci spomienkových slávností na počesť jednej z vojenských brigád brániacich Sarajeva.
17. Myslí sa Bakir Izetbegović, predseda Strany demokratickej akcie (SDA), dominantnej bosniackej konzervatívnej strany a syn prvého prezidenta Bosny a Hercegoviny Aliju Izetbegovića (1925 – 2003).
18. Náboženský obrad konaný spravidla v uzavretom kruhu prívržencom súfizmu (dervišov a sympatizantov derviškých rádov).
19. Pri otázke na poistenie sa len trpkó zasmial. Kompenzácie z poistného podľa neho ani zďaleka nepokryjú skutočné náklady, zvlášť pri dlhodobejšej liečbe a následnej rehabilitácii.
20. Všetky doteraz spomenuté farmy a gazdovstvá sú lokalizované v nadmorskej výške 1100 – 1300 m. Vyplýva to z miestneho reliéfu, klimatických podmienok aj historickej tradície.

LITERATÚRA:

- Allcock, John B. 2000. *Explaining Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.
- Benedictová, Ruth 2007. *Kulturní vzorce*. Praha: Argo. (Pôv. vyd. 1934).
- Bringa, Tone 1995. *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Cabada, Ladislav – Kolarčíková, Markéta 2016. *Balkánské komunizmy*. Praha: Nakl. Libri.
- Čavar, Izabela – Madžar, Ivan 2019. Analiza sekundarnoga stanovanja na primjeru Europe i Bosne i Hercegovine. *Suvremena pitanja. Časopis za prosvjetu i kulturu* 14 (27): 220 – 243.
- Gambetta, Diego 1988. Mafia: The Price of Distrust. In: Gambetta, Diego (ed.). *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. New York – Oxford: Basil Blackwell. 158 – 175.
- Hoare, Marko A. 2007. *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi Books.
- Jerotijević, Danijela 2021. Adaptačné stratégie bývalých zamestnancov a zamestnankýň tovární v centrálnom Srbsku. In: Buzalka, Juraj (eds.). *Antropológia vylúčená a integrácie. Slovensko v kontexte európskych transformácií*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 137 – 195.
- Kaser, Karl 2001. *Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan. Euro-balkanische Herausforderungen*. Klagenfurt: Wieser Verlag.
- Kaser, Karl 2011. *Balkan und Naher Osten. Einführung in eine Gemeinsame Geschichte*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau.
- Katić, Mario 2020. *Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Sarajevo a Zagreb: Buybook.
- Kolářová, Marta 2021. *V souladu s přírodou. Politika životního stylu, udržitelnost a soběstačnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Konstantinov, Juljan 2001. Nahrung vom Dorf, Beziehungen durch die Stadt. Über den gegenwärtigen Charakter des bulgarischen Land-

- Stadt-Haushalts. In: Brunnbauer, Ulf – Kaser, Karl (eds.). *Vom Nutzen der Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien (19. und 20. Jahrhundert)*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau. 43 – 67.
- Limová, Dita 1999. Biomarché (terén, tržiště, zdravá výživa, antropologie současnosti). *Cargo* 1 (3 – 4): 213 – 220.
- Lofranco, Zaira T. 2016. Party corruption in the Bosnia and Herzegovina public employment system: public discourse, legal and moral legitimization. In: Torsello, Davide (ed.). *Corruption in Public Administration, An Ethnographic Approach*. Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publ. 75 – 104.
- Mentel, Andrej 2020. Folklorizmus a kultúra pamäti v súčasnej Bosne a Hercegovine. *Národopisná revue* 30 (4): 285 – 296.
- Mentel, Andrej 2022. Rituals and Group Solidarity: An Ethnographic Case Study. *Slovenský národopis* 70 (2): 228 – 247.
- Musa, Snježana – Šiljković, Željka – Čelik, Azra 2016. Vernacular Regions as a Determinant for Development of Creative Tourism in Bosnia and Herzegovina. In: *International Tourism and Hospitality Management Conference (2015 Sarajevo). Book of proceedings*. Sarajevo: Faculty of Science. 601 – 620.
- Pirjavec, Jože 2000. *Jugoslávie 1918–1992. Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie*. Praha: Argo.
- Putna, Martin C. 2015. Roszakova kontrakultura: prorocství, dokument, dědictví. In: Roszak, Theodore: *Zrod kontrakultury. Úvahy o technokratické společnosti a mládeži v opozici*. Praha: Malvern. 313 – 321.
- Roszak, Theodore 2015. *Zrod kontrakultury. Úvahy o technokratické společnosti a mládeži v opozici*. Praha: Malvern. (Přev. vyd. 1969).
- Slavková, Markéta 2019. Vaříme z ničeho: Válečné stravování v Bosně a Hercegovině mezi lety 1992–1995. *Národopisná revue* 29 (3): 225 – 235.
- Storaas, Randi 1986. Clothes as an Expression of Counter-Cultural Activity. *Ethnologia Scandinavica* 16: 145 – 158.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

- BiH Migration Profile 2021. „*Bosnia and Herzegovina Migration Profile for the Year 2020*“. Sarajevo: Bosnia and Herzegovina, Ministry of Security, Sector for Immigration [online] [cit. 25. 9. 2022]. Dostupné na: <<https://dijaspora.mhrr.gov.ba/wp-content/uploads/2021/06/Bosnia-and-Herzegovina-Migration-Profile-for-the-year-2020..pdf>>.
- Registar 2020. „Registar poljoprivrednih gazdinstava.“ *Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva* [online] [cit. 17. 8. 2022]. Dostupné na: <<https://fmpvs.gov.ba/registar-poljoprivrednih-gazdinstava/>>
- „Službene novine Federacije BiH, br. 49/06: Zakon o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine broj 49/06).“ *Bosna i Hercegovina. Federacija Bosne i Hercegovine. Agencija za državnu službu FBIH* [online] [cit. 17. 8. 2022]. Dostupné na: <http://www.obuke.adsfbih.gov.ba/images/Dokumentil/Zakonil/Zakon_o_principima_lok_sam.pdf>.

Summary

Farming as a Counterculture. Family Farms in Central Bosnia

The study analyses the position of family farms in Central Bosnia as one of the strategies of adaptation to the economic and social decline associated with the transformation of heavy industry. The basic argument is that, in addition to the pragmatic motivation to provide a livelihood for their families, contemporary farmers are also engaged in a purposeful pursuit of an alternative to a society that these actors perceive as corrupt and fundamentally unreformable. Against the generalised distrust of the population towards institutions, they advocate the strengthening of personalised networks of trust. Food produced by family farms has, in addition to its immediate utility, an important symbolic value as ‘authentic’ or ‘real’. This value is linked to the values associated with environmental protection, but it differs from the discourse of ‘natural’ and ‘organic’ food. The restoration of family farms in Central Bosnia can be seen as a counterculture that aims to provide an alternative to the negatively perceived dominant trends in society by strengthening local communities. ‘Authentic food’ becomes the unifying materialised symbol of this counterculture.

Key words: Family farms; counterculture; adaptation strategies; marginalization; trust; Bosnia and Herzegovina.

POVÁLEČNÝ ŽIVOT A KOLEKTIVIZACE MORAVSKÉHO VENKOVA POHLEDEM AKTÉRŮ – MALOZEMĚDĚLCŮ

Miroslav Válka (Ústav evropské etnologie FF MU Brno)

Ve druhé polovině 20. století prožil český venkov dvě vývojové diskontinuity. První souvisela s kolektivizací prováděnou podle sovětského vzoru, druhá vedla k likvidaci jednotných zemědělských družstev a ke vzniku zemědělských družstev vlastníků nebo různě velkých agropodniků. Jen malá část zemědělců se vrátila k individuálnímu zemědělskému hospodaření na vlastní půdě zděděné po předcích (Lapka – Gottlieb 2000). Specifickou formu zemědělského hospodaření představuje agroturistika (Konečný 2013) či produkce biopotravin.

Kolektivizace vesnice prováděná podle sovětského vzoru jako jeden ze základních předpokladů vybudování beztrždní komunistické společnosti byla dobovou propagandou označovaná jako revoluční přeměna. V jistém slova smyslu jí můžeme dát za pravdu, protože zásadním způsobem změnila život na vesnici, nejdříve ve sféře ekonomicko-výrobní, ale zasáhla i do sociální struktury vesnice a do sféry kulturní (Kaplan 2012).

V oblasti hospodářské vedla k zavádění velkokapacitních forem výroby s nasazením mechanizace, která měla kompenzovat úbytek pracovních sil odčerpaných průmyslem, z něhož zejména těžký průmysl a hornictví byly preferované oblasti průmyslové výroby a vizitka nového režimu využívaná dobovou propagandou. Předcházel mu zákaz zaměstnávání zemědělských dělníků vedoucí k likvidaci jedné společenské kategorie vesnického obyvatelstva, tj. služebnictva, čeledínů (pacholci) a děveček (služky).

Zemědělská politika obnoveného Československa po druhé světové válce stále proklamovala různé formy zemědělského hospodaření a vyvracela obavy rolníků z kolektivizace podle sovětského vzoru. Velkovýrobní formy se uplatnily u státních statků, které v zemědělství představovaly pendant k znárodněným průmyslovým podnikům (Kuklík – Němečková 2017).

Po únoru 1948, po převzetí moci Komunistickou stranou Československa nastoupila tvrdě prosazovaná kolektivizace individuálního zemědělského hospodaření podpořená zákonnou normou (Jech 2008: 71).¹ Probíhala podle osvědčeného schématu: propaganda, intenzivní agitace, nátlak, zastrásování, šikanování, trestní postihy,

tzv. rozkulačování velkých selských statků, jejichž majitelé byli vysídlováni mimo okres, nejčastěji do pohraničí, kde pracovali ve státních statcích. Jednou z forem byla i konfiskace moderní zemědělské techniky, jako traktorů, která byla soustřeďována do státních traktorových stanic (STS), aby mohla sloužit pro potřebu nově vznikajících jednotných zemědělských družstev (JZD). Další výkonná zemědělská technika sloužila potřebám přímo v nově utvořeném místním družstvu.

Kolektivizace se netýkala jen středních rolníků, sedláků, ale také malozemědělců (kovorolníků), z nichž ti „pokrokoví“ často stáli u zrodu místního JZD. Jiní naopak vstup do družstva zásadně odmítali i za cenu různých postihů. Jak probíhal jejich poválečný život a následná kolektivizace, budeme demonstrovat na konkrétním příkladu malé obce Závist (okr. Blansko).

Metodika výzkumu a pramenné zdroje

Současná etnologie disponuje celou řadou výzkumných metod spojených s různými technikami sběru pramenného materiálu. Základním zdrojem informací při etnologickém výzkumu jsou jistě výpovědi respondentů. V teoretické rovině jde o formu kvalitativního výzkumu, který je možno realizovat biografickou metodou (Nosková 2014) nebo metodami orální historie, jež není jen formou historického bádání, ale využívají ji i jiné obory včetně etnologie (Vaněk 2004). Při naraci, jejímž obsahem jsou osobní vzpomínky („životní příběh“), lze sledovat dopad tzv. velkých dějin do života člověka, získat subjektivní obraz historické skutečnosti prožité respondentem (tzv. malé dějiny), odkrývat dobové sociální vazby a stereotypy apod. Lze tak proniknout do každodenního života lokality, k subjektivním zkušenostem narátora, a tímto způsobem lépe pochopit, popsat a interpretovat minulé kulturní a sociální jevy. Objasňují se skryté souvislosti, a především se otevírá možnost sdělit narátorův pohled na sledové téma a problematiku.

Změny v životě jedné malé vesnice – obce Závist (okr. Blansko) – ve 40. a 50. letech minulého století, na které se zaměřuje naše práce, zásadním způsobem poznamenala poválečná politická situace spojená s kolektivizací

zemědělství. Základní informace poskytla v letech 2021 a 2022 JUDr. Blažena Poncová-Sedláčková (* 1946), rodačka ze Závisti.² Narátorka pochází z rodiny malozemědělce, jež združstevnění vesnice prožívala jinak než rodiny ze selských statků, vybavených strojovou technikou a využívající placené či dobrovolné práce zemědělských dělníků. Její výpovědi přinášejí zajímavé informace k sociálním vazbám předsocialistické vesnice, k otázce nových vesnických elit nebo k postupu kolektivizace na příkladu její rodné obce. Vzhledem k tomu, že se narátorka intenzivně zajímala a zajímá o historii své rodiny i rodné obce, vlastní písemný a fotografický materiál archivní povahy, jakým jsou např. excerpované „Knihy příjmů a vydání 1947 až 1953“ jejího otce Osvalda Sedláčka nebo pozdější „Příjem a vydání 1960–62“, které si vedla její matka Blažena Sedláčková.³ Druhým respondentem byl Antonín Odehnal (* 1941) z obce Černá Hora (okr. Blansko), rovněž z rodiny malozemědělce. Ve svých vzpomínkách rekonstruoval spolu s B. Poncovou strojové vybavení a techniku polních prací na rodném hospodářství před kolektivizací, která v Černé Hoře započala dříve než v Závisti.

Další pramenný materiál archivní povahy byl studován v Moravském zemském archivu (MZA) – Státním okresním archivu Blansko (SOkA) ve fondu, který zahrnuje dobový tisk vydávaný zemědělským referátem Okresního národního výboru v Blansku. Měl formu týdeníku, jehož název se během 50. let několikrát změnil: *Za socialistickou vesnici* (1951–1955), *Za socialistické Blanensko* (1955–1956), *Zitřek Blanenska* (1956–1960), a nakonec *Nový život* (1960–1990), který rozšířil svou působnost na širším správním celku vzniklém po reformě státní správy v roce 1960, kdy se součástí okresu Blansko stal i bývalý okres Boskovice a jihovýchodní část okresu Tišnov. S tím souvisela i koncepční změna týdeníku, jenž si vedle zemědělské problematiky všiml i jiných odvětví regionálního hospodářství a sledoval také kulturní a společenské dění nového blanenského okresu. Bohužel, archivované ročníky z 50. let jsou značně torzovité jak v SOkA Blansko, tak i v Moravské zemské knihovně v Brně.

Vzhledem k tomu, že Závist byla určitou dobu správně spojena se sousedními Milonicemi, nachází se část archivních materiálů ve fondu Milonice, který je uložen ve zmíněném SOkA Blansko.⁴ Odtud byly čerpány např. poznatky ke konfiskaci Tesařova velkostatku.⁵ Vzhledem

k uvedené skutečnosti vlastní archivní fond obce Závist není rozsáhlý a zahrnuje až materiál z pozdější doby. Některé materiály archivní povahy se nacházejí i v soukromém majetku, jak jsme se o tom zmínili u B. Poncové. V jejím vlastnictví se nachází také opis nejstaršího dílu kroniky obce Závist z let 1899–1974, jejíž originál je v současnosti neznámý.

Kolektivizace vesnice jako téma nejen etnologického výzkumu

Odborná literatura jak etnologická, tak i historická představuje další zdroj našeho poznání. Kolektivizace a socialistická či družstevní vesnice se staly novým aktuálním výzkumným tématem československých etnografů hned v 50. letech minulého století. V oborovém periodiku *Český lid* vyšly první angažované příspěvky věnující se výzkumu vesnice v období socialismu z pera sovětských badatelů (Kušner 1952), ale i domácích autorů (Kramář 1952).

Počáteční etnografický výzkum kolektivizace měl v 50. letech jen rozpačité výsledky. Obor nebyl na výzkum tohoto politicky citlivého tématu postihujícího zásadní společenské změny vesnice připraven teoreticky ani metodologicky vzhledem ke své dosavadní orientaci na jevy spjaté s tradiční rurální kulturou předindustriální vesnice a na jejich přežitky. Navíc jeho objektivita a nestrannost byly narušeny tím, že výsledky musely korespondovat s dobovou politickou doktrínou KSČ a jejích ideologů, která prezentovala kolektivizaci jako nevyhnutelný krok při budování nové beztřídní společnosti. Socialistický způsob života měl přinést vyšší životní úroveň venkova a přispět k jeho společenskému a kulturnímu rozvoji při využití pokrokových tradic minulosti.

Znovu se česká a slovenská etnografie k angažovanému tématu družstevní vesnice vrátila v 70. a 80. letech.⁶ Antonín Robek se pokusil nastínit v programovém textu pro *Český lid* aktuálnost problematiky, ideové zaměření etnografického výzkumu a další aspekty studia socialistické vesnice jakožto současného fenoménu (Robek 1979). Na Moravě byl vůdčí osobností výzkumu revolučních přeměn jihomoravského venkova a družstevní vesnice Václav Frolec. V edici „Lidová kultura a současnost“ redigoval kolektivní dílo *Současná vesnice* (Frolec 1978). Následně téma zpracoval monograficky jako *Jihomoravská družstevní vesnice*, kde sledoval, nakolik kolektivizace poznamenala tradiční kulturu

vesnice (Frolec 1989). Z jiných pozic k tématu současné vesnice přistoupila kolektivní monografie obce Brumovice (okr. Břeclav), v jejímž autorském kolektivu byli vedle etnografů také historik a socioložka (Jeřábek 1981). Kniha se zabývá kulturním vývojem uvedené obce, který sleduje včetně tradičních forem až do doby vydání publikace. Po roce 1989 se česká etnologie věnovala výzkumu nových společenských a kulturních témat, a tak prací sledujících problematiku vesnice a kolektivizace nebylo mnoho (Válka 2011). Některé texty se zaměřily na procesy transformace a dekolktivizace (Haukanes 2004). Pozdější etnologický výzkum vesnice v období socialismu se věnoval každodennímu životu nebo společenské sféře a jejím specifikám (Polouček 2021).

Problematiku kolektivizace vesnice, zakládání JZD a jejich vývoj sledoval také historický výzkum v rámci studia nejnovějších dějin (Burešová 2013). Do roku 1989 byl stejně jako etnografický výzkum poplatný režimu (Slezák 1978, 1981). Protože negativní společenské jevy, jež združstevňování provázely, byly z politických důvodů eliminovány, objektivní společenskovědní výzkum kolektivizace bylo možné provádět až po roce 1989. Vznikla celá řada historických prací, které sledovaly „soumrak selského stavu“, ekonomický propad zemědělské výroby a negativní jevy, kdy ve jménu „velkých idejí“ došlo k marginalizaci konkrétního člověka. Na osudy tzv. kulaků se zaměřil výzkum Karla Jecha (2001, 2008), ale i dalších autorů (Blažek 2022), komplexní pohled na problematiku kolektivizace přinesla kolektivní monografie Ústavu pro studium totalitních režimů (Rokoský – Svoboda 2013), závěrečná fáze združstevnění byla předmětem projektů financovaných Grantovou agenturou ČR (Březina – Pernes 2009). Širší evropské souvislosti přináší kolektivní monografie vzniklá na České zemědělské univerzitě v Praze (Blažek – Kubálek 2008).

Poválečná situace a její dopad na zemědělskou politiku

V osvobozeném Československu nebyly povoleny ty politické strany, jež se provinily proti státním a národním zájmům. Mezi takové náležely například Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu (tzv. agráři), která měla na venkově v meziválečné době rozhodující politický vliv a aktivně zasahovala do politiky státu i do společenského a kulturního dění (Večerková 1993). O místo, které v minulosti tato strana zaujímal,

tedy o politický vliv na československém venkově, se po roce 1945 ucházely všechny politické strany zastoupené v systému Národní fronty. V květnových volbách roku 1946 získali výraznou většinu venkovských voličů v českých zemích komunisté, kteří v té době již zcela ovládli vedoucí pozice klíčových ministerstev. Komunistická politika se snažila získat venkovské voliče všemi prostředky, proto provádění kolektivizace podle sovětského vzoru různými zastíracími manévry vyvracela a popírala. Ačkoliv se nekomunistické strany snažily udržet u moci a nadále usilovaly o vliv na venkově, komunisté se svou politickou rétorikou byli úspěšnější. Zásady jejich zemědělské politiky byly obsaženy v návrzích šesti tzv. Ďurišových zákonů z roku 1946 a v Hradeckém programu z dubna 1947. Jednalo se především o přiděly půdy konfiskovaných velkostatků nebo se státní subvencí dodané traktory a jinou zemědělskou techniku (Jech 2001: 12–13).

S poválečnými změnami, které život na vesnici provázely, souvisí debata o dokončení předválečné pozemkové reformy. Na ni navázal návrh nové pozemkové reformy, která měla odstranit soukromé vlastnictví či držbu půdy nad 50 ha. Společně s tímto se stále důrazněji řešila otázka dalšího vývoje soukromého zemědělství, jak by mělo být případně vnitřně strukturováno a jak by mělo být po zániku velkostatků s jejich pozemkovým majetkem naloženo. V důsledku prožitých válečných událostí a poválečné politické situace v Evropě i ve světě se v Československu formovalo silné socializující prostředí a levicové smýšlení. V širším kontextu lze hovořit o tom, že se tímto formovaly principy a pravidla smíšené ekonomiky, tj. vztahy mezi soukromým, družstevním a státním podnikáním (Blažek – Kubálek 2008).

O nezbytnosti změn na úseku zemědělské výroby byli přesvědčeni zkušení rolníci i čelní příslušníci mladé agrární inteligence. Tím lze mimo jiné vysvětlit skutečnost, proč KSČ disponovala silnou podporou z řad rolnictva a bezzemků, kteří získali půdu z parcelace ať už v předúnorových dobách, nebo především po únorovém politickém převratu, kdy se již znatelně projevoval odklon státní politiky od dříve deklarovaných zásad. Ovšem až při praktickém provádění uzákoněných zásad se pozvolna dostavovalo poznání, že dříve slibovaná podpora malých a středních zemědělců není realizována. Naproti tomu šla veškerá podpora do struktur v té době již zjevně „socializovaného“ zemědělství, zejména do státních statků, státních traktorových stanic a do nově vznikajících

JZD, „*kteřá vřak i přes dobré snahy obětavých místních nadřenců při utuřujícím se centřálně plánovitém řizení nemohla získat a také nikdy nezískala autentický družstevní charakter*“ (Jech 2008: 13).

Jedním z aktuálních problémů poválečné vesnice mělo být spravedlivé dokončení prvorepublikové pozemkové reformy spolu s parcelací zkonfiskované půdy po kolaborantech a zřádcích. Parcelace byla citlivým problémem poválečné vesnice. Při jejím provádění vznikaly konfliktní situace, protože vlastnictví půdy stále patřilo k základním životním jistotám vesnického člověka. Dobové heslo sice znělo, že půda patří těm, kdo na ní pracují, což nahrávalo parcelaci půdy, na druhé straně se však střetávalo se snahami prosazovat v zemědělství velkovýrobní formy a hospodaření formou družstev a státních statků.

I když parcelace byla prováděna podle zákonné normy, provázely ji konflikty. To dokládá dobový zápis z kroniky Závisti i záznam z tzv. Rodinné kroniky, které se vztahují k parcelaci Tesařova velkostatku v sousedních Milonicích.⁷ Vzhledem k tomu, že parcelované polnosti se nacházely přímo na okraji Závisti, hlásili se o přiděl její obyvatelé s poukazem, že na velkostatku pracovali také jejich rodiče. „*V září tohoto roku [1945] dostali jsme zabavený náš zvon r. 1942 ze zvoničky zpět k důstojnému zavěšení! Jako druhým bodem byl přiděl půdy – konfiskátu – velkostatku Milonice. Nastává nám dlouhotrvající boj s občany Milonic, kteří se všemocnými způsoby snažili tento statek získati pro sebe za každou cenu. Ale našimi prozíravými občany, kteří se o tuto věc neúnávně starali, a to občany zvolenými Hlavičkou Františkem a Sedláčkem Osvaldem přeci toho docílili. A to Křivák a pod Klučeninou bylo určeno pro obec Závist.*“⁸

Tesařův velkostatek zahrnoval 79 ha půdy nacházející se v katastru Milonic a Lažan. Nejdříve obdrželi obyvatelé Závisti jen 18 měřic půdy, ale na jednání 15. ledna 1946 požadovali výměru zvýšit na 60 měřic (12 ha). Pro nesouhlas Milonických byla věc předána k řešení Okresní rolnické komisi v Boskovicích. Svě stanovisko vyjádřily Milonice v rezoluci z 1. března 1947, kde argumentovaly, že parcelované pozemky neleží na katastru Závisti, že požadavky občanů ze Závisti přišly pozdě, až tři měsíce po zahájení činnosti místní rolnické komise, a že žadatelé na velkostatku až na výjimky nepracovali. Naopak zástupci Závisti adresovali svůj postoj Okresnímu národnímu výboru v Boskovicích 2. dubna 1947, s poukazem na nezákonné jednání milonické rolnické

komise, a zejména na roli jejího předsedy, který nepracoval v zemědělství, byl majitelem místní pily, ale obdržel při parcelaci 5 ha konfiskované půdy. Navíc se opírali o vyjádření úředníka Zemského národního výboru v Brně, který na příkaz ministerstva zemědělství provedl revizi postupu rolnické komise v Milonicích.⁹

Vyhrocená situace je patrná z následujícího zápisu v Rodinné kronice: „*Zatím co kolaboranti a všichni ti nejhorší lidé kteří byli s válkou vinnější než pravý [...] mnohý Němec, nyní nabývají v naší Československé [sic!] republice moc. Mohu udat příklad s konfiskací půdy Závist a Milonice, mnoho nepravosti se tam dělo. Babičce staré už dali půdy kousíček a dekret, a když šla sklízet úrodu, dostala od předsedy rol[nické] kom[ise] z Milonic nabitó. A ještě četníci [sic!] jsou při něm a ještě jeden oboživelník co válečný zbohatlík, který tam má velkou moc a je předsedou nár[odního] výb[oru] dostal mnoho polí a ještě by tu babičku tak skoro nechal zavřít.*“¹⁰

Spor byl uzavřen s tím, že pozemky z parcelace Tesařova velkostatku obdrželo také 27 občanů ze Závisti. Výměra přidělené půdy se pohybovala od 10 do 43 arů.¹¹

Malorolnické hospodářství a jeho strojové vybavení před kolektivizací

V meziválečné době bylo československé zemědělství na vysoké úrovni. Modernizace zemědělské výroby probíhala postupně už od konce 19. století a tomu odpovídala i nabídka nové zemědělské techniky (Kubačák – Beranová 2010). Zahrnovala celou škálu strojového vybavení co do velikosti a výkonnosti, protože byla specifikována pro různé typy zemědělských podniků od malorolníků (domkářů) přes selské usedlosti až po velkostatky.¹² Bylo snahou každého hospodáře, aby disponoval vlastní zemědělskou technikou, a pokud nebylo v jeho finančních možnostech si ji zakoupit, utvářely se na různé bázi spolky na její pořízení.¹³

Modernizace zemědělství se odrazila také v transmissi poznatků z oblasti technologie zemědělských prací, kde mezigenerační forma ustupovala do pozadí a byla doplňována školskou výukou na hospodářských (zemědělských) školách, odborným tiskem, výstavními akcemi nebo osvětou řízenou politickými stranami.

Vzhledem k tomu, že odborná literatura většinou sleduje vývojové trendy na bázi středních (selských) zemědělských podniků a velkostatků, zaměříme se blíže na vybavení drobné zemědělské usedlosti před kolektivizací

na příkladu městečka Černé Hory a nedaleké vesnice Závisti.¹⁴ Sledované maloroľnícké hospodárství v Černé Hoře obhospodařovalo něco přes 5 ha půdy, z toho 2 ha vlastnili prarodiče hospodáře. V Závisti Sedláčkům patřily 2,3 ha včetně pronajaté panské louky.¹⁵ Obě hospodárství půdu obdělávala dvěma kravami, odtud se těmto zemědělským rodinám (pejorativně) říkalo *kravičkáři*. Fotografie kravského potahu svázejícího úrodu nebo orba kravami byly v dobové propagandě používány jako doklad zaostalosti, a to v protikladu k moderní zemědělské technice, která sloužila v kolektivizovaném hospodaření JZD.¹⁶

V odborné literatuře se pro uvedenou sociální skupinu objevuje termín kovořolníci (kovořemědělci), protože příjem ze zemědělské výroby kompenzovala mzda muže zaměstnaného v průmyslovém podniku či živnostenské dílně v okolí bydliště, popř. provozujícího řemeslo.¹⁷ Zemědělské práce vykonávali členové rodiny. Počet kovořemědělců vzrostl po první pozemkové reformě a dále ještě po druhé světové válce, kdy na venkově žilo na 1 840 000 osob náležejících k této sociální kategorii (Honsová 2007: 411). Kovořemědělci sehráli důležitou roli při združstevňování, protože často iniciovali vznik JZD, na druhé straně mezi nimi byli malozemědělci, kteří vstup do družstva zásadně odmítli a přes různou šikanu soukromě hospodařili, dokud jim stačily fyzické síly.

Obr. 1. Obec Závist (okr. Blansko) před kolektivizací. Soukromý majetek

Vzhledem k tomu, že elektrifikace Černé Hory proběhla ve 20. letech a v Závisti roku 1931, bylo možné využít k některým hospodářským pracím techniku poháněnou elektrickou energií, i nadále však převažovala v obou usedlostech ruční práce a k dopravě či při polních pracích převládala zmíněný kravský potah. Některé těžké polní práce drobným roľníkům zajišťovali sedláci vlastníci koňský potah, ale tato výpomoc se musela kompenzovat ruční prací při okopávání řepy, o žních nebo při vybírání brambor. Za jeden den práce s koňským potahem se muselo odpracovat pět dnů ruční práce.¹⁸

K základnímu vybavení obou hospodárství patřilo orné nářadí (Vondruška 1989; Láznicka 2011). K obdělávání půdy sloužil velký dvouradličný pluh (*obracák*); pluh s menšími radlicemi se užíval k podmítání po žních. Další součástí nepostradatelného inventáře jak v Černé Hoře, tak v Závisti tvořily železné brány, dřevěný vál a smykovač ve tvaru desky používaný k zarovnání zoraného pole do roviny. Na odstraňování plevele ze zoraného pole se používal kultivátor; podobnou funkci plnil i plečkovač sloužící na podřezávání plevele mezi řádky brambor a řepy. Plečkovač měl i ruční formu. Ke kultivaci brambor sloužil naorávač se symetrickou radlicí, který vycházel z konstrukce starších rádel, v případě sledovaných obcí rádla českomoravského (Kramařík 1965). Toto nářadí bylo taženo jen jednou krávu. V Černé Hoře vlastnili ještě vyorávač řepy.

Ruční setí obilí patřilo minulosti, protože od druhé poloviny 19. století bylo postupně nahrazeno strojovým výsevem. Hospodárství v Černé Hoře mělo secí stroj vlastní, v Závisti byl ve společném vlastnictví několika roľníků. Tato forma získání zemědělské techniky na vesnici se netýkala jen secích strojů, ale např. i mlátiček, na jejichž zakoupení se složilo několik hospodářů, v jejichž silách nebylo zakoupení stroje vlastního.

Důležitou prací v tradičním zemědělství byla sklizeň obilí a jeho výmlat. Na obou hospodárstvích se obilí kosilo ručně obilní kosou (tzv. lupákem), opatřenou obloukovitým rámem vyplněným tkaninou. Ženy pomocí srpu odebíraly pokosené obilí po hrstech a kladly ho na povřísla, po jejichž svázání se vytvořily jednotlivé snopy dobře zatažené pomocí dřevěného kolíku. K dosoušení obilí na poli sloužily sestavy o různém počtu snopů, skládané podle toho, jak byla sláma a obilí suché a kolík se v něm nacházel „živého“ plevele (Kramařík 1970).¹⁹ Pokud obilí (hlavně oves) nemělo dostatečně suchá stěbla, nebo obsahovalo

ještě mnoho zeleného plevele, nechalo se na „hrstích“ na zemi doschnout, obrátilo se, a teprve poté se vázalo.

K transportu obilí z pole do stodoly, ale i jiných komodit sloužily speciálně upravené vozy. V Černé Hoře měli ke svážení obilí menší žebřinový vůz pro krávy, který se dal přestavět tak, že žebřiny bylo možno nahradit deskovými „náplatami“ k transportu řepy, brambor či hnoje. Některá větší hospodářství měla pro tyto účely další vůz, zvaný plaťák (hnoják). Vozilo se s ním např. obilí do mlýna. Žebřinový vůz pro koně byl delší a žebřiny byly přidělané napevno.²⁰

Výmlat obilí patřil mezi základní rolnické práce v rámci hospodářského roku. V Závisti vlastnili před elektrifikací za stodolou žentour, který pomocí převodu uváděl do pohybu mlátičku, jež však neměla čistící zařízení, takže bylo nutno po výmlatu obilí čistit na fukaru. Navíc se sláma po vymláčení musela vázat do povřísel. V Černé Hoře vlastnili technicky dokonalejší mlátičí stroj, který vymláčené obilí už přečistil, takže fukarování odpadlo. Asi od roku 1948 přikoupili k mlátičce ještě lis na slámu, který ji slisoval do balíků.²¹

Protože nepolámaná žitná sláma s dlouhým stéblem byla potřeba na povřísla a do slamníků, kam se doplňovala každý rok, bylo žito dlouho mláceno ručně. V Černé Hoře k tomu účelu sloužila speciální obecní mlátička převážena podle potřeby po obci. Mlátila se v ní sláma do zmíněných slamníků a na povřísla.²² Sláma z ostatních obilnin sloužila k podestýlání dobytku, ale hlavně ve formě sečky jako krmivo v zimních měsících (šlo o slámu z ovsa a ječmene, pšeničná byla příliš tvrdá). Řezání slámy se provádělo strojově na sečkovici, buď v malém množství ručně, nebo v Závisti pomocí zmíněného žentouru či později elektromotoru. Hlavní součástí sečky byly vedle slámy strouhaná krmná řepa a šrot. Řepák, masivní kruhadlo na čtyřech nohách, byl další nepostradatelnou součástí hospodářského vybavení zemědělské usedlosti.²³

Vedle potažního náradí, které představovalo určitou mechanizaci využívající k záprahu zvířecí sílu, se běžně používaly také ruční kultivační nástroje – motyky lišící se podle funkce tvarem listu. Jiný nepostradatelný druh náradí představovaly vidle. Ty se třemi hroty a na dlouhé násadě sloužily na podávání sena, pokud měly čtyři hroty, používaly se na hnůj ve chlévě nebo při jeho rozhazování po poli. K nakládání brambor a řepy sloužily vidle, jejichž zuby byly opatřeny kulovitým zakončením. Lišily se šířkou mezer mezi zuby. Speciální vidle na vyrývání cukrové řepy

charakterizovalo srdcovité zakřivení dvou zubů a u obíjky stupadlo umožňující zarytí nástroje do země.

Na podzim se sklízely brambory a řepa. Brambory se vyorávaly rádlem taženým jednou krávou a motykou se prokopaly úvratě. Sedláci vlastnili vyorávač na brambory (tzv. čert), který byl efektivnější. Vybrané brambory a vyříděné na jídlo a pro dobytek se dávaly do sklepa, ty určené na sázení šly do krechtu přikrytého slámou a hlínou. Na jaře se sadbové brambory vykrajovaly tak, aby měly nejméně tři „očka“ (zárodky), jinak se dávaly na zkrmení.

V případě řepy rozhodovalo, zda byla určena na krmení, nebo šlo o řepu cukrovou. Krmná se převezla do sklepa a sloužila přes zimu jako potrava pro dobytek. Cukrová se vozila na dráhu do Rájce (okr. Blansko). Muselo se zjistit, kdy budou na dráze přistaveny vagony. V případě, že nebyl vagon, dávala se cukrovka na hromadu a „vagonovala“ se později. Dodávky cukrovky byly předepsané pro obec a rozepsané na jednotlivé zemědělce. Stejně tak se praktikovaly dodávky brambor, ale bylo možné předat brambory přímo spotřebitelům, kteří na ně měli nárok (jak za války, tak ještě po válce). Do výkupu se brambory vozily také do Rájce. V Černé Hoře byl pouze výkup obilí ve dvoře, kde byla sýpka, ječmen se pak vozil přímo do pivovaru, který jej vykupoval. Obilí se na dodávku přiváželo v pytlích po 50 kg, váha se kontrolovala jen namátkou.

Pytle byly jutové, starší (často už zašité) na brambory, lepší na obilí. Zašívaly se v zimě u kamen, zatímco muži pletli z vrbového proutí koše, dělali košťata a včelari stloukali z latěk nové rámky pro včely. Další mužskou prací v zimě bylo děláni povřísel z žitné slámy, většinou ve chlévě, kde bylo teplo. Hotová povřísla se spočítala a svazovala do otepí po 60 kusech (po kopách). Tzv. zamotávaná povřísla vyráběná strojově v Černé Hoře zhotovovali jen dva velcí sedláci.

Moderní zemědělská technika byla po roce 1948 určena jen pro státní a družstevní sektor a byla jednou z nátlakových forem ke vstupu do jednotných zemědělských družstev. Touto výkonnou zemědělskou technikou měly družstvům sloužit státní traktorové stanice, ta pro Závist byla situovaná v Dolní Lhotě (okr. Blansko).

B. Poncová vzpomínala, že na tzv. malou mechanizaci, tj. na malé traktory s návěsným náradím, se její otec i další malozemědělci chodili dívat do Brna na výstaviště, když tam začal fungovat strojírenský veletrh, pokud ovšem organizátoři – podle jejích slov – dovolili „zlým kapitalistům“ vůbec něco vystavit.²⁴

Každodenní život vesnice před kolektivizací

Každodenní život vesnice a životní náklady v době soukromého zemědělského hospodaření před kolektivizací lze demonstrovat na základě zápisů v *Knize příjmů a vydání 1947–1950*, které si vedl Osvald Sedláček ze Závisti (okr. Blansko) č. 10 (viz příloha).²⁵ Jednalo se o tradiční malorolnickou rodinu, která měla vícegenerační strukturu tvořenou linií prarodičů, rodičů a jejich dětí. Babička byla vdova, jejíž muž předčasně zemřel na následky zranění z první světové války na italské frontě. Hospodařil syn Osvald s manželkou, kteří vychovávali dvě dcery; domácnost tedy tvořilo pět osob. Základním zdrojem jejich obživy bylo zemědělské hospodářství o rozloze cca 2 ha (včetně „propachtované“ louky) rozšířené o tzv. nucený nájem. O. Sedláček coby vyučený elektromechanik u firmy Ing. Erich Roučka v Blansku pracoval vedle zemědělského hospodaření jako sezónní dělník v lese či v průmyslu (Keramostroj, n. p., Blansko, TOS Kuřim). Jistý příjem měl z včelaření. V roce 1952 si na zahradě postavil nový včelín a podle hlášení z následujícího roku vlastnil 26 vyzimovaných včelstev. Díky těmto vedlejším příjmům si rodina mohla dovolit některé těžké polní práce objednat u sedláků, kteří vlastnili koňský potah.

Jak je ze zmíněných záznamů patrné, příjmy rodiny tvořily finanční prostředky získané prodejem zemědělských produktů rostlinného i živočišného původu, které

Obr. 2. Pásový traktor sloužící k rozorávání mezí.
Kronika obce Újezd u Boskovic

byly odváděny v rámci povinných dodávek státu.²⁶ Pravidelně se mezi nimi objevuje mléko²⁷ a vejce, hovězí a vepřové maso, z komodit rostlinného původu obilí, mák, brambory, ale např. i povidla. Větší příjmy byly ve sledovaném roce 1948 získány z prodeje telete (býčka) a prasete. Mezi příjmy je uvedeno ještě 100 Kčs za sázení brambor od p. Dvořáčka, se kterým O. Sedláček v hospodářství kooperoval.

Daleko pestřejší je za rok 1948 sumář výdajů, které lze rozdělit do dvou kategorií: jednu tvoří výdaje související se zemědělským hospodařením, druhou potřebu pro domácnost (strava, ošacení, topení, elektřina apod.). Mezi hospodářskými výdaji se objevují mj. „kolky na pachtovní smlouvu“ a sám pacht (450 Kčs). Splátka na přiděl půdy získané v rámci parcelace Tesařova velkostatku činila 100 Kčs.²⁸ Pravidelně rodina platila požární pojištění a pozemkovou a domovní daň, mimořádné výdaje tvořily peníze „inženýrům za vyměření pole (parcel)“ a na sbírku sociální pomoci hasičům. O. Sedláček si platil také úrazové pojištění.

Ne všechny polní práce si rodina zajišťovala sama, jak dokládá výdaj za orání (300 Kčs), jež se dojednalo u rolníků z okolí, kteří vlastnili koňský potah. Podobně se „formanovi od hnoje“ uhradilo hotově za vyvezení chlévské mrvy na pole 310 Kčs. I když tyto práce s koňským potahem mohly být odpracovány ručně, vážná nemoc manželky O. Sedláčka a solventnost rodiny umožnily jejich zaplacení. S rostlinnou výrobou souvisel nákup semen jetele a řepy, dále hrachu (3 kg) či doplatek za vikev. K přihnojení pole se kupoval ledek či dusíkaté vápno (pod řepu). Poplatek za šrotování obilí pro dobytek je uveden ve dvou různých sumách, které ukazují na různé množství sešrotovaného obilí. Je svědectvím vzájemné kooperace mezi jednotlivými hospodáři.²⁹ Později si O. Sedláček zakoupil vlastní šrotovník, protože šrot byl nepostradatelnou složkou krmiva pro dobytek. Doplnění dalšího strojového vybavení dokumentuje výdaj „za řepák“ (700 Kč), který sloužil ke strouhání řepy při přípravě krmiva pro krávy, popř. další dobytek a drůbež. Nakupovalo se také potřebné nářadí (vidle, sekera), ale i plachty na trávu.

Součástí hospodářského systému v Závisti stejně jako v dalších horských a podhorských vesnicích byla stále pastva dobytka zajišťovaná už individuálně na obecních pastvinách, které nebylo možno jinou formou ekonomicky zužitkovat – nešlo je přeměnit v pole a louky. Poplatek

za pastvu náležel mezi obecní příjmy. V roce 1953 byla v Závisti taxa za pastvu zvýšena.³⁰ Nedostatek slámy na podestýlku pod dobytek byl nahrazován hrabaným listím z lesa, jak dokládá vydaná částka 100 Kč. Údaj „za první pololetí z krav od býka“ (240 Kčs) souvisí s připouštěním dvou krav, které sloužily nejen na mléko, ale i také k potahu, jak o tom svědčí ne zrovna levné „podklady k chomoutům“ (534 Kčs). Obdobně záznam „od kozla“ (40 Kčs) dokládá chov kozy, jejíž mléko nesloužilo ke konzumaci v rodině (vyjma babičky), ale jako základní výživová složka krmení pro vepře. Navíc kůzle bylo tradičním velikonočním pokrmem.³¹

Domácí zabíjačka sanovala potřebu masa v rodině na dlouhé měsíce, protože kromě uzení se také zavařovalo. Na povolení domácí zabíjačky byl potřeba státní kolek (v ceně 20 Kčs), další výdaj tvořila odměna „prohlížeitele“, tj. kontrolora nezávadnosti masa (40 Kčs), největší položku pak představovala odměna pro řezníka za porážku zvířete a zpracování masa a masných výrobků (100 Kčs). Pro domácí chov vepře bylo potřeba mít tzv. pas na prase (15 Kčs), navíc zakoupení selete nebylo levnou záležitostí (1250 Kčs). Vedle toho vepřové maso bylo součástí státních dodávek. Uhynulá zvířata odklízel ve vesnici ras, jemuž se platil roční paušál (40 Kčs).

Záznam ve vydáních O. Sedláčka označený slovy „od mlýna“ ukazuje na mletí vlastního obilí v Porčově mlýně v Bořitově. Chleba, základní potravina, se už doma nepekli, ale kupoval se v obchodu otevřeném v místním kulturním domě stejně jako další potřeby pro domácnost, které jsou shrnuty pod společný název „nákup“ (vyjma piva a kořalky). Zvláště je veden otop, který tvořilo černé a hnědé uhlí, nebo položka za elektrický proud. Onemocnění manželky dokládá výdaj „nemocnice a lékařská prohlídka doma“ (467 Kčs).

V pozdějších letech (1961–1962), kdy už byl O. Sedláček členem místního JZD, si uvedený přehled příjmů a výdajů vedla také jeho manželka Blažena Sedláčková. Zůstal příjem za mléko, ale rodina žila ze mzdy, kterou muž dostával v družstvu jako zálohu na pracovní jednotku (PJ), dále z invalidního důchodu matky a starobního důchodu babičky.

Postup kolektivizace v Závisti

V Závisti (okr. Blansko) proběhla první rozprava o založení JZD už na schůzi 16. prosince 1952, ale „zůstala na mrtvém bodě v pádě ustájení dobytka a donášky

vody, pro zvýšená vydání a pracnost“.³² V té době měla obec 35 domů a jen malé rolnické usedlosti bez koní. Její katastr činil pouze 42 ha. K založení prvního družstva, ale jen menšinového, došlo v roce 1956, kdy se jej po žních rozhodly utvořit „pokrokové“ ženy, v představenstvu však byli výhradně muži. Základní výměra půdy byla 20 ha, v majetku bylo dále 18 dojnic a 30 kusů vepřového dobytka. Jak uvádí obecní kronika, „Nedostatků a těžkostí začátků se nezalekli a s elánem se pustili do práce.“³³ Už dříve družstevní myšlenka „zvítězila“ v sousední Černé Hoře³⁴ a v Milonicích, které se staly 34. družstvem na okrese Blansko, když v roce 1957 do JZD vstoupila celá obec.³⁵

MINISTERSTVO VÝKUPU
VÝMĚR
povinných dodávek masa, mléka, vajec, vlny a lena na rok 1954. 0271876

Seř: 10/2 JZD Sedláček O. obec Závist 10
Zemědělec: Blansko kraj Brno

Je podle zákona ze dne 20. října 1952, č. 56 Sb. o dohledové povinnosti a o výkupu zemědělských výrobků, a podle prováděcích předpisů k němu vydaných povinen (s-n) dodat státu v r. 1954 následně uvedené zemědělské výrobky, jak je stanoveno tímto výměrem.
Povinná dodávka masa vepřového, ustájená a mléka se vyměřuje z 3,46 ha zemědělské půdy. Povinná dodávka vajec se vyměřuje z 3,15 ha orné půdy. Povinná dodávka sena se vyměřuje z 3,46 ha zemědělské půdy.

Druh	Norma na 1 ha	Výpočet celkem	Slova	Dotčivka	Číslo			
					I	II	III	IV
Maso vepřové	42	149	5	140				
Maso ovčí	56	195	10	185				
Mléko	305	1055	40	1015				
Vajec	217	680	30	650	149	436	65	-

Maso dodáte do výkupního místa v Blansku. Vajec dodáte do výkupního místa v Závisti.
Mléko dodáte do výkupního místa v Závisti.

Počet krav ka	Norma na krávu I	Dotčivka celkem	Číslo			
			I	II	III	IV

Rozdělení dodávek podle měsíců:

Druh	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Mléko												
Vajec	12	52	85	156	175	105	85	13	7	-	-	-

Ovíl vlna pořídi (v kg):

Počet ovč. haremů a mláček	Norma w ar	Dotčivka w kg

Vlnu dodáte do výkupního místa v _____

Sena (v kg):

Norma na 1 ha	Výpočet celkem	Slova	Dotčivka
14	50		50

Seno dodáte do výkupního místa v Milonicích

v Blansku dne 24.2. 1954.

Obr. 3. Výměr povinných dodávek pro Osvalda Sedláčka (Závist č. 10) z roku 1954. Soukromý archiv

Stejně jako jinde měl nátlak ke vstupu do JZD v obci Závist různou formu. Patřila k němu agitace na veřejných schůzích nebo přímo v rodinách, ale i dehonestace těch, kteří tzv. neplnili předepsané dodávky zemědělských produktů. V roce 1955 se objevil v týdeníku *Za socialistické Blanensko* článek nazvaný „Další neplničci brzdou zvyšování zemědělské výroby“,³⁶ v němž byly uvedeny nesplněné dodávky zemědělských produktů z jednotlivých vesnic okresu, mezi jinými i ze Závisti: „Zemědělci dlužní z minulého roku našemu spotřebiteli 43 kg masa

Obr. 4. Dobová propaganda v okresním tisku *Zítřek Blanenska* (1957) dehonestující soukromé zemědělce

vepřového a 20 kg masa hovězího. Uvádíme i zemědělce, který dluží nejvíce. Osvald Sedláček č. 10 v letošním roce zůstává dlužen do 4. 10. 1955 476 l mléka.³⁷ Podle slov B. Poncové se tato informace v žádném případě nezakládala na pravdě. Cílem článku bylo přimět jejího „rebelujícího“ otce ke vstupu do místního JZD. Konečně v jeho evidenci se dávky mléka pravidelně objevují.

Demonstrativním aktem po vytvoření JZD bylo rozorávání mezí, které souviselo se scelováním pozemků. V odborné terminologii je označováno jako hospodářsko-technická úprava půdy (HTUP). Cílem byl vznik větších celků (honů), které bylo možno lépe obdělávat strojovou technikou. Závisti se HTUP dotkla už před vznikem JZD v důsledku socializace sousední Černé Hory. Půda rolníků ze Závisti ležící na tzv. Doubku v katastru Černé Hory jim byla nahrazena pozemky v trati U Salvátora a část Na Matalovém. Bylo běžnou praxí, že malozemědělcům, kteří nechtěli vstoupit do JZD, přidělili v rámci HTUP náhradní pozemky na okrajích těch honů anebo na „kopcích“, kam bylo z vesnice daleko. V konkrétním případě Závisti to bylo pěšky asi 1 km, s kravami v povozu se ale muselo jet cca 2,5 km oklikou až téměř k sousední Malé Lhotě. Přidělené pozemky neměly ani zdaleka stejnou, nebo přiměřenou bonitu půdy, jakou vykazovaly polnosti, které zabralo JZD do svých honů v údolí; často nebyly vyhnojené a většinou byly i hodně zaplevelené.

Pozdější scelování pozemků mělo v Závisti zvláštní dohru. O. Sedláček si totiž lehl před pásový traktor, aby v polní trati „Za Kapličkou“ zabránil tomu, když chtěli při scelování pozemků zaorat na jeho poli vzrostlou lucerku, kterou měl na krmení pro krávy. „Místní komunista J. T., který rozorávání mezí organisoval, i když byl jinak dělník v TOSu Kuřim, do toho hulákal: *Jeď i přes mrtvolky! Dopadlo to tak, že mu část té lucerky nechali, mého otce za to nezavřeli, jen dehonestovali v okresním tisku.*“ Tak na událost, která zůstala v rodinné paměti, vzpomíná B. Poncová. Konflikt byl komentován také v okresním tisku *Zítřek Blanenska*, ovšem poněkud s jiným průběhem a vyzněním: „*Nakonec zemědělec Sedláček si uvědomil, že sám nezabrání tomu, aby kvůli jeho políčku, které připadlo do společného honu, se na Závisti hospodařilo po staru. Nepomohly ani jeho výhružky, které pronesl traktoristům přímo na poli, protože společný hon byl už týden oset.*“³⁸

Úspěchy družstevníků byly oslavovány v dobovém tisku. Když JZD v Závisti mělo v roce 1956 o žních problémy s výmlatem obilí, zapůjčila se mlátička i s motorem ze

sousední Malé Lhoty. „*Za výpůjčku odpracovaly členky ve sklízni brambor v Malé Lhotě značnou dobu.*“³⁹ Jiná osobní vzpomínka uvádí, že byla postavena velká mlátička (asi z STS) na návěs pod lípu hned vedle kašny a tam JZD mlátilo za pomoci brigádníků z TOS Kuřim. Byli to pokrokoví dělníci, kteří si buď vzali dovolenou, anebo byli vysláni přímo podnikem, aby „pomohli socializaci venkova“. Jak vzpomíná B. Poncová, večer jim za odměnu zahráli častušky z obecního rozhlasu a vyhlásili, kolik toho za ten den „uvědoměle“ vymlátíli. Že se prach z jejich mláčení šířil po celé dědině a že i nedaleká kašna, která byla tehdy jediným zdrojem veškeré (i pitné) vody pro celou vesnici, byla plná prachu, to nikoho nezajímalo.⁴⁰

V druhé polovině 50. let postupně vstupovali do menšího JZD v Závisti další výkonní zemědělci, ale ještě v roce 1959 JZD hospodařilo jen na 50 % veškeré půdy. „*Kdy se již konečně rozhodnou zbývajících soukromí zemědělci v Závisti? Jak dlouho budou ještě přešlapovat?*“, ptá se autor článku v okresním tisku. „*Dnes již neobstojí argument, že JZD je špatné, jak ještě o tom v roce 1958 hovořil zemědělec Osvald Sedláček, který už tehdy nevěřil, že za rok 1957 si družstevníci v Závisti propláceli na pracovní jednotku 22 Kčs.*“⁴¹ Šlo o další atak okresního tisku na osobu zmíněného malorolníka, který platil v obci za uznávanou osobnost.

Do JZD vstoupil O. Sedláček mezi posledními. Důvodem bylo studium dcery na střední škole. Podmiňování studií dětí zemědělců vstupem do JZD bylo další formou šikany soukromě hospodařících zemědělských rodin.⁴²

V roce 1959 došlo ke sloučení JZD v Závisti a Milonicích. Symbolem nové etapy života vesnice se stala tzv. salaš, chlív pro ustájení mladého hovězího dobytka, kde se uplatnily tehdy moderní metody chovu s tzv. vysokou podestýlkou. S jeho výstavbou nad vesnicí se započalo v roce 1960.⁴³

Závěr

Kolektivizace v 50. letech 20. století zásadním způsobem změnila život vesnice. Představuje diskontinuitu, která znamenala zánik individuálního zemědělského hospodaření na vlastní půdě zděděné po předcích, nebo získané vlastním úspěšným podnikáním. Kolektivizací vzal za své vztah k půdě, k „rodné hroudě“, která znamenala základní jistotu v životě vesnického člověka.

Modernizace zemědělské výroby úspěšně probíhala v meziválečné době, kdy produkce potravin v Česko-

slovensku byla na vysoké úrovni a agrární strana hrála důležitou roli v politickém systému země. I když se v poválečné době uvažovalo o různých formách zemědělské výroby (státní, družstevní, individuální), po převzetí moci komunistickou stranou v únoru 1948 byla nastolena tvrdá kolektivizace podle sovětského vzoru. Souviselo to i s dobovou politickou situací v Evropě, kdy se Československo stalo součástí východního, sovětského politického bloku.

Postup kolektivizace byl sledován nejen na vládní úrovni a v celostátních denících, ale také v regionech na bázi výkonných jednotek, jakými byly jednak místní národní výbory, jednak okresní národní výbory a jejich zemědělské referáty. V Blansku tento referát vydával týdeník, jehož angažovaný název se několikrát změnil. Příspěvky zde uveřejňované jednoznačně podporovaly kolektivizaci, detailně sledovaly její průběh a informovaly o „úspěších“ založených družstvech.

Násilně utvořená JZD přinesla viditelný propad zemědělské výroby, který byl soudobou propagandou kladen na vrub dosud soukromému sektoru, a naopak družstevní myšlenka byla prezentována jako jediná správná cesta slibující další rozvoj zemědělské výroby a odstranění namáhavé fyzické práce. Násilná kolektivizace byla provázána řadou negativních jevů, které byly zamlčovány a vedly k marginalizaci vesnického člověka ve prospěch „velké“ ideje.

Obr. 5. Obec Závist. Nad vesnicí je „salaš“, která se začala budovat roku 1960. Soukromý archiv

Kolektivizace postihla všechny kategorie zemědělských podniků, jak sedláky, tak malorolníky. Její součástí bylo násilí, rozkulačování selských statků, tvrdé vymáhání dodávek nebo pracovních sil. Nástrojem se stala také budoucnost dětí zemědělců. Možnost jejich studia byla podmíněna buď vstupem rodičů do JZD, nebo jinými nátlakovými formami.

POZNÁMKY:

1. Zákon o jednotných zemědělských družstvech byl přijat 23. 2. 1949.
2. Děkuji JUDr. B. Poncové za pomoc při výzkumu a za poskytnuté archivní materiály.
3. „*Tady u nás se našťestí nikdy nic důležitého nevyhazovalo.*“ Rozhovor s B. Poncovou ze dne 14. 8. 2022. Archiv autora.
4. MZA Brno-SOKa Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, 1945–1976.
5. MZA Brno-SOKa Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, inv. č. 38, Konfiskace a přiděl velkostatku Ing. Františka Tesaře v Milonicích, 1945–1961.
6. Výzkum družstevní vesnice probíhal i na Slovensku, kde se výstupem stala kolektivní monografie *Spůsob života družstevnej dediny. Z etnografických výskumov obce Sebechleby* (Pranda 1986).
7. Dekret prezidenta republiky ze dne 21. 6. 1945 vydaním konfiskace vyhlášky ONV Boskovice ze dne 14. 9. 1945 č.j. 200/45. Majetek byl Ing. F. Tesařovi konfiskován z důvodu německé národnosti a kolaborace v době protektorátu.
8. Kronika [obce Závist]. 1899. Založena za starosty Jos. Svobody 1896–1899, s. 22. Rkp. Opis ve vlastnictví B. Poncové.
9. MZA Brno-SOKa Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, inv. č. 38, Konfiskace a přiděl velkostatku Ing. Františka Tesaře v Milonicích, 1945–1961, fol. 110–111.
10. Rodinná kronika, rkp., Závist, 40. léta 20. století, soukromý majetek MP.
11. MZA Brno-SOKa Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, inv. č. 38, Konfiskace a přiděl velkostatku Ing. Františka Tesaře v Milonicích, 1945–1961. Průvodní zpráva, fol. 133n.
12. Stroje vybavení Tesařova velkostatku z Milonic je podchyceno v konfiskačním protokolu. MZA Brno-SOKa Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, inv. č. 38, Konfiskace a přiděl velkostatku Ing. Františka Tesaře v Milonicích, 1945–1961, fol. 209n.
13. V Závisti byl spolkovým majetkem několika malozemědělců secí stroj.
14. Zpracováno na základě rkp. vzpomínek A. Odehnala (Černá Hora) a B. Poncové (Závist) z r. 2022.
15. Výměr povinných dodávek zrnin, brambor a olejnin na rok 1954 pro O. Sedláčka (Závist č. 10) byl ale stanoven na 2,88 ha půdy, výměr povinných dodávek masa, mléka, vajec, vlny a sena byl stanoven na 3,34 ha půdy. Zvýšení obdělávané půdy souvisí s tzv. nuceným přidělem po těch, kteří z různých důvodů půdu nemohli obdělávat. Prováděl MNV na žádost ONV. Rodinný archiv B. Poncové.
16. Viz *Zítřek Blanenska* 7, 1957, č. 35, s. 1.
17. O. Sedláček byl vyučen elektromontérem u firmy Roučka Blansko. Později pracoval sezónně jako lesní dělník nebo v průmyslu.
18. Rozhovor s B. Poncovou ze dne 21. 2. 2022. Archiv autora.
19. Žito s dlouhým stéblem se dávalo do panáků po devíti snopech, přel se ve vrcholu pod klasy stáhl povířsem, a navíc se zakryly přelomeným snopem. Pšenice se skládala do kozlů po devíti snopech, ale vrch se překryl třemi provázanými snopy. Obilí s krátkou

Do počátku 60. let minulého století bylo československé zemědělství většinou zkollektivizováno (Březina – Pernes 2009). Jen malá skupina rolníků odmítla vstup do JZD a dále pokračovala v tradičním způsobu zemědělského hospodaření, dokud jim stačily fyzické síly. Pro mladou generaci tato životní forma už ale nebyla perspektivní.

- slámou, hlavně ječmen a oves, se dávalo do mandelů po šestnácti snopech tak, že vznikla konstrukce o čtyřech patrech po čtyřech snopech, jeden snop se pak pokládal navrch, aby zakrýval klasy (Kramařík 1970–1971).
20. Na nazdobeném žebřířáku jezdili chlapci z Černé Hory i k odvodu do Blanska. Cestu platila obec. Informace A. Odehnala.
21. Takovou mlátičku si pořídil v Závisti Karel Buchta (čp. 12) a po vstupu do JZD tam mlátili své trošky obilí záhumenkáři. Informace B. Poncové.
22. Ještě před první světovou válkou rovná žitná (režná) sláma sloužila k výrobě doškové krytiny, ale ta byla pro svou snadnou hořlavost z protipožárních důvodů postupně nahrazena tvrdou, nespalnou krytinou.
23. Nový řepák v ceně 700 Kčs si podle vedeného účetnictví zakoupil O. Sedláček v r. 1948.
24. Rozhovor s B. Poncovou ze dne 22. 2. 2022. Archiv autora.
25. Kniha příjmů a vydání 1947–1950. O. Sedláček Závist č. 10. Rkp., nestr. Soukromý archiv B. Poncové.
26. Množství dodávek je patrné z Výměru povinných dodávek zmín, brambor a olejnin na rok 1954 pro O. Sedláčka (Závist č. 10) stanoveného ministerstvem výkupu (v kg): pšenice 205, žito 310, ječmen 140, ostatní 135, brambory 865, olejnin 44. Výměr povinných dodávek masa, mléka, vajec, vlny a sena na rok 1954 byl stanoven následující: maso vepřové 140, maso ostatní 185, mléko 1015, vejce 650. Komodity měly být dodány do výkupního místa Milonice a Rájec n. S. (brambory). Soukromý archiv B. Poncové.
27. Rodina chovala dvě krávy, které sloužily i k potahu.
28. O. Sedláček získal 43 arů půdy. MZA Brno-SOKa Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, inv. č. 38, Konfiskace a přiděl velkostatku Ing. Františka Tesaře v Milonicích, 1945–1961. Návrh přidělu 18. 1. 1946.
29. O. Sedláček hospodářsky spolupracoval s K. Buchtou (č. 12) a M. Dvořáčkem (č. 14).
30. Kráva 20 Kčs, jalovice 5 Kčs, koza 2 Kčs. *Kronika [obce Závist]*, c. d., s. 26.
31. Pokud se kůzle odstavilo a vykrmilo, jeho maso sloužilo spolu s vepřovým masem na výrobu domácích klobás.
32. *Kronika [obce Závist]*, c. d., s. 26.
33. Tamtéž, s. 28.
34. V roce 1954 přešlo černohorské družstvo na III. typ hospodaření, a to přede žněmi jako závazek přednesený na II. Okresní konferenci družstevních rolníků. *Za socialistické Blanensko* 4, 1954, č. 9, 9. 4.
35. *Zítřek Blanenska* 7, 1957, č. 28, 5. 7.
36. *Za socialistické Blanensko* 5, 1955, č. 40, 21. 10.
37. Tamtéž.
38. *Zítřek Blanenska* 6, 1956, č. 41, 12. 10.

39. Kronika [obce Závist], c. d., s. 28.
 40. Rozhovor s B. Poncovou ze dne 22. 2. 2022. Archiv autora.
 41. Zapomínáme na socializaci. *Zitřek Blanenska* 10, 1959, č. 6, 7. 2.
 42. Poněkud paradoxní je, že k 30. výročí socializace zemědělství v obvodu JZD Brňov-Lipůvka obdržel v roce 1988 čestné uznání

- za práci při budování socialistického zemědělství. Bylo mu 77 let, dávno byl v důchodu a éra socialismu měla na kahanu. Rozhovor s B. Poncovou ze dne 7. 9. 2022. Archiv autora.
 43. Kronika [obce Závist], c. d., s. 29.

ARCHIVNÍ PRAMENY:

- MZA-SOKA Blansko (SOKA), týdeník *Za socialistickou vesnici* (1951–1955), *Za socialistické Blanensko* (1955–1956), *Zitřek Blanenska* (1956–1960) a *Nový život* (1960).
 MZA Brno-SOKA Blansko, C 89, fond Místní národní výbor Milonice-Závist, inv. č. 38, Konfiskace a přiděl velkostatku Ing. Františka Tesaře v Milonicích, 1945–1961.

LITERATURA:

- Blažek, Petr – Kubálek, Michal (eds.) 2008. *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha: Česká zemědělská univerzita.
 Blažek, Petr a kol. 2022. *Akce „K“. Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*. Praha: Pulchra.
 Březina, Vladimír – Pernes, Jiří (eds.) 2009. *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Sborník příspěvků. Brno: Stilus.
 Burešová, Jana 2013. Problematika výzkumu dějin kolektivizace v Československu a v České republice. In: Rokoský, Jaroslav – Svoboda, Libor (eds.). *Kolektivizace v Československu*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů. 23–31.
 Haukanes, Haldis 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
 Honsová, Jaroslava 2007. Kovorolníci, kovozezemědělci, domkáři. In: Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard (eds.). *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Sv. 2*. Praha: Mladá fronta. 411.
 Frolec, Václav (ed.) 1978. *Současná vesnice. Teoretické, metodologické a kulturně politické problémy integrovaného společenskovešedního výzkumu*. Brno: Blok.
 Frolec, Václav 1989. *Jihomoravská družstevní vesnice. Etnografická charakteristika*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum.
 Jech, Karel 2001. *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
 Jech, Karel 2008. *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad.
 Jeřábek, Richard a kol. 1981. *Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic*. Brno: Univerzita J. Ev. Purkyně.
 Kaplan, Karel 2012. *Proměny české společnosti 1948–1960. Část druhá. Venkov*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
 Konečný, Ondřej 2013. *Agroturistika a venkovská turistika. Venkovský cestovní ruch v České republice*. Brno: Mendelova univerzita.
 Kramařík, Jaroslav 1952. K některým otázkám národopisného výzkumu družstevní vesnice. *Český lid* 39 (1–2): 3–5.
 Kramařík, Jaroslav 1965. Příspěvek k historii českých rádel. *Český lid* 52 (6): 321–332.
 Kramařík, Jaroslav 1970. Z historie stavění snopů na poli a dosoušení obilí na území Čech a Moravy. *Český lid* 57 (2): 84–99.
 Kramařík, Jaroslav 1970–1971. Obilní mandele. *Formy horizontální. Národopisný věstník československý* 5–6: 201–220.

- Kronika [obce Závist]. 1899–974. Založena za starosty Jos. Svobody 1896–1899. Rkp. Opis ve vlastnictví B. Poncové.
 Archíválie ze soukromého majetku B. Poncové v Závisti (okr. Blansko).

- Kubačák, Antonín – Beranová Magdalena 2010. *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha: Libri.
 Kuklík, Jan – Němečková, Daniela 2017. Majetkové změny v ČSR v letech 1945–1948. *Paměť a dějiny* 9 (1): 3–14.
 Kušner, Pavel Ivanovič 1952. K etnografickému studiu kolchozního dělnictva. *Český lid* 39 (5–6): 117–120.
 Lapka, Miloslav – Gottlieb, Miloslav 2000. *Rolník a krajiny. Kapitoly ze života soukromých zemědělců*. Praha: Sociologické nakladatelství.
 Lázníčka, Jan a kol. 2011. *Encyklopedie strojů a náradí. Zemědělství*. Praha: Národní zemědělské muzeum.
 Nosková, Jana 2014. *Biografická metoda a metoda orální historie. Na příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
 Polouček, Ota 2021. *Babičky na bigbitu*. Brno: Masarykova univerzita.
 Pranda, Adam (ed.) 1986. *Spůsob života družstevnej dediny. Z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Bratislava: Veda.
 Robek, Antonín 1979. K úkolům etnografie socialistické vesnice. *Český lid* 66 (2): 65–66.
 Rokoský, Jaroslav – Svoboda, Libor (eds.) 2013. *Kolektivizace v Československu*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
 Slezák, Lubomír 1978. *Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno: Blok.
 Slezák, Lubomír 1981. *Združstevněná vesnice. K historii socialistické přestavby zemědělství brněnského kraje v letech 1949–1959*. Brno: Blok.
 Válka, Miroslav 2011. *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno: Masarykova univerzita.
 Vaněk, Miroslav 2004. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
 Večerková, Eva 1993. Lidové slavnosti na Hané I. K činnosti agrárního dorostu. In: Nachtmannová, Pavla (ed.). *Lidová kultura na Hané*. Olomouc: Okresní úřad. 89–104.
 Vondruška, Vlastimil 1989. *Slovník starého zemědělského náradí, nástrojů a strojů (1750–1914)*. Roztoky u Prahy: Středočeské muzeum.

RESPONDENTI:

- Blažena Poncová-Sedláčková (* 1946, Závist, okr. Blansko)
 Antonín Odehnal (* 1941, Černá Hora, okr. Blansko)

Příloha

Kniha příjmů a vydání 1947–1953. Osvald Sedláček Závist č. 10

Příjem		Vydání	
1947–48		1947–48	
Za povidlí	180	Od chleba	132
Za mléko	864	Nákup u Novotného	215
Za 18 vajíček	40	Nákup	20
Za mléko	100	Za gumové boty	270
Za 22 vajíček	45	Nákup	30
		Cesta do nemocnice se Štefkou	50
		„ „ „ za Štefkou dva	120
		Nákup	195
		Za uhlí 150 kg černého a 130 hněd.	223
		hasičům na sbírku soc. pom.	60
		od šrotování	30
		nákup	14
Za vajíčka	95	od kozla	40
		od šrotování	15
		za uhlí	189
Za býčka	4000	Za orání	300
Za obilí	2200	Za hnojiva	300
Za mák	161	Za škopky	240
		Za červenou sůl	100
		Za řepák	700
		od chleba	100
		od mlýna	150
		daň	200
		Pacht	450
		Nákup	250
		Různá vydání	560
Za mléko	360	Za elektrický proud	170
		Cesta do Křenovic	200
Za mléko	40	Nákup	41
		Za listí na stlaní	100
		Za uhlí	165
		Nákup	60
		Lékaři a za kořalku	160

		Zabíjačka řezníkovi a kolky	160
		Nemocnice a lékařská prohlídka doma	467
Za brambory	120	Nákup	154
Za mléko	30	Za léky a postřik Neodedrin	190
		Za prášek praseti	90
		Za termofonku [termofor] a krajky	200
		Za uhlí	211
Za mléko	542	Od balíku	16
		Za vidle a sekerku	60
		Za kořalku	20
		Nákup	20
		Za mýdlo a svíčky	60
		Cesta do Boskovic	30
		Matce od botů	90
		Od mlýna	100
		Barvikol na stříkání stromů	125
Za leden za mléko	810	nákup	200
		Za kolek na zabíjačku	20
Od Štefky	290	řezníkovi	100
Za vajíčka	94	prohlížečteli	40
Za mléko za únor	534	Za podklady chomoutům	534
Za sádlo	256,50	Za semena do zahrádky a růz.	90
Za oves	100	Za jetelové semeno 3 kg à 90 Kč	270
Za vajíčka	214	Za ledek	214,40
28/3 1948 Za prase	4.040	Za hrách 3 kg	60
		Na vstupné	20
		Za čirok	60
		Za zelí	48
		Za 35 dkg jetelov. sem.	32
		Za pivo	12
		Za pas na prase	15
		Za elektrický proud	300

		Cesta do Brna	30
		Doplatek za vikev	110
		Za 50 kg otrub	100
Za vajíčka	70	Za 2 kg řepného semeno	70
		Nákup	105
Za mléko	430	Za ryngle	99
		Nákup	44
Za mléko	55	Formanovi od hnoje	310
		Rasovi paušál	40
Za mléko	100	Nákup	122
		16/4 za řepné semeno	112
Za vajíčka	75	Splátka na příděl půdy	100
		Nákup	83
		Za mýdlo	52
		Za cibuli a štěpařský vosk	48
		Za pokrutiny 45 kg	115
		Za kvasnice	5

		Krmná řepa semeno na druhé setí	130
		Dusíkaté vápno pod řepu	125
		Střevíce	99
		Punčochy pro malou	36
		Od chleba	83
		Nákup	110
		Blažence střevíce	60
		18. 5. 1948 Skoupýmu z Milonic za stromky u pole	100
		Pozemková, domovní, daň	175
O[d] pana Dvořáčka od sázení brambor	100	Za sele	1250
		Za plachty na trávu a čepici	350
		Za celer a květiny	18
		Za kořalku a nákup	70

Summary

Post-War Life and Collectivisation of the Moravian Countryside through the Eyes of Actors – Small Farmers

In the second half of the 20th century, the Czech countryside experienced two discontinuities in its development. The first one related to the collectivisation after 1948, while the other one led to the liquidation of unified agricultural cooperatives and the formation of owners' agricultural cooperatives and agricultural enterprises of various sizes. The collectivisation of the village fundamentally changed village life, first in the economic and productive sphere, but it also interfered with the social structure of the village and the cultural sphere. It followed a well-established pattern: intensive agitation, coercion, intimidation, liquidation of large farms, but also confiscation of modern agricultural equipment (e.g. tractors). It did not only affect medium-sized peasants, and farmers, but also small farmers, the 'progressive' ones among whom were often at the origin of the local unified agricultural cooperative. The study uses the example of a family from the village of Závist (District of Blansko) to document the economic background of a small farmer, his everyday life and the circumstances that influenced his joining the unified agricultural cooperative.

Key words: Czech countryside; collectivisation of Czech countryside; small farmers; 1950s; Závist (District of Blansko).

VPLYV BANÍCTVA NA PROCES ADAPTÁCIE NEMECKEJ MINORITY V OKOLÍ NITRIANSKEHO PRAVNA S AKCENTOM NA POĽNOHOSPODÁRSTVO

Marián Žabenský (Katedra manažmentu kultúry a turizmu FF UKF v Nitre)

Otázka využívania a pretvárania kultúrnej krajiny a adaptácie na prírodné prostredie patrí do oblasti záujmu etnológie a ekologickej antropológie, resp. kultúrnej ekológie. Tradičným zamestnaním Nemcov na Slovensku, ktorí sú hlavným objektom záujmu predkladanej štúdie, bolo baníctvo. To bolo závislé od prírodného prostredia a aj po ukončení banskej činnosti ho nenávratne menilo a ovplyvňovalo. Cieľom príspevku je analyzovať a zhodnotiť vplyv baníctva na proces adaptácie nemeckej kultúrnej enklávy s akcentom na poľnohospodárstvo v Nitrianskom Pravne a jeho okolí. Záujem autora sa koncentruje najmä na výskum kultúrnej krajiny. Jej štúdiom sa pokúsi zodpovedať na otázku, ako sa lokálna kultúra prispôsobila zmenám v prostredí zapríčinenými baníctvom a ako prebiehal proces kultúrnej zmeny. Pod-

statným faktorom, ktorý ovplyvnil skúmané procesy, je aj prírodná krajina a jej fyzicko-geografická štruktúra.

Na sledovanie týchto procesov bola využitá multitemporálna analýza výrezov z kultúrno-krajinných vrstiev, pomocou ktorej sa časovo-následne porovnával stav kultúrnej krajiny s dôrazom na špecifické formy poľnohospodárstva typické pre skúmané územie. Tento postup bol zvolený z dôvodu, že výskumom nebolo možné obsiahnuť celé územie v okolí pôvodného stredovekého mestečka.

Analyzovaná a zhodnotená bola orná pôda, trvalé trávne porasty, devastovaná neplodná plocha, lúky a pasienky, ale i trvalé kultúry ako základné zložky tried využitia krajiny (TVK). Táto štruktúra bola použitá v zmysle kategorizácie od Fall'ana a kol. (2018: 21). Snahou príspevku je aj poukázať na význam štúdia kultúrnej krajiny pre etnológiu.

Mapa 1. Červenou farbou vymedzené skúmané územie na mapovom podklade z roku 1955. Južnú hranicu tvorí potok Chvojnica a hrebeň oddeľujúci katastrálne územia Malinovej a Nitrianskeho Pravna. Na východe je to línia Šibeničný vrch – Kalvária, na severe potok Kravská a umelo vytvorený výrez. Západnú hranicu tvoria výbežky pohoria Malá Magura. Podkladová mapa (Kolektív 1955)

Vymedzenie skúmaného územia

Skúmaná kultúrna krajina sa rozprestiera na dnešných katastrálnych územiach obcí Nitrianske Pravno a Tužina. Administratívne spadá do okresu Prievidza, ktorý je súčasťou Trenčianskeho samosprávneho kraja. Skúmaná lokalita bola vymedzená s akcentom na kultúrnohistorický vývoj z obdobia stredoveku. Hlavnými hraničnými líniami sú potoky Kravská a Chvojnica, ktorý v minulosti tvoril hranicu medzi ryžoviskami v Malinovej (nemecky Cach) a Nitrianskom Pravne (Deutsch Proben).

Väčšia časť skúmaného územia sa nachádza v geomorfologickom celku Hornonitrianska kotlina, podcelku Prievidzská kotlina. Na severozápade sem zasahujú Strážovské vrchy s podcelkom Malá Magura. Celé územie je odvodnené riekou Nitra s hlavnými prítokmi Tužinou a Chvojnicou, pretekajúcimi cez skúmané územie. V rámci mierneho podnebného pásma sem zasahuje mierne teplá oblasť (Žabenský 2016: 15 – 20).

V pohorí Malá Magura vznikli primárne ložiská zlata, ktoré sa postupne odbúravalí, transportovali pomocou vodných tokov a následne sedimentovali v skúmanom území. Takto vznikli podmienky pre osídlenie s akcentom na ťažbu zlata. Podľa Mariána Róberta Zemeneho (1985: 20) tu tento drahý kov ťažil už rod Diviackovcov, v čase pred príchodom nemecky hovoriacich kolonistov.

V *Etnografickom atlase Slovenska* je okolie Nitrianskeho Pravna zaradené do horskej kultúrnej oblasti s nízkym vplyvom nížinnej kultúrnej oblasti, konkrétne do západoslovenského horského regiónu (Kovačevičová 1990: 102 – 104). V rámci kultúrnohistorického vývoja je skúmaná lokalita súčasťou kultúrneho regiónu Ponitrie, subregiónu Horná Nitra (Beňušková a kol. 2005: 65). V zmysle kolonizácie na emfyteutickom práve bolo Nitrianske Pravno a okolie súčasťou nemeckej sídelnej oblasti nazývanej ‚Hauerland‘, v rámci ktorej sa vyprofiloval Nemecko-pravňanský jazykový ostrov (Rudolf – Ulreich – Zimmermann 1979: 31; Botík 2007: 85 – 87).

Metodika

Zložitosť a interdisciplinárnosť skúmanej problematiky si vyžadovala systematickú analýzu a následnú syntézu informácií získaných viacerými výskumnými metódami. S pribúdajúcimi poznatkami dochádzalo ku kombinácii rôznych metód a následnému prehodnoteniu výsledkov. Metodika výskumu pozostáva zo štyroch krokov, ktoré na seba nadväzujú, ale zároveň sa navzájom ovplyvňujú.

Prvý krok predstavoval vymedzenie skúmaného územia a následné zhromaždenie dostupných informačných zdrojov, ktoré boli systematicky analyzované s akcentom na naplnenie stanovených cieľov. Počas koncipovania príspevku bola v rámci tohto postupu použitá heuristická metóda. Analyzované boli diplomatické kódexy *Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, urbárne súpisy bojnického panstva v 17. a 18. storočí, nemecká literatúra vzťahujúca sa na predmetné územie a ostatné zdroje, v ktorých sa uvádzali zmienky o Nitrianskom Pravne a jeho okolí.¹ Dôležitou súčasťou bol aj archívny výskum realizovaný v Štátnom archíve v Trenčíne – pracovisku Archív Bojnice (ŠA TN – p. B), v *Magyar Nemzeti Levéltár Budapest* (MNL; Národný archív Maďarska) a v Obecnom archíve Nitrianske Pravno (OA NP). Z hľadiska použitých zdrojov a metód ich spracovania spadá téma aj do oblasti záujmu historickej etnológie.

Ďalšia fáza bola zameraná na výskum prejavov kultúry v krajine. Boli pri nej využité klasické etnologické techniky výskumu: rozhovor a pozorovanie. Pri rozhovoroch odpovedali informátori² na otázky týkajúce sa miestnych názvov, archetypov a mozaik historickej krajinej štruktúry³ a ich lokalizácie v teréne. Odpovede boli overené terénnym pozorovaním⁴ s dôrazom na identifikáciu krajinných prvkov súvisiacich s vyriešením cieľov príspevku. Priestorová lokalizácia a identifikácia týchto prvkov bola uskutočnená aj na základe analýzy starých vojenských máp,⁵ lidarových snímok a štúdiá podkladov od Ernesta Paldaufa (1966), ktorý sa zaoberal toponymami. Zhotovená bola aj fotodokumentácia, ktorá slúžila na ďalšie štúdiá a komparáciu.

V druhom kroku boli zistené skutočnosti využité na zostavenie výrezov z kultúrnej krajiny (VKK) zobrazujúcich jej stav v určitých časových obdobiach, konkrétne v rokoch 1600⁶ a 1783⁷. Prvý výrez zobrazuje kultúrnu krajinu v období vrcholu baníctva, ten druhý poukazuje na jej transformáciu po jeho zániku a zmenu na poľnohospodársku krajinu.⁸ Dôraz sa kládol na zobrazenie vybraných TVK. Takto koncipované podklady môžeme považovať za syntézu informácií získaných v prvej fáze výskumu.

Počas tretieho kroku sa realizovala multitemporálna analýza predmetných výrezov kultúrnej krajiny s akcentom na štúdium premien podôb vybraných TVK. Analyticko-syntetický prístup sa prejavil aj v časovej komparácii a zhodnotení literatúry, archívnych a publikovaných prameňov, toponým a výsledkov terénneho výskumu.

Podstatná bola aj časovonásledná analýza TVK. Na základe takéhoto postupu je možné sledovať zmeny v spoločobe obživy, ale aj vývoj sociálnoorganizačnej štruktúry mestečka.

Posledným krokom bolo stanovenie záverov zameraných na definovanie faktorov ovplyvňujúcich adaptáciu s akcentom na poľnohospodárstvo, sledovanie najpodstatnejších zmien v sociálnoorganizačnej štruktúre mestečka a celkové zhodnotenie procesu adaptácie nemeckej minority.

Súčasný stav badania

Štúdia sa primárne venuje problematike adaptácie ľudskej spoločnosti na prírodné prostredie. Otázkou, ako geografia dokáže skúmať tento proces v rôznych priestorových a časových rámcoch, sa zaoberá Lewis Arthur Jones (2021). Pre koncipovanie príspevku boli prínosné hlavne časti zaoberajúce sa adaptáciou človeka na prírodné prostredie v minulosti a štádiá vývoja spoločnosti. Faktory, ktoré túto adaptáciu ovplyvňujú, definuje John William Bennett (2017) a poslúžili autorovi ako námet pri tvorbe zovšeobecnení. Vývojom potrieb a ideí v minulosti a ich vplyvom na súčasnú adaptáciu spoločnosti a environmentálnymi otázkami sa zaoberajú Patricia Townsend (2009) a Emilio Moran (2006). Výsledky ich výskumov boli využité pri retrospektívnom prehodnotení vývoja potrieb obyvateľstva v Nitrianskom Pravne pred a po zániku baníctva. Synergický vplyv krajiny na človeka a spoločnosť riešia Jitka Ortová (1999), Václav Cílek (2002) a Pavel Hájek (2002). Hlavne ideologický podtext týchto publikácií dopomohol pri tvorbe záverov zaoberajúcich sa vzťahom človeka/spoločnosti ku krajine. Príspevok vychádza aj z teórie kultúrneho materializmu od Marvinna Harrisa (1979). Preskúmané prvky v krajine, ako materiálne faktory, výrazne prispeli k štúdiu evolúcie sociálnoorganizačnej štruktúry stredovekého mestečka Nitrianske Pravno.

Informácie nevyhnutné pre pochopenie štruktúry stredovekého osídlenia a jeho vplyvu na poľnohospodárstvo boli publikované v práci Juraja Žudela (2010) zameranej na osídlenie Slovenska v období neskorého stredoveku a v publikácii Alojza Habovštiaka (1985) orientovanej na stredovekú dedinu a jej hospodárstvo. Komplexným dielom, ktoré rieši vývoj kultúry v priestore Slovenska, je syntéza *Slovensko 3 – Ľud II.* (Kolektív 1975). Prínosné boli aj publikácie Margaréty Horváthovej (2002), ktorá sa zaoberá remeslami v Nitrianskom Pravne, Miloša Mareka

(2006), ktorý rieši históriu nemeckej kultúrnej enklávy na Slovensku, a Štefana Kazimíra (1986) s akcentom na vi-nohradníctvo v skúmanom území.

Súčasný stav badania predmetnej problematiky priamo v Nitrianskom Pravne bol ovplyvnený skutočnosťou, že v období socializmu nebol výskum nemeckého minoritného spoločenstva štátom podporovanou prioritou. Z tohto dôvodu v druhej polovici 20. storočia vzniklo len málo odborných a vedeckých prác. Niektoré rámcové informácie o poľnohospodárstve v okolí Nitrianskeho Pravna je možné identifikovať v monografiách *Deutsch Proben – wie es daheim war* (Richter – Schwertsik 1979) a *Nitrianske Pravno 1335 – 1985* (Zemene 1985). Oblasťou Hauerlandu s prihladnutím na kultúru a baníctvo sa zaoberali Reiner Rudolf, Eduard Ulreich a Fritz Zimmermann (1979). Informácie o toponymách zo 17. až 20. storočia priniesol výskum Ernesta Paldaufa z roku 1966.

V období pred deportáciou nemecky hovoriacich obyvateľov, v dôsledku 2. svetovej vojny, sa o výskum nemeckej enklávy pokúšali niektorí miestni učitelia.⁹ Vhodným prostriedkom na prezentáciu ich výsledkov bol časopis *Karpatenland*, ktorý vychádzal od roku 1928 so zameraním na prezentáciu kultúry karpatských Nemcov na Slovensku. Dobový výskum bol orientovaný na baníctvo (Zeisel 1930; Wässerle 1930), ale aj históriu, hospodárstvo a poľnohospodárstvo (Bielic 1937).¹⁰ V tomto období boli dokončené aj podklady ku kultúrnohistorickému vývoju Nitrianskeho Pravna od Josefa Haniku (1933). Zozbierané údaje a závery neskôr využili autori monografií o študovanom území.

Najstaršie zmienky o skúmanej lokalite z obdobia stredoveku sú publikované v kódexoch *Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis (1392–1400)* (Fejér 1834) a *Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis (1401–1409)* (Fejér 1841). Materiálno-technologickou kultúrou s akcentom na technologické postupy v baníctve sa zaoberá 12 zväzkov *De re metallica libri XII* z roku 1556. Analyzovaný bol aj český preklad tejto publikácie nazvaný *Jiřího Agricolu dvanáct knih o hornictví a hutnictví* (Ježek – Hummel 1933).

Nevyhnutnými podkladmi pre analýzu stavu poľnohospodárstva boli urbárne súpisy. V spolupráci s Národným archívom Maďarska (MNL) sa podarilo získať najstarší známy urbár z roku 1614 v latinskom jazyku (*Urbarium 1614*). Pre účely výskumu však bola využitá staroslovenská verzia, ktorú publikoval Richard Marsina a Michal

Kušík v roku 1959. Ďalší urbár je z roku 1726 a zachoval sa v dvoch verziách (Urbarium 1726; Conscriptio 1726). V archívoch neboli identifikované urbáre z rokov 1647, 1752 a 1784. Z tohto dôvodu bola využitá ich analýza od Zemeneho (1985: 36 – 47).

V roku 2018 vyšla monografia *Nitrianske Pravno – miesto s pamäťou zlata* (Grešner – Géczyová 2018). V súčasnom období sa výskumom baníctva a nemeckej minority v okolí Nitrianskeho Pravna zaoberá Marián Žabenský (2021).

Založenie mesta Nitrianske Pravno (Prona Theutonicali)

Dosídlenie skúmaného územia s akcentom na založenie mesta „*civitas*“ (Fejér 1834: 166) s dnešným názvom Nitrianske Pravno bolo realizované z dôvodu exploatacie územia za účelom získavania zlata z rozsypov (Žabenský 2021: 73). V prvej polovici 14. storočia sem prichádzajú nemecky hovoriaci kolonisti, označovaní aj ako ‚hostia‘ (Marek 2006: 15). Systém kolonizácie využíval emfyteutické právo, ktorého podstatou bola možnosť si pozemok zakúpiť do dedičného vlastníctva, čo vytváralo kontrast s pôvodným občinovým vlastníctvom extravilánu u miestnych obyvateľov (Žudel 2010: 118). Vzhľadom na skutočnosť, že väčšina nových kolonistov hovorila nemeckým jazykom, získalo mesto Pravno prívlastok nemecké – „*Prona Theutonicali*“ (Fejér 1841: 81). Ako uvádza Marek Púčik (2018: 62), v 14. storočí sa označovalo ako mesto „*civitas*“, v roku 1430 ako mesto/mestečko a na prelome 15. a 16. storočia ako mestečko „*opid*“. Degradácia Pravna z mesta na mestečko môže mať súvis so stagnáciou príjmov z baníctva. V ďalších častiach príspevku sa bude uvádzať pojem mestečko.

Približný stav kultúrnej krajiny s dôrazom na poľnohospodárstvo a vplyv baníctva v roku 1600

Analýza približného stavu kultúrnej krajiny v roku 1600 bola realizovaná z dôvodu, že na prelome 16. a 17. storočia začína baníctvo stagnovať a zanikať. Práve v tomto období sa v kultúrnej krajine nachádzalo najviac pozostatkov po povrchovej ťažbe. VKK z tohto roku vytvára základ pre komparáciu a sledovanie vývoja premien poľnohospodárstva ako spôsobu obživy v Nitrianskom Pravne v nasledujúcom období.

Devastovaná plocha a neplodná pôda. Pozostatky po ryžovaní, prevažne haldy, zaberali začiatkom novoveku najväčšiu časť extravilánu. Z tohto dôvodu sa poľno-

hospodárstvo realizovalo v obmedzenom množstve. Vyťažená zemina a hlavne íl sa transportovali k rudným stupám, mlynom, kde sa drvili, mleli a následne sa z nich ryžovali zlaté šupinky.¹¹ Tento proces negatívne ovplyvnil bonitu pôdy. Počas terénneho výskumu boli identifikované nasledovné lokality súvisiace s baníctvom: *Proner Fichten* (slovensky Pravňanské smrečiny, dnes Bôrik) – bod 1 vo VKK; *Longe Gröm* (Langer Graben, Dlhý jarok) – bod 2; *Fenstergrund a Kúhgrund* (Obločný pozemok a Kravský pozemok) – bod 3; *Teichen* (Tajchy) – bod 4; *Seifen Tal* (Údolie s ryžoviskom, dnes Zajfy) – bod 5; *Betlerseifen* (Žobrácke ryžovisko) – bod 6 a *Weingarten* (Vinohrady) – bod 7 (obr. 1).

Orná pôda. Na základe výskumu kultúrnej krajiny, jej geomorfológie a orientácie terénu na juh, je možné predpokladať, že orná pôda sa v najväčšej výmere nachádzala juhovýchodne od centra mestečka. Na jej existenciu v tejto lokalite už v stredoveku poukazuje zmienka v roku 1449, v ktorej sa spomína, že Ján a Bardo (Nofriovci – vlastníci bojnického panstva) dali svojim poddaným z Nemeckého Pravna príkaz obsadiť ornú pôdu v chotári susedných Kľačian (Púčik 2018: 71). Táto lokalita susedí presne s predpokladaným územím oráčin. Tie boli s najväčšou pravdepodobnosťou situované aj na riečnej terase medzi riekou Nitra a potokom Tužina. Zemene (1985: 20–21) tu predpokladá ťažbu zlata ešte pred príchodom nemecky hovoriacich kolonistov, takže už v 14. storočí predstavovala vhodnú lokalitu na rastlinnú produkciu. Táto hypotéza bola stanovená aj na základe skutočnosti, že ide o najnižšie položené a južne orientované územie s predpokladanou najlepšou bonitou pôdy (pod bodom E vo VKK). Ďalším logickým miestom, kde mohla do roku 1600 vzniknúť orná pôda, je okolie obce, vzhľadom na dobrú dostupnosť pre miestnych obyvateľov. Oráčiny v lokalite *Legentel* (bod E vo VKK) sa nepodarilo konkrétnejšie vymedziť. Vo väčšine ostatných lokalít sa dodnes zachovali archetypy a mozaiky historickej krajiny štruktúry ovplyvnenej baníctvom. Z tohto dôvodu tu v minulosti nemohla byť realizovaná rastlinná produkcia.

V tomto období sa hospodáril trojpoľne (jariny, oziminy a úhor). Pestovala sa prevažne pšenica, jačmeň, ovos, pohánka s dvojnásobnými až štvornásobnými výnosmi (Zemene 1985: 34; Púčik 2018: 78). Napríklad v urbári z roku 1614 (Urbarium 1614: 17) sa hovorí o platení naturálneho poplatku za prenájom lúk od zemepána: „*Od luk plativaji ovsa čtvrtien 100.*“ (Marsina – Kušík 1959: 43)

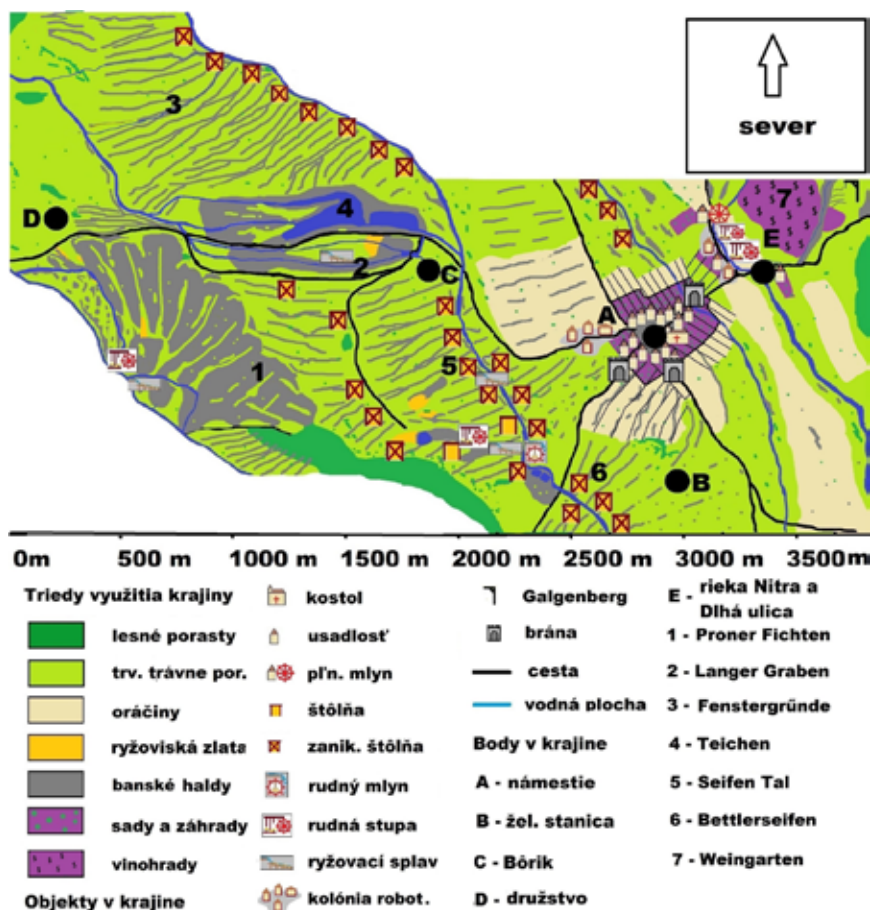
Turzovci ako zemepáni mali v skúmanom území na začiatku 17. storočia majer, neskôr označovaný ako „Alodia“ (Conscriptio 1726: 78): „Jest tu majer pana velikomožneho spolu s oracímí zemiami, na kterýchžto vysieva se žita čvrtien no 275 (pšenica), ovsa čvrtien no 220.“ (Marsina – Kušík 1959: 43)

Niektoré plodiny sa ďalej spracovávali v slobodnom mestskom mlyne. Pravdepodobne pred rokom 1464 mal tento mlyn vo vlastníctve dedičný richtár. Mešťania mali možnosť predaja poľnohospodárskych produktov na týždenných trhoch každú sobotu (Púčík 2018: 63–64).

Trvalé trávne porasty a chov hospodárskych zvierat. V roku 1600 bola väčšina skúmaného územia exploatovaná, nachádzali sa tu haldy, ktoré postupne zarastali trávny porastom. Vytvoril sa predpoklad pre živočíšnu

produkcii. Nevyhnutné je poukázať na skutočnosť, že chov hospodárskych zvierat sa musel vo väčšej miere realizovať aj v období stredoveku z dôvodu potreby živočíšnych produktov v baníctve.

Z pôvodne hlinitých kopcovitých hald sa najskôr stali pasienky pre dobytok, ktorý celé územie v priebehu desaťročí až storočí vyrovnával. Príkladom sú lokality *Seifen Tal* a *Kühgrund*. Miesta s kamennými haldami boli vhodnejšie na chov kôz, napr. *Proner Fichten*. Na základe súdneho sporu o hranice medzi dnešným Nitrianskym Pravnom a Vyšehradným z roku 1569 sa dozvedáme, že sa vo východnej časti VKK nachádzal borovicový lesný porast na kopci v lokalite *Polenka*. Pod ním boli polia, lúky a pasienky (Wässerle 1937: 16–18).

Obr. 1. Doplnkový VKK zobrazujúci jej približný stav v roku 1600 poukazuje na skutočnosť, že väčšina územia v okolí Nitrianskeho Pravna bola povrchovo exploatovaná s cieľom získavania zlata z rozsypov. Vlastné spracovanie

Chovali sa hlavne kone a voly na záprah, kravy, ovce, kozy a ošípané. Mešťania mali možnosť ich predávať na tamjšom lichvovom a konskom jarmoku, ktorý sa konal tri razy počas predveľkonočného pôstu (Púčík 2018: 78).

Trvalé kultúry – vinohrady. Pestovanie viniča a produkciu vína mohli do Nitrianskeho Pravna priniesť nemecky hovoriaci kolonisti už v 14. storočí (Kolektív 1975: 776). Vinohradníctvo sa v minulosti často spájalo s baníckym povoláním.

Produkcia vína musela mať v 16. a 17. storočí pre mešťanov veľký význam vzhľadom na skutočnosť, že právo výčapu pre obec počas jarmokov bolo v roku 1651 predložené na potvrdenie zemepánovi Pavlovi Pálfimu ako prvé. Toto právo mali mešťania aj v predchádzajúcich obdobiach. Napríklad v urbári z roku 1614 sa uvádza: „*Mešťane pak tri krat' do roka, kdyžto jarmarky byvaji, dva tydne pred jarmarkem a dva po jarmarku své vlastní vína maji svobodu davati.*“ (Marsina – Kušík 1959: 43)

V mestskej pozemkovej knihe z roku 1635 sa uvádzajú lokality, v ktorých sa nachádzali vinohrady. Boli situované v severovýchodnej časti extravilánu a označené ako *Baigjat'n* (Weingarten, Vinica), *Staubhübel*, *Masenriegel* a *In der Grub* (bod 7 vo VKK). V tejto knihe boli uvedené aj rodiny, ktoré sa vinohradníctvom zaoberali: Paldauf, Leitmann, Luprich, Pfaff a Filkorn (Richter – Schwertsik 1979: 70). Ako uvádza Aloiz Habovštiak (1985: 113), vinič sa pestoval najčastejšie na vlnorodých vrškoch zvaných „*promontorium*“, oddelených od okolitej poľnohospodárskej pôdy.¹²

Trvalé kultúry – Chmeľnice. Výskumom sa podarilo identifikovať toponymum *Hopfgarten* (Chmeľnica) (Paldauf 1966: 4). Jeho priestorová lokalizácia však nebola úspešná. Marek Púčík (2018: 63) predpokladá, že v tomto období mali mešťania možnosť čapovať pivo po celý rok bez poplatku. Prevodom dedičného richtárstva na obec prešlo na mešťanov aj právo na slobodnú krčmu a sládka. Toto tvrdenie potvrdzuje urbár z roku 1614, v ktorom sa uvádza: „*Pivo pak velikomožneho se nikdy nedava. Piva davaji*¹³ *okový 4.*“ (Marsina – Kušík 1959: 43)

Poľnohospodárstvo ako spôsob obživy v čase hegemonie baníctva

Jednotlivé TVK boli analyzované z dôvodu identifikovania miery vplyvu baníctva na vývoj poľnohospodárstva. To ako hlavný prostriedok uspokojovania potrieb dokázalo vygenerovať dostatok zdrojov na zabezpečenie živobytia a iných produktov dennej spotreby. V socio-

ekonomickej štruktúre spoločnosti malo najvyššie postavenie, nasledovala remeselná, živočíšna a rastlinná produkcia. Chov zvierat mal nadradený význam z dôvodu ich nevyhnutnosti v baníctve, kde sa používali ako ťažné zvieratá – furmanstvo. Využívali sa aj produkty zo zvierat, napr. kože na odev, loj na osvetlenie v štôľňach a mäso na výživu robotníkov. Vznikli podmienky pre rozvoj remeselnej výroby. Svoj význam mala aj produkcia vína a piva. Banská činnosť výrazne zmenila podobu, dokonca až zdevastovala väčšiu časť extravilánu Nitrianskeho Pravna. Tento fakt mal výrazný vplyv na rozvoj poľnohospodárskej produkcie ako spôsobu obživy ďalších generácií. Na základe analyzovaných skutočností je možné konštatovať, že poľnohospodárstvo netvorilo hlavný spôsob uspokojovania potrieb väčšiny miestnych obyvateľov. Na druhej strane je možné predpokladať rozvoj rastlinnej a živočíšnej produkcie v okolitých obciach, ktoré sa nezaoberali baníctvom, ale sa zameriavali na produkciu nedostatkových poľnohospodárskych a iných produktov.

Transformácia kultúrnej krajiny po zániku baníctva s akcentom na poľnohospodárstvo v 17. a 18. storočí

V tomto období došlo ku skultivovaniu niektorých devastovaných plôch, ktoré reprezentovali prevažne haldy. V skúmanom VKK ich takto zaniklo až 63,6 % (tab. 3, obr. 2). Tento proces podnietil zvyšujúci sa počet obyvateľov (Zemene 1985: 46–47) a zmena spôsobu obživy z baníctva na poľnohospodárstvo a nadväzujúce remeslá.

Devastovaná plocha a neplodná pôda zaberala väčšiu časť územia v okolí mestečka (tab. 3). Na základe terénneho výskumu je možné stanoviť niektoré hypotézy a závery ohľadom neskoršieho využitia týchto plôch.

- **Proner Fichten – bod 1.** Nachádzajú sa tu rozsiahle zóny s ryžovacími jarkami, pracovnými plošinami a miestami, kde boli v minulosti umiestnené rudné stupy a mlyny. Zachovali sa tu prevažne kamenné haldy tvorené riečnymi okruhliakmi, na ktorých nebolo možné realizovať rastlinnú produkciu. Strmé ryžovacie a ťažobné jarky negatívne pôsobili na možnosti pohybu zvierat pri pasení.

- **Longe Gröm – bod 2.** Ide o najväčší doteraz preskúmaný ryžovací jarok. Dosahuje hĺbku 20 – 30 m, šírku 80 – 120 m a dĺžku 1200 m. Dno jarku je tvorené prevažne kamennými haldami, ale s menšími nerovnosťami v komparácii s *Proner Fichten*. V minulosti sa tu mohlo realizovať pasenie hospodárskych zvierat.

- **Fenstergrund a Kúhgrund – bod 3.** Na tomto území sa realizovala rozsiahla povrchová ťažba. Vzhľadom

na skutočnosť, že sa tu nachádzalo len malé množstvo kamenných hald, bol proces kultivácie pôdy úspešný. Nápomocný bol hlavne hovädzí dobytok, ktorý v kombinácii s exogénnymi procesmi v priebehu niekoľkých storočí zrovnal hlinené haldy do súčasnej podoby. Časť tejto lokality v blízkosti mestečka mohla byť splánovaná aj iným spôsobom a premenená na poľnohospodársku pôdu.

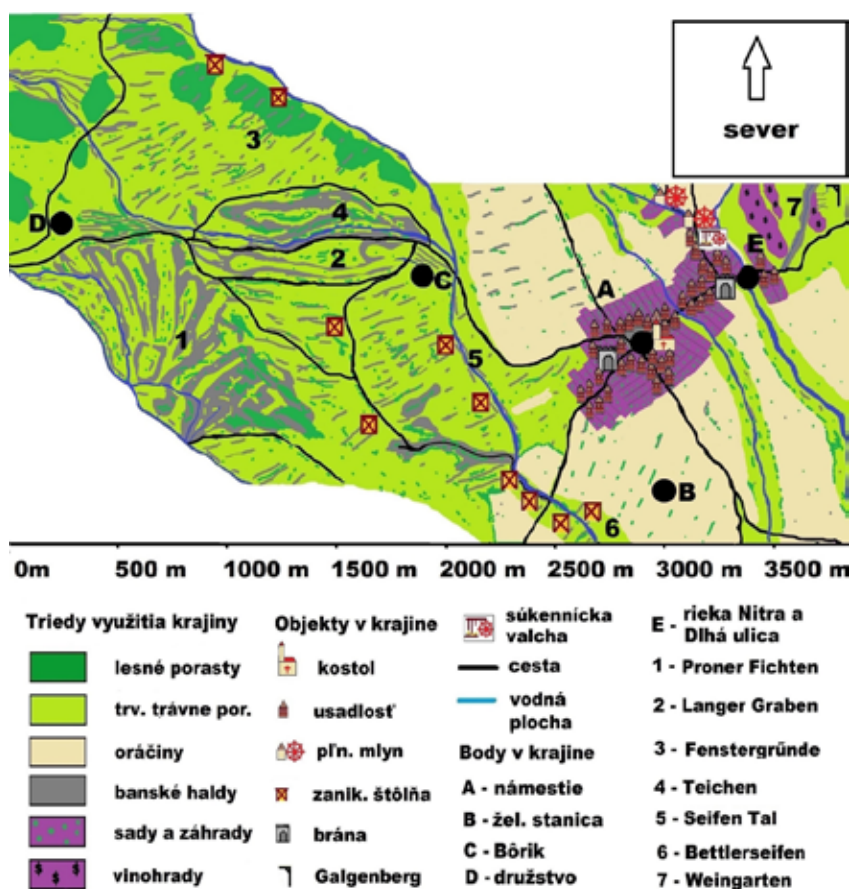
- **Teichen – bod 4.** Pôvodný ryžovací jarok bol neskôr prehradený dvoma hrádzami, čím vznikli dva tajchy. Voda z nich slúžila na ryžovacie práce. Skúmaná lokalita mala predpoklad na využitie v živočíšnej produkcii.

- **Seifen Tal, dnes Zajfy – bod 5.** Predstavuje najznámejšie ryžovisko medzi Nitrianskym Pravnom a Malinovou. Nájde tu pozostatky povrchovej ťažby, ryžovacie jarky *Babitzgraben* a *Schnapergröb*, štólne a iné. Historicky doložené ryžovacie práce v 15. storočí (Púčik 2018: 57)

a 17. storočí (Richter a kol. 1986: 36–37) poukazujú na kontinuálnu aktivitu. Svahovitost' terénu vytvárala predpoklad na rozvoj živočíšnej produkcie, v dolnej časti to mohla byť aj rastlinná výroba.

- **Betlerseifen – bod 6.** Nachádza sa južnejšie od *Seifen Tal*. Názov naznačuje, že ryžoviská mali menšiu výnosnosť. Južná orientácia a menší sklon údolia vytvárajú predpoklad transformácie na ornú pôdu.

- **Weingarten – bod 7.** K tomuto územiu sa viažu viaceré toponymá súvisiace s baníctvom, ako *Hundsgröb* (*Hundegraben*, Psie jarky), *Grub* (*Grube*, Baňa/Jama) a *Schengrub* (*Schengrube*, Šónova baňa/jama) (Paldauf 1966: 23). Miestne pomenovanie *Baigjat'n* (*Weingarten*) poukazuje na využívanie tejto lokality na účely vinohradníctva po vykonaní pravdepodobne neúspešných kutacích prác.

Obr. 2. VVK zobrazujúci jej stav v roku 1783. Vlastné spracovanie

Orná pôda. V 17. a 18. storočí dochádza k nárastu plochy ornej pôdy. Túto skutočnosť potvrdzuje analýza TVK (tab. 3), kde bol identifikovaný nárast o 105 % a výskum od Zemeneho (1985: 36), ktorý vychádza z údajov uvedených v urbárnych súpisoch. Predpokladá jej vzostup zo 60 až 80 ha v 17. storočí na 221 ha v roku 1752.¹⁴ Nová pôda sa mohla získavať klčovaním lesov, najviac pravdepodobná je však kultivácia pôvodných hál, hlavne hlinitých. Komparáciou zistených skutočností je možné stanoviť hypotézu, že orná pôda sa rozširovala v lokalitách *Betlerseifen*, *Seifen Tal*¹⁵, v okolí mestečka (obr. 3) a v blízkosti rieky Nitra a potoka Tužina (východne od bodu B vo VKK), čiže v južne orientovaných nižšie položených lokalitách. Túto hypotézu potvrdzuje Matej Bel, ktorý na základe pozorovania krajiny v roku 1714 konštatoval, že poľnohospodárstvo sa

uplatnilo len v okolí Nitrianskeho Pravna, ktorého kotlina je otvorená na juh (Kovačevićová 1989: 31).

O rekonštrukciu priebehu žatvy v Nitrianskom Pravne s akcentom na použité poľnohospodárske náradie sa pokúsili Stephan Matias Richter a Silvester Schwertsik (1979: 69). Žatva začínala v polovičke júla. V najstarších obdobiach sa používal štvrtinový kosák a neskôr polkruhový, s ktorým sa dal zožať celý zväzok stebel. Postupne získal slovenské pomenovanie *„Kosak“*. V 19. storočí sa začína používať kosa (Kolektív 1975: 771). Klasy sa ukladali na kôpky (Die Gelegen aj Hrste). Do jedného snopu (Der Garbe) sa zvyklo viazať štyri až šesť kôpok. Trinásť snopov tvorilo jeden kríž (Das Kreuz aj Kepala), pätnásť snopov *„Mandel“* (Richter a Schwertsik 1979: 69). Na základe týchto skutočností je možné stanoviť hypotézu, že štvrtinové, možno aj

Obr. 3. Orná pôda v blízkosti obce Nitrianske Pravno. V minulosti sa tu nachádzali povrchové banské diela. Fotoarchív autora

polkruhové kosáky sa v okolí Nitrianskeho Pravna používali v 17. až 18. storočí (obr. 4).

V mestečku stála v roku 1726 dvojposchodová kamenná sýpka so štyrmi vstupmi pre vozy. Obilie sem vozili aj gazdovia z okolitých obcí (Urbarium 1726: 66).

Trvalé trávne porasty a chov hospodárskych zvierat. Na základe analýzy mapového podkladu z roku 1783, toponým, terénneho výskumu a štúdia dostupných zdrojov je možné konštatovať, že najvýznamnejšie lúky a pasienky sa nachádzali v nasledovných lokalitách:

- **Pôvodné ryžovisko Seifen Tal – bod 5.** Minimum kamenných hald v súčasnosti a toponymá *Vibeg* (Vieh Weg, Dobyčtia cesta) a *Schbeigröm* (Schwein Graben, Svinský jarok) (Paldauf 1966: 22) dokazujú, že sa tu nachádzali trvalé trávne porasty a pásaval sa tu hovädzí dobytok a ošípané.

- **Pôvodné ryžovisko Proner Fichten – bod 1.** Prevažujúce kamenné haldy a výrazné terénne nerovnosti negatívne ovplyvňovali proces pasenia, resp. znižovali výnosnosť lúk. Preto tu bol neskôr založený smrekový lesný porast. Najvhodnejšie podmienky na využívanie trvalých trávnych porastov má jeho severozápadná časť.

- **Fenstergrund a Kúhgrund – bod 3.** Samotné miestne pomenovanie poukazuje na skutočnosť, že sa tu v minulosti vyhánal hovädzí dobytok.

Na pasenie dobytku sa využívali aj lúky a pasienky v blízkosti vodných tokov,¹⁶ kde hrozilo riziko zaplavenia v období vytrvalejších dažďov. Počas suchších období vlhkejšie prostredie zabezpečovalo pre zvieratá dostatok paše. Na pasenie sa používal aj úhor a polia po žatve (Kolektív 1975: 789).

Obr. 4. Žatie kosákom v 17. storočí. Zdroj: Kolektív 1975: 784

urbár/ rok	kone	voly	kravy	jalovice	ovce	kozy	ošípané
1647	52	96					
1752	68	28	177	72	109	12	210
1784	111		238	30	391		117

Tab. 1. Počty hospodárskych zvierat uvedené v urbáriálnych súpisoch. Zdroj údajov: Zemene 1985: 36–46; Richter – Schwertsik 1979: 71

rok	obuvníci	súkenníci	garbiari	kováči	ševci
1753	161	110	22	17	63
1771	vzostup	110	vzostup	?	vzostup
1. pol. 19. stor.	úpadok	7	12	úpadok	úpadok

Tab. 2. Počty remeselníkov v najvýznamnejších cechoch v 18. a 19. storočí a ich predpokladaný vývoj (vzostup/úpadok). Zdroj údajov: Zemene 1985: 41–49; Horváthová 2002: 69

Záznam z roku 1647 o počte záprahových zvierat (kone a voly spolu 148) poukazuje na možnosť, že sa v minulosti využívali v poľnohospodárstve aj v baníctve. V roku 1752 sa využívalo už iba 96 zvierat určených na záprah, pričom rozloha hospodárskej pôdy sa výrazne zväčšila zo 60–80 ha oráčin v 17. storočí na 221 ha ornej pôdy a 537,5 ha celkovej hospodárskej pôdy v roku 1752 (Zemene 1985: 46).

V 17. storočí zaniká baníctvo, začína sa rozvíjať živočíšna výroba realizovaná za účelom ďalšieho remeselného spracovania koží a vlny. Najvýznamnejšími remeselníkmi boli súkenníci, obuvníci, ševci¹⁷ a garbiari. V 18. storočí zaznamenávame vzostup chovu hospodárskych zvierat, hlavne hovädzieho dobytku a oviec. Túto skutočnosť dokazuje aj porovnanie skúmaných VKK z rokov 1600 a 1783, kde dochádza k 19 % nárastu rozlohy trvalých trávnych porastov. Na základe analyzovaných skutočností (tab. 1 a 2) je možné predpokladať, že chov hospodárskych zvierat a nadväzujúca remeselná produkcia boli koncom 18. storočia na vrchole. V 19. storočí začali upadať. Na rozvoj živočíšnej produkcie mali vplyv klimatické podmienky a hlavne exploatacia extravilánu v minulých storočiach. Súkenníci a obuvníci mohli využiť aj pôvodné rudné stupy, ktoré po malej modifikácii dokázali spracovať vlnu a plšť. Tri valchy na vodný pohon mali v Nitrianskom Pravne (nad bodom E vo VKK) a jednu vo Chvojnici. Obuvníci mali dva podobné mechanizmy na stĺkanie plsti (Zemene 1985: 41 – 42).

Už v 17. storočí existovala funkcia obecného pastiera. V skúmanom území pôsobili dvaja. V knihe protokolov z roku 1635 sa spomína ich mzda. Dostávali ročne 30 *Guldenov* a obilie so zmeskou z mlyna v objeme 36 *Metzen* (približne 60 litrov), kus hrubého súkna od súkenníka a celé podrážky od obuvníka. Okrem toho dostávali aj iné menšie dary (Richter – Schwertsik 1979: 71). Ich pôsobenie je možné spájať s existenciou spoločných pasienkov.

Najväčšie trvalé trávne porasty, ktoré v minulosti patrili mešťanom Nitrianskeho Pravna, je možné aj v súčasnosti identifikovať v horskej obci Chvojnica (obr. 5). Na základe analýzy toponým na mapovom podklade (Mapa 1784) je možné ich spájať s chovom oviec, hypoteticky s druhom valaška s hrubšou vlnou (Kolektív 1975: 792), z ktorej sa

vyrábalo súkno. Tieto tvrdenia potvrdzuje Matej Bel, ktorý uvádza, že na začiatku 18. storočia sa ovce v okolí Nitrianskeho Pravna chovali na horských pasienkoch „slovenským“ salašníckym spôsobom (Kovačevičová 1989: 31).

Trvalé kultúry – vinohrady. Po stagnácii a zániku vinohradníctva v 17. a v prvej polovici 18. storočia sa o jeho obnovu v roku 1776 pokúsil Adam Briestyanský, opäť v lokalite *Weingarten* (bod 7 vo VKK). Nasledovali ho aj ďalší občania, avšak výnosy boli nižšie ako náklady a vynaložená práca. Z tohto dôvodu vinohrady opäť po niekoľkých desaťročiach zanikli. Z hrozna sa vyrábalo víno a pálenka (*Branntwein*) (Richter – Schwertsik 1979: 70). Podľa zachovaného ústneho podania v spise od Dieru bol tento nápoj z Pravna označovaný ako víno troch mužov, ktorí boli potrební na jeho vypitie. Jeden, ktorý pil, a dvaja,

Obr. 5. Trvalé trávne porasty v dnešnej obci Chvojnica, ktoré v minulosti slúžili ako lúky a pasienky pre chovateľov oviec v Nitrianskom Pravne. Fotoarchív autora

čo ho pri tom museli držať, aby ho neporazilo. Také kyslé bolo miestne víno (Diera [nedat.]: 32). Táto výpoveď poukazuje na dôvod, prečo sa vinohradníctvo v skúmanom území nerozvíjalo a vždy po určitej dobe zaniklo.

Trvalé kultúry – ovocné sady. Matej Bel v roku 1714 nespomína ovocinárstvo (Kovačevičová 1989: 31) ako jeden z typických prvkov miestneho hospodárstva. Z tohto dôvodu je možné predpokladať, že predstavovalo iba možnosť doplnkového zdroja obživy. V roku 1752 sa tu nachádzalo 20 ha sadov (Zemene 1985: 46), čo tvorilo iba 3,7 % rozlohy hospodárskej pôdy. V porovnaní s rokom 1600 však dochádza k nárastu ich rozlohy

o 73 % (tab. 3). Ďalšie konkrétne informácie sa nezachovali, je však možné predpokladať, že sa pestovali slivky, jablone a hrušky. Vyrábala sa z nich pálenka, najznámejšia s názvom *Sliwowitz*. Ovocie sa predávalo aj sušené, prípadne sa z neho varil džem – *Lekwar*. Na trhoch sa predávalo aj v surovom stave (Richter – Schwertsik 1979: 70).

Trvalé kultúry – chmeľnice. Konkrétne umiestnenie chmeľníc v Nitrianskom Pravne sa nepodarilo identifikovať. Avšak zmienka z roku 1647 poukazuje na skutočnosť, že v mestečku bol pivovar, kde v 18. storočí pôsobili dvaja mestskí dozorcovia (Zemene 1985: 36–43).

Mapa 2. Mapový podklad Pravňanského lesa (Mapa 1784) zobrazujúci stav kultúrnej krajiny v hornej časti dnešnej obce Chvojnica. Boli tu identifikované miestne pomenovania *Wiesen Proninste* [?] (Pravňanské lúky) a *Obschar* (Košiar), ktoré poukazujú na chov oviec technologicky ovplyvnený kolonizáciou na valaskom práve

TVK a ich súčasti	Rok 1600 / rozloha	Podiel v %	Rok 1783 / rozloha	Podiel v %	Zmena rozlohy v %
Lesy	3,9	2,4 %	11,3	6,2 %	+158 %
Oráčiny	19,2	11,6 %	43	23,8 %	+105 %
Trvalé trávne porasty	62,3	38 %	82,2	45,4 %	+19 %
Vodné plochy	3,2	2,1 %	2,2	1,2 %	-43 %
Sady a záhrady	4,2	2,6 %	8,1	4,5 %	+73 %
Vinohrady	2,8	1,7 %	1,5	0,8 %	-47 %
Zastavaná plocha	3,5	2,1 %	7,0	3,9 %	+85 %
Banské haldy	64	39 %	25,7	14,2 %	-63,6 %
Ryžoviská	0,9	0,5 %	0	0	-100 %
Rozloha spolu	164	100 %	181	100 %	

Tab. 3. Výsledky analýzy TVK na základe zostavených VKK sú z dôvodu ich rozdielnej rozlohy uvádzané v %

Faktory ovplyvňujúce adaptáciu poľnohospodárskej krajiny po zániku baníctva

Prírodné prostredie a banská činnosť, ktorú realizovali prevažne nemecky hovoriaci obyvatelia v Nitrianskom Pravne výrazne ovplyvnili spôsoby adaptácie a rozvoj poľnohospodárstva ako základného spôsobu obživy nemeckého aj slovenského obyvateľstva v neskorších dobách.

Výrazný vplyv na formovanie, štruktúru a vývoj poľnohospodárskej pôdy malo pôvodné prerozdelenie pozemkov v štýle *Waldhufendorf*, ktoré vzniklo v období založenia stredovekého mestečka v 14. storočí (Žudel 2010: 108–109). Kolonisti si do dedičného vlastníctva zakúpili lány (Hufen). Poľnohospodárska produkcia v takomto dlhom a úzkom páse pôdy musela byť starostlivo plánovaná s akcentom na zabezpečenie stáleho výnosu. Okrem trojpoľného hospodárskeho systému sa muselo plánovať aj s lúkami, pasienkami, resp. s lesným porastom.

Devastovaná a neplodná pôda ako produkt baníctva. Exploatácia okolia Nitrianskeho Pravna za účelom ryžovania zlata predstavovala významný faktor, ktorý determinoval možnosti adaptácie a rozvoja lokálnej kultúry. Táto skutočnosť sa prejavila aj v rastlinnej a živočíšnej

produkcii. Veľké množstvo hald a klimatické faktory vytvárali nepriaznivé podmienky pre vznik novej ornej pôdy. Z tohto dôvodu sa začala rozvíjať živočíšna produkcia. Lúky a pasienky postupne vznikali na pôvodných kamenných a hlinených haldách.

Adaptácia pôvodných hald na **ornú pôdu** nebola úspešná z dôvodu jej nízkej bonity. Rastlinná produkcia nedokázala užiť vzrastajúci počet obyvateľov. V 19. storočí sa rozšírili sezónne poľnohospodárske práce v južnejších častiach Uhorska realizované za účelom získania potravín na zimné obdobie (Richter – Schwertsik 1979: 73).

Transformácia banských hald na **trvalé trávne porasty** bola v niektorých prípadoch úspešná, čo podnietilo rozvoj živočíšnej produkcie v 17. a 18. storočí. Význam malo spracovanie koží a ovčej vlny. Zaoberali sa ním prevažne súkenníci a obuvníci, ktorí sa združovali do cechov. V 19. storočí dochádza k úpadku chovu hospodárskych zvierat a remesiel.

Vinohradníctvo v 16. a 17. storočí prosperovalo z dôvodu, že predaj vína na trhoch predstavoval pre mešťanov možnosť, ako zarobiť peniaze (Kazimír 1986: 19). Víno však malo z klimatických dôvodov nevyhovujúcu kvalitu. Vinohrady boli umiestnené nevhodne na obrube pohoria s nižšou priemernou teplotou ako v samotnom mestečku v centre kotliny. To je jeden z dôvodov, prečo neboli snahy o ich obnovenie v neskorších storočiach úspešné. Na základe analýzy TVK je možné konštatovať, že v 18. storočí nastáva jeho úpadok (tab. 3). Vplyv na umiestnenie viníc mohla mať aj exploatácia okolitých vhodnejších lokalít za účelom realizácie baníctva. Vinohradníctvo je možné spájať s týmto povoláním. Výskumom bolo dokázané, že niektoré rodiny, napr. Pfaff, sa aj po zatvorení baní zaoberali produkciou vína, čím sa snažili o kompenzáciu straty príjmov.

Chmeľnice sa nepodarilo lokalizovať, avšak písomné zmienky poukazujú na skutočnosť, že pestovanie chmeľu a produkcia piva bola neodmysliteľnou zložkou hospodárstva mestečka od stredoveku.

Ovocné sady boli súčasťou poľnohospodárskej produkcie Nitrianskeho Pravna. Väčšinou sa nachádzali v tesnej blízkosti intravilánu, nadväzovali na dom, šopu a záhradu. Najväčší rozvoj produkcie ovocia je možné predpokladať v 19. storočí, v období veľkej hospodárskej krízy mestečka. Ovocné stromy sa sadili aj na trvalých trávnych porastoch a ornej pôde, kde slúžili na občerstvenie a oddych v tieni. Vzhľadom na skutočnosť,

že miestni obyvatelia pod vplyvom akulturácie používali nemecké ekvivalenty pôvodných slovenských pomenovaní súvisiacich s pestovaním a spracovaním ovocia, je možné predpokladať, že v časoch rozvoja baníctva nebolo ovocinárstvo v skúmanej lokalite rozvíjané v kontexte nemeckej kultúrnej enklávy.

Blízkosť mesta Kremnica, ktoré bolo v skúmanom období 16. až 18. storočia centrom baníctva v Hauerlande, podnietila rozvoj živočíšnej produkcie a nadväzujúcich remesiel, uspokojujúcich potreby mešťanov a robotníkov. Tento proces zabezpečil kultúrny výmenu z dôvodu, že Kremnica predstavovala ekonomické, sociálne a kultúrne ohnisko, z ktorého sa šírili kultúrne inovácie.

V roku 1636 vymierajú Turzovci, o rok neskôr získava bojnické panstvo rodina Pálfi (Žabanský 2016: 128). Prioritou nového majiteľa Nitrianskeho Pravna nebola podpora banských aktivít, ale rozvoj poľnohospodárstva. Z tohto dôvodu vznikla v skúmanom území nová orná pôda. Klimatické a antropogénne faktory však spôsobili, že mala nízku úrodnosť a jej obhospodarovanie bolo nerentabilné.

Neúrodná pôda a celková stagnácia hospodárstva, hlavne úpadok remeselnej výroby v 19. storočí, podnietili rozvoj sezónnych poľnohospodárskych prác. Preferovanou lokalitou bola Budapešť a okolie (Richter – Schwertsik 1979: 73).

Obr. 6. Proces spracovania hrozna na drevorezbe od Bubenku z roku 1679. Zdroj: Kolektív 1975: 769

Transformácia sociálnoorganizačnej štruktúry spoločnosti

Nitrianske Pravno sa v stredoveku stalo pre skúmanú časť Hauerlandu centrom baníctva. Táto skutočnosť podnietila rozvoj špecifickej sociálnoorganizačnej štruktúry stredovekého mestečka, ktorá sa prejavila v sociálnych a výrobných vzťahoch. Na jej pomyselnom vrchole sa nachádzala vrstva ťažiarov, ktorí vlastnili banské polia. Zamestnávali robotníkov, ktorí sa na ich pozemkoch zaoberali ťažbou a spracovaním zlatonosných rozsyrov. Remeselníci ich zásobovali potrebnými produktmi. Podobnú funkciu zastupovala aj poľnohospodárska produkcia. Najnižší stupeň spoločenskej štruktúry zastávali poľnohospodárski robotníci (hofieri) a banskí robotníci.¹⁸

V 17. storočí dochádza k výraznej zmene. Baníctvo prestáva byť hlavným zdrojom živobytia. Z pôvodných ťažiarov sa stávajú sedliaci a remeselníci. Mešťania, ktorí sa v minulosti zaoberali výlučne poľnohospodárstvom, získavajú väčší spoločenský status. Z vrstvy banských robotníkov sa stávajú želiari a hofieri. Sociálnoorganizačná štruktúra v Nitrianskom Pravne degradovala. Najvýznamnejšími prostriedkami uspokojovania potrieb bola koncom 17. a v 18. storočí živočíšna produkcia, remeslá a lesné hospodárstvo.

Potrebné je poukázať na skutočnosť, že Nitrianske Pravno nebolo slobodným kráľovským mestom a práve z tohto dôvodu sa tu vyprofilovala odlišná štruktúra spoločnosti v komparácii napr. s Kremnicou a Banskou Štiavnicou. Zemepán mal väčšie práva zasahovať do záležitostí mestečka. Tie sa prejavili napr. existenciou panského hospodárskeho dvora.

Od založenia mesta v 14. storočí a po úspešnej ťažbe zlata v 15. storočí dochádzalo k neustálemu zhoršovaniu životnej úrovne obyvateľov. Koncom stredoveku sa z mesta stáva mestečko (Púčik 2018: 62). Miernu gradáciu je možné identifikovať v 17. a 18. storočí. Najväčšia kríza nastáva v 19. storočí, kedy veľká časť miestnych obyvateľov začína vykonávať sezónne práce,¹⁹ pričom dochádza aj k vysťahovalectvu (Richter – Schwertsik 1979: 75).

Degradácia sociálnoorganizačnej štruktúry, ktorá súvisí s ekonomickou stagnáciou sa musela prejavíť aj vo vzťahoch s majoritným slovenským obyvateľstvom sídliačim v okolitých obciach. Sociálny status pôvodných nemecky hovoriacich banských podnikateľov a mešťanov sa postupne dostáva na úroveň bohatejšej vrstvy po slovensky hovoriacich sedliakov.

Záver

Ako uvádza americký antropológ Julian Steward, evolúcia kultúry nespeje nutne ku komplexnosti, ale je to predovšetkým proces hľadania najlepšej adaptácie na meniace sa prostredie (citované podľa Mácha 2007: 44). Hlavným evolučným zlomom v spôsobe života obyvateľstva Nitrianskeho Pravna bolo vyčerpanie zdrojov nerastného bohatstva a s tým súvisiaci zánik baníctva v 17. storočí. Nasledujúce generácie sa museli adaptovať na zmeny prírodného aj spoločenského prostredia, ktoré v skúmanom prostredí nastali prítomnosťou a činnosťou nemeckej minority. Obyvateľstvo ostalo závislé od prírodných zdrojov s nižšou hodnotou: dreva a pôdy. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím založeným na ťažbe zlata, ktoré malo veľkú ekonomickú hodnotu, tak dochádza k postupnej socio-ekonomickej degradácii.

Lokálne kultúrne spoločenstvo môžeme chápať ako adaptívny systém, prostredníctvom ktorého realizuje človek ako člen spoločnosti svoj vzťah k prírodnému prostrediu. Najadaptívnejšie zložky kultúry predstavujú technológie a ekonomika (Soukup 2004: 482), ktoré sa v prípade skúmanej lokality prejavili v krajine. Prírodné prostredie v okolí Nitrianskeho Pravna výrazne determinovalo spôsoby uspokojovania potrieb miestneho obyvateľstva, hlavne po zániku baníctva.

Vyčerpanie nerastných zdrojov spôsobilo zmenu vo využívaní technológií. Tie pôvodné bolo nevyhnutné modifikovať s akcentom na ich vyššiu efektivitu, resp. zavádzať nové. Príkladom je modifikácia banských stúp na valchy slúžiace na spracovanie ovčej vlny v Chvojnici a Nitrianskom Pravne (Žabenský 2021: 67).

Zmenil sa spôsob obživy, čo malo vplyv aj na ďalšie zložky kultúry, napríklad na úpadok a rozvoj niektorých remesiel. V skúmanej lokalite došlo k rozvoju pastierstva a poľného hospodárstva.²⁰ Reprezentuje ho najmä salašníctvo, ktoré sa začalo intenzívne rozvíjať po zániku baníctva, pričom často využívalo exploatovanú krajinu s členitým terénom v pohorí Malá Magura. Jeho podstatou bol sezónny chov oviec. Poľné hospodárstvo sa rozvinulo v blízkosti sídla a v menej členitom teréne, vyznačovalo sa nižšími výnosmi vzhľadom na klimatické a antropogénne²¹ vplyvy.

Kultúrna krajina predstavuje akýsi odtlačok kultúry v území. Je výsledkom cielených zásahov, ktoré v nej boli realizované za účelom uspokojovania potrieb. Čím ďalej sa posúvame na časovej osi do minulosti, tým mala potreba

získania potravy väčší význam, bola nutnosťou. Z tohto dôvodu vypovedajú archetypy a mozaiky historickej krajiny štruktúry analyzované v tejto štúdií vo veľkej miere o spôsoboch obživy. Krajina v tomto prípade predstavuje médium, ktoré tieto informácie zachovalo do súčasnosti.

Zároveň vyjadruje vzťah človeka/spoločnosti k nej, ktorý je vyjadrený prostredníctvom genia loci. Ten v sebe zahŕňa vplyv jedinca, ktorý krajinu vníma a pretvára na základe svojich subjektívnych pocitov. Príkladom môže byť zakomponovanie salaša do okolitého terénu. V skúmanom území je však viac zastúpený vplyv spoločnosti, ktorý sa prejavuje inštitucionalizovaným správaním, a tým aj zásahmi v krajine. Príkladom je systém ryžovacích jarkov, ktoré mali rôznych majiteľov, ale využívali rovnakú technológiu. Tento vplyv je však synergic-

ký, ako človek ovplyvňuje krajinu, tak aj okolie vytvára v jedincovej duši takzvanú „inscape“: vnútornú krajinu (Cílek 2010: 6), ktorá formuje vlastnosti človeka, resp. spoločnosti. Tieto skutočnosti viedli k evolúcii vnútorného hodnotového systému aj v skúmanom území a k formovaniu špecifickej duchovnej a materiálnej kultúry.

Na záver je možné konštatovať, že lokálna kultúra sa prispôbila zmenám v prostredí zapríčinenými baníctvom iba čiastočne. Najdôležitejšími faktormi, ktoré ovplyvnili proces kultúrnej zmeny bol zánik baníctva, následný rozvoj lesného hospodárstva, živočíšnej produkcie a remesiel. Ekonomická a sociálna kríza v 19. storočí spôsobila úpadok, na ktorý nadviazali udalosti v období 2. svetovej vojny. Po odsunoch obyvateľstva z Nitrianskeho Pravna a okolia nemecká kultúrna enkláva zanikla.

Príspevok vznikol vďaka podpore grantovej schémy VEGA 1/0127/21 Etnokultúrne aspekty nemeckého minoritného spoločenstva s prihliadnutím na fenomén baníctva na hornej Nitre.

POZNÁMKY:

1. Všetky uvedené dokumenty sú citované a rámcovo analyzované v kapitole s názvom Súčasný stav bádania.
2. Anna Husárová (* 1944); Marta Solavova (* 1942); Rastislav Haronik (* 1948); Mária Stiffelová (* GDPR); Ján Báčik (* 1933); František Matuška (* 1927) a Andrej Richter (* 1980).
3. Historický krajinný archetyp je možné definovať ako špecifický prvok súčasnej krajiny štruktúry s archaickými znakmi a prírodnými a/alebo kultúrnymi hodnotami, ktorý reprezentuje relikv z staršieho obdobia. Historickú (krajinnú) mozaiku zasa charakterizujeme ako súbor historických prvkov v súčasnej krajiny štruktúre, ktoré tvoria ucelený komplex, je ťažšie mapovateľný po jednotlivých prvkoch (Hrnčiarová 2010: 177).
4. Ku každému v teréne identifikovanému krajinnému prvku sa zostavoval výskumný list, ktorý pozostával z nasledovných zaznamenaných skutočností: názov, definovanie polohy, informácie z predchádzajúcich výskumov, toponymá a analýza písomných prameňov, informácie identifikované pri obhliadke lokality a analýze lidarových snímok, údaje získané od informátorov, povesti, hypotézy a závery a fotodokumentácia. V príspevku boli použité hlavne závery z výskumných listov.
5. Analyzované boli prevažne historické mapové podklady z prvého vojenského mapovania Rakúskej monarchie (1763–1785), skúmané územie bolo mapované v roku 1783 a z druhého vojenského mapovania Rakúskej monarchie (1806–1887). Nitrianske Pravno bolo zmapované v roku 1839. Ďalšie, v poradí tretie vojenské mapovanie, sa uskutočnilo v rokoch 1869–1889, v Nitrianskom Pravne v roku 1889. Preskúmaná bola aj topografická mapa z roku 1955.
6. Na základe výskumu je možné konštatovať, že koncom 16. storočia dosiahlo baníctvo svoj vrchol, v neskorších obdobiach stagnuje a zaniká.
7. Rok 1783 bol vybraný na základe mapového dokladu z prvého vojenského mapovania (1763 – 1785), ktorý uľahčil tvorbu VKK.
8. Na tvorbu VKK nebol využitý geografický informačný systém GIS, ale topografická mapa z roku 1955 a mapový podklad z prvého vojenského mapovania Rakúskej monarchie. Ten sa vyznačuje nižšou presnosťou. Z tohto dôvodu majú výrezy rôznu šírku.
9. Je potrebné poukázať na skutočnosť, že niektoré publikované závery už boli v súčasnosti prekonané novšími odbornými a vedeckými výstupmi.
10. Výber príspevkov z tohto časopisu s akcentom na Nitrianske Pravno a okolie je súčasťou OA NP. Nezachovali sa však titulné listy časopisov, takže nie je možné identifikovať číslo vydania.
11. Problematikou ťažby a spracovania zlatonosnej zeminy sa zaoberá Žabenský (2021: 89–99).
12. Aj v skúmanej lokalite boli vinohrady oddelené od okolitej pôdy a všetky zmieňované lokality sa nachádzali v masíve jedného vrchu.
13. V rámci poddanských povinností voči zemepánovi.
14. Problematikým faktorom pri tejto analýze môžu byť chýbajúce, respektíve nepresné údaje o dominiálnej, rustikálnej a kuriálnej pôde.
15. Nasvedčuje tomu toponym *Laanäcke* (Lánové polia).
16. K tomuto záveru dospeli aj Horák a Klír (2017: 53) na základe pedochemickej analýzy funkčnej štruktúry systému hospodárenia *Waldhufendorf* v českej stredovekej dedine Spindelbach.
17. Ševci sa zaoberali spracovaním kože a jednoduchšej obuvi, na rozdiel od obuvníkov, ktorí ju vyrábali a opravovali. V súčasnosti sú obe slová vnímané ako synonymá.
18. Podrobnejšie informácie k sociálnoorganizačnej štruktúre stredovekého mestečka Nitrianske Pravno je možné získať v monografii Výskum baníctva v okolí Nitrianskeho Pravna (Žabenský 2021).

19. Napríklad v roku 1895 mala až polovica evidovaných občanov prechodný pobyt v Budapešti (Zemene 1985: 55).
20. V zmysle kultúrnej ekológie sa rozlišujú štyri základné typy hospodárenia: lovecko-zberačské, pastierske, záhradnícke a komplex-

- né spoločnosti. Pastierstvo predstavuje kombináciu pastierskeho a záhradníckeho typu hospodárenia (Mácha 2007: 45–47).
21. Zlato sa získavalo z ílovitých slojov a štrkov, ktorých ťažba výrazne ovplyvnila bonitu pôdy.

ARCHÍVNE PRAMENE:

- Magyar Nemzeti Levéltár, fond Urbaria et conscriptiones E 156, Fasc. 002, No. 032. „Urbarium Arces Baimocis 1614.“ *Hungaricana* [online] [cit. 17. 2. 2022]. Dostupné z: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e156_a_fasc002_no032/?document=1&pg=1&bbox=-1567%2C-3054%2C3783%2C-106>.
- Magyar Nemzeti Levéltár, fond Urbaria et conscriptiones E 156, Fasc. 002, No. 033. „Conscriptio Arcio et Domini Baimocz 1726.“ *Hungaricana* [online] [cit. 16. 2. 2022]. Dostupné z: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e156_a_fasc002_no033/?document=1&pg=0&bbox=-280%2C-2088%2C2425%2C-601>.
- Magyar Nemzeti Levéltár, fond Urbaria et conscriptiones E 156, Fasc. 097, No. 001. „Urbarium Arces Baimocis 1726.“ *Hungaricana* [online]

LITERATÚRA A PUBLIKOVANÉ PRAMENE:

- Agricola, Jiří 1556. *De re metallica libri XII*. Basileae.
- Bennett, John W. 2017. *The Ecological Transition: Cultural Anthropology and Human Adaptation*. New York: Routledge.
- Beňušková, Zuzana a kol. 2005. *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava: VEDA.
- Bielic, Walter Ruhn 1937. Das Deutschtum der Kremnitzer Gegend in der 1. Hälfte des 18. Jahrhunderts. *Karpathenland* 10: 145 – 160.
- Botík, Ján 2007. *Etnická história Slovenska*. Bratislava: Lúč.
- Cílek, Václav 2002. *Krajiny vnitřní a vnější*. Praha: Dokořan s. r. o.
- Falt'an, Vladimír a kol. 2018. *Metódy výskumu krajiny pokrývky*. Bratislava: UKB.
- Fejér, Georgius 1834. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis (1392–1400)*. Tom X, vol. 2. Buda: Typographia Regiae Universitatis Hungaricae. Dostupné z: <https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmánytarak_Codex_Diplomaticus_Tom_10_vol_1_2/?pg=0&layout=s> [cit. 10. 2. 2022].
- Fejér, Georgius 1841. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis (1401–1409)*. Tom X, vol. 4. Buda: Typis Typogr. Regiae Universitatis Hungaricae. Dostupné z: <https://library.hungaricana.hu/en/view/KozMagyOkmánytarak_Codex_Diplomaticus_Tom_10_vol_4/?pg=0&layout=s> [cit. 10. 2. 2022].
- Grešner, Lukáš – Géczyová, Iveta (eds.) 2018. *Nitrianske Pravno – miesto s pamäťou zlata*. Martin: Neografia Martin.
- Habovštiak, Alojz 1985. *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava: OBZOR.
- Hájek, Pavel (ed.) 2002. *Krajina zevnitř*. Praha: Malá Skála.
- Hanika, Josef 1933. *Die Entstehung von Deutsch – Proben von Dr. Josef Hanika*. Münster: [?].
- Hrnčiarová, Tatiana 2010. Krajinná štruktúra a ich klasifikácia. *Životné prostredie* 44 (4): 174–181.
- Harris, Marvin 1979. *Cultural Materialism. The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.
- Horák, Ján – Klír Tomáš 2017. Pedogenesis, Pedomorphology and the Functional Structure of the Waldhufendorf Field System of the Deserted Medieval Village Spindelbach, the Czech Republic. *Interdisciplinaria Archeologica* 8 (1): 43–57.

- [cit. 17. 2. 2022]. Dostupné z: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc097_no001/?list=eyJxdWVyeSI6IC-JTWk89KFJFR0VTVFJBVEEgSU4gUkVHKSBBTkQGU1pPPShcll-Zhc2MuMDk3XCIGSU4gVEIUTEUpIn0>.
- Obecný archív Nitrianske Pravno, fond história, Diera, Alojz [nedat.]: *Geschichtliches von Deutsch Proben und seinem Umgebungs*.
- Obecný archív Nitrianske Pravno, fond história, Paldauf, Ernest 1966. *Deutsch Proben und seine Fluren*. Nitrianske Pravno: [b. v.].
- Štátny archív Trenčín – pracovisko Bojnice, fond Nitrianske Pravno, *Proner Wald*. 1784.

- Horváthová, Margaréta 2002. *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Dunajská Streda: Forum inštitút pre výskum národnostných menšín.
- Ježek, Bohuslav – Hummel, Josef 1933. *Jiřího Agricolovy dvanáct knih o hornictví a hutnictví*. Praha: Matice hornicko-hutnická.
- Jones, Lewis Arthur 2021. Impact of Geography on Adaptation for the Future Sustainability of Human Society on Earth. *Open Journal of Social Sciences* 9 (3): 188–217.
- Kazimír, Štefan 1986. *Pestovanie viniča a produkcia vína na Slovensku v minulosti*. Bratislava: VEDA.
- Kolektív 1975. *Slovensko 3 – Ľud 2*. Bratislava: OBZOR.
- Kovačevičová, Soňa 1989. Bývalé nemecké vidiecke sídla na Slovensku, ich história a kultúra. In: Kostovská Ingrid (ed.). *Národopisné informácie*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, Slovenské národné múzeum a Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV. 5 – 136.
- Kovačevičová, Soňa 1990. Kultúrne oblasti a regióny. In: Kolektív autorov Národopisného ústavu SAV a spolupracujúcich inštitúcií. *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava: Veda. 101–104.
- Mácha, Přemysl 2007. *Sociální a kulturní antropologie*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Marek, Miloš 2006. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica slovenská.
- Marsina, Richard – Kušík, Michal 1959. *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II (XVII storočie)*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- Moran, Emilio 2006. *People and Nature: An Introduction to Human Ecological Relations*. Malden: MA: Blackwell.
- Ortová, Jitka 1999. *Kapitoly z kultúrnej ekológie*. Praha: Karolínium.
- Púčík, Marek 2018. Dejiny písané zlatom. In: Grešner, Lukáš – Géczyová, Iveta (eds.). *Nitrianske Pravno – Miesto s pamäťou zlata*. Martin: Neografia Martin. 51–86.
- Richter, Richard. a kol. 1986. *Unsere Heimat: Beneschau, Bettelsdorf, Fundstollen, Zeche*. Stuttgart: Hilfsbund der Karpatendeutschen Katholiken e. V.
- Richter, Stephan Matias – Schwertsik, Silvester 1979. *Deutsch Proben – wie es daheim war*. Stuttgart: Hilfsbund karpatendeutscher Katholiken e. V. B/W.

- Rudolf, Reiner – Ulreich, Eduard – Zimmermann, Fritz 1979. *Hauerland Bergstädterland: Deutsche Heimat in der Mittelslowakei*. Wien: Verlag der Karpatendeutschen Landsmannschaft in Österreich.
- Soukup, Václav 2004. *Dějiny antropologie*. Praha: Univerzita Karlova.
- Townsend, Patricia 2009. *Environmental Anthropology: From Pigs to Policies*. Long Grove: Waveland Press Inc.
- Wässerle, Toni 1930. Eine Grenzstreiturskunde aus Deutsch–Proben vom Jahre 1569. *Karpathenland* 3: 14–18.
- Zeisel, Richard 1930. Die ältesten Nachrichten über die deutschen Siedlungen und den Goldbergbau, bzw. die Goldwäscherei an der oberen Neutra. *Karpathenland* 3: 104–117.
- Zemene, Marián Róbert 1985. Dejiny Nitrianskeho Pravna do roku 1948. In: Buran, Štefan (ed.). *Nitrianske Pravno 1335–1985*. Nitrianske Pravno: MNV Nitrianske Pravno. 17–81.
- Žabenský, Marián 2016. *Bojnice: krajina – človek – kultúra*. Nitra: UKF Nitra.
- Žabenský, Marián 2021. *Výskum baníctva v okolí Nitrianskeho Pravna*. Nitra: UKF Nitra.
- Žudel, Juraj 2010. *Osídlenie Slovenska v neskorom stredoveku*. Bratislava: VEDA.

MAPOVÉ PODKLADY:

- „Habsburg Empire – First Military Survey 1763–1787.“ 1:28 800. Viedeň. *Arcanum* [Online] [cit. 17. 2. 2022] Dostupné z: <<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=2072705.871823545%2C6252349.425058073%2C2076334.2420099569%2C6253632.133938984>>.
- „Habsburg Empire– Third Military Survey 1869–1887.“ 1:25 000. Viedeň. *Arcanum* [online] [cit. 17. 2. 2022] Dostupné z: <<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/?layers=160%2C166&bbox=2072557.5516828669%2C6252623.222837227%2C2076185.9218692787%2C6253905.931718138>>.
- „Nitrianske Pravno – topografická mapa 1955.“ 1:25 000. *Staré mapy* [Online] [cit. 17. 2. 2022] Dostupné z: <<https://www.staremapy.sk/?-zoom=15&lat=48.87387229482877&lng=18.63482089895865&-map=SR195>>.
- „Second Military Survey of the Habsburg Empire 1806–1887.“ 1: 28 800. Viedeň. *Arcanum* [Online] [cit. 17. 2. 2022] Dostupné z: <<https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-secondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=2071778.4132356928%2C6252004.435467603%2C2079035.1536085168%2C6254569.853229424>>.

Summary

The Impact of Mining on the Adaptation Process of the German Minority around Nitrianske Pravno with an Emphasis on Agriculture

The study deals with the issue of the impact of mining on the process of adaptation of the German cultural minority with an emphasis on agriculture. A multi-temporal analysis of sections of cultural and landscape layers was used to monitor these processes, which compares the state of the cultural landscape with an emphasis on selected land-use classes. Emphasis is placed on the non-urban area of Nitrianske Pravno, which was colonized by German-speaking inhabitants in the 14th century. The conclusions are aimed at defining specific factors influencing the adaptation of the agricultural landscape. These include, in particular, the shape of the land as a remnant of emphyteutic colonisation, the exploitation of the non-urban area for mining, the unsuccessful development of agriculture, the development of livestock production and crafts, and the stagnation and extinction of viticulture. Other conclusions are focused on changes in the social-organizational structure of the township and on the assessment of the adaptation process. For more relevant assessment of the issue in question, the analysis of land-use classes was also used. Its results confirm some of the conclusions presented in this paper.

Key words: Nitrianske Pravno; adaptation; agriculture; cultural landscape; German cultural enclave; mining.

QUO VADIS? ČESKÉ A MORAVSKÉ ZEMĚDĚLSTVÍ V LETECH 2000–2020

Pavel Novák (*Národní zemědělské muzeum*)

Problematika transformace socialistického zemědělství na nové politické a hospodářské podmínky v 90. letech 20. století již byla v základních rysech z historického pohledu zmapována Václavem Průchou (2009) a Zdeňkem Hrabou (2013). Pronikavý sociologický pohled dodal Bohuslav Blažek v díle *Venkovy. Anamnéza, diagnóza, terapie* (2004). Přes rok 2000 je dovedena etnologická práce o sociokulturní proměně moravského venkova Miroslava Války (2011). Ze slovenské etnologické produkce je třeba vyzdvihnout práce Olgy Danglové *Dekolektivizácia a stratégie prežitia v poľnohospodárskych družstvách* (2004) a *Slovenský vidiek: bariéry a perspektívy rozvoja* (2006). Výše uvedené texty jsou šířeji zaměřené, tematicke předkládané studie je nejbližší závěr kapitoly „Proměny agrární výroby“ uvedeného díla Miroslava Války. Charakteristické je, že autoři jsou etnology či sociology, zatímco historici si ponechávají od tématu časový odstup. Z těchto důvodů je nezbytné využívat ekonomickou a statistickou literaturu, v níž byl zhodnocen především vstup ČR do EU, a především statistické prameny.

Tato studie vychází ze statistických pramenů publikovaných Státním úřadem statistickým, Ministerstvem zemědělství a jemu podřízených organizací a Ministerstvem průmyslu a obchodu.¹ Část pramenů vedle statistických dat obsahuje i ekonomické analýzy. Lze očekávat, že se změnou společné zemědělské politiky Evropské unie, která nastala po roce 2020, se záhy objeví i studie hodnotící předchozí etapu společné zemědělské politiky.

Studie má přehledový charakter, je zpracována za použití historických metod komparace a typologie a metod statistických, nikoliv etnologických a antropologických. Jejím cílem není zkoumat zemědělství po stránce etnologické či antropologické, ale dodat etnologům a antropologům tvrdá data tvořící podklad pro jejich bádání.

Předkládaný text se pokouší ukázat základní trendy ve vývoji českého zemědělství mezi lety 2000 a 2020. Klade si následující výzkumné otázky: Je české zemědělství ekologické? Jsme v zemědělských produktech soběstační? Jak se změnila struktura zemědělské výroby a jakých výsledků (naturálních výnosů) dosahujeme ve srovnání s jinými zeměmi? Do jaké míry jsme závislí na

dotacích? Patří budoucnost českého zemědělství rodinným farmám nebo velkým zemědělským společnostem? Jsou ekologičtí zemědělci schopni uživit obyvatelstvo ČR? Dokáží to samé rodinné farmy? Je české zemědělství dostatečně chráněno před zahraniční konkurencí? Proč v supermarketech najdeme především dovozové zemědělské produkty? Jsou čeští zemědělci připraveni na změnu společné zemědělské politiky? Končí podnikání zemědělců ziskem nebo ztrátou? Jak jsou na tom ve srovnání s ostatními odvětvími národního hospodářství? Je české zemědělství trvale udržitelné? Je nutná zásadní změna české zemědělské politiky?

Jak se změnilo v uplynulém dvacetiletí české zemědělství

Zemědělská výroba prošla v letech 2000–2020 významnými změnami. V rostlinné výrobě se změnila struktura pěstovaných plodin. K poklesu ploch došlo zejména u tradičních exportních plodin – u ječmene a cukrovky. Zmenšily se i plochy konzumních brambor a potravinářské pšenice. Naopak vzrostly plochy oseté dotovanou řepkou olejkou. O změnách v rostlinné výrobě svědčí i druhý základní ukazatel její úrovně, a to jsou hektarové výnosy. Ty se u jednotlivých plodin zvýšily zhruba o třetinu, u ječmene dokonce o dvě třetiny (*Zelené zprávy 2000–2020*). Na hektarových výnosech se podílela především kvalitní osiva, méně již hnojení a ochrana rostlin a úroveň péče o tyto plodiny během vegetace.

Poněkud odlišný obrázek dostaneme, zasadíme-li hektarové výnosy ČR mezi státy EU. Český hektarový výnos pšenice se postupně dostal z dvanáctého na osmé místo mezi státy EU a i přes zlepšování jsou české výnosy pšenice pouze průměrné (*Statistical Yearbook – food and agriculture 2000–2020*).

Ještě k výraznějším strukturálním změnám než v rostlinné výrobě došlo ve výrobě živočišné. Ve sledovaném dvacetiletí poklesly o 11,3 % stavy chovaného skotu, o 58,3 % stavy prasat a o 24,3 % drůbeže. Naopak ovcí a koz se na konci sledovaného období chovalo více než dvojnásobně. V souvislosti s rozvojem rekreačních aktivit o 46 % vzrostly i počty koní (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Stavy hospodářských zvířat“).

Roční dojivost na jednu krávu se zvýšila o téměř 70 %, denní přírůstky chovaných jatečných býků vzrostly o 15 %, prasat pak dokonce o 45 %. O 12 % se zvýšila i snáška vajec na jednu nosnici za rok (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Živočišná výroba a její bilance“).

Na nárůstu užitkovosti se podílel především kvalitní plemenný materiál, kvalitní krmiva a veterinární péče i rychle se zlepšující technologie, která umožňovala každodenní dávkování krmiva podle konkrétní kondice každého zvířete.

V mezinárodním srovnání v roční dojivosti mléka není pozice ČR nijak vynikající. Z čtrnácté pozice se postupně propracovala na sedmou a zařadila se tak mezi průměrné země EU.

Ekologické zemědělství

Významným fenoménem počátku 21. století je rychle se rozvíjející ekologické zemědělství, jež existuje v řadě podob. Nejrozšířenější jsou ekofarmy hospodařící na trvalých travních porostech v horách a podhůří, kde chovají dobytek. Mnohem méně farem hospodaří na orné půdě, část ekofarem obhospodařuje sady, a zejména vinice. Ekofarmy jsou na jedné straně malá rodinná hospodářství, na druhé farmy s více než 2 000 ha, přičemž nejvíce se rozvíjela hospodářství s 10–50 ha. V uplynulém dvaceti letech se výměra ekofarem postupně zvyšovala a současně zanikaly největší farmy. V roce 2000 existovalo 463 ekofarem a o dvacet let později již 4665 (*Ročenky ekologického zemědělství*). Podíl ekofarem na obhospodařované půdě vzrostl z 3,86 % na 15,28 % a je jedním z nejvyšších v Evropě. Významná omezení v ekologických technologiích pěstování hospodářských plodin se odrážejí v jejich zhruba polovičních výnosech vůči konvenčnímu zemědělství. Podíl ekofarem na produkci obilnin činil v roce 2020 3 % z celkové produkce a 0,7 % z produkce brambor. Z ekologických chovů pocházelo rovněž 8,7 % hovězího masa, 0,1 % vepřového a 0,1 drůbežího masa. Biomléko se na produkci mléka podílelo 1 % a vejce 0,14 %, z ekofarem pak pocházelo 11 % skopového a kozího masa (*Ekologické zemědělství v ČR 2008–2029; Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Ekologické zemědělství“).

Ekologické výrobky jsou vzhledem k různým omezením a vysokému podílu ruční práce drahé a jen velmi obtížně si razí cestu na domácí trhy. Část své produkce musí ekozemědělci proto vyvážet a část prodávat za ceny konvenčních výrobků, které zpravidla nepokryjí jejich náklady.

Stát má zájem na rozvoji ekologického zemědělství, a tak ho dotuje. Objem dotací vzrostl z 96 milionů Kč v roce 2000 na 1 425 milionů v roce 2020 (*Zelené zprávy 2000–2020*). Stát rovněž umožňuje souběh konvenčního a ekologického zemědělství při přísném oddělení produktů obou výrobních směrů. Umožňuje rovněž přechodné období k ekologickému zemědělství, během něhož lze již čerpat dotace.

Ekologické zemědělství ještě hodně dlouhou dobu nebude schopno dosáhnout takové produkce, která by umožnila nahradit produkty konvenčního zemědělství. Ekologické produkty tak budou i v blízké budoucnosti nadstandardem, za něž si budeme muset připlatit. Do jisté míry probíhá ekologizace konvenčního zemědělství zejména formou metodických postupů dobré zemědělské praxe týkající se např. výměr ploch osetých jednou plodinou, bezorebných technik zpracování půdy apod.

Zároveň je nutné si uvědomit, že ekologické zemědělství má i mimoprodukční funkce jako je údržba krajiny, obrana před vylidňováním venkova a vyrovnávání regionálních rozdílů.

Soběstačnost českého a moravského zemědělství

Je české zemědělství soběstačné? Na tuto otázku nelze jednoznačně odpovědět, neboť většina rostlinných produktů se po celé sledované období vyvážela. Jedině konzumní brambory bylo ve stále větším množství nutno dovážet. U živočišných výrobků byla situace odlišná. Kromě hovězího masa a mléka bylo k uspokojení poptávky nutno všechny ostatní produkty dovážet (*Zelené zprávy 2000–2020*). Je však běžné, že stejné produkty se současně vyvážejí i dovážejí, a proto se pojem „soběstačnost“ nahrazuje termínem „potravinová bezpečnost“, tj. schopnost státu pokrýt potřebu základních zemědělských výrobků. ČR ve sledovaném období patřila mezi potravinově bezpečné země.

Nepotravinářské využití zemědělských produktů

Vítanou možností dalšího využití zemědělských plodin a odpadů z nich představovalo jejich využití pro nepotravinářské účely, a to v energetice a v dopravě. V energetice se od počátku druhé dekády 21. století začaly v zemědělských podnicích budovat bioplynové stanice spalující odpady i část zemědělské produkce. V polovině druhé dekády se začaly budovat v zemědělských podnicích i fotovoltaické elektrárny.

V dopravě se biosložky vyprodukované zemědělci přimíchávaly do pohonných hmot. Na významu tato část odbytu zemědělských produktů nabyla v roce 2007, kdy se povinně přimíchávala biosložka FAME do motorové nafty a od následujícího roku se rovněž povinně přimíchával bioethanol do motorového benzínu. Vedle toho se vyráběla vysokoprocenní nafta SNM30 s ethanolem E85. V roce 2020 bylo z důvodu snižování emisí od výroby vysokoprocenních biopohonných hmot upuštěno.

Pro úplnost dodejme, že některé zemědělské plodiny, především léčivé a aromatické rostliny (zejm. kmín, ostropestřec a námel naočkovaný na žitu) spolu s mákem byly využívány i ve farmaceutickém, případně kosmetickém průmyslu. Jejich množství se sice zvyšovalo, ale v rámci celkové zemědělské produkce se jednalo o zanedbatelný objem.

Agroturistika

Novým směrem zemědělského podnikání, který měl doplňovat výpadky příjmů z tradiční rostlinné a živočišné výroby, se stala agroturistika (Beneš 2001: 187). Začala se rozvíjet především v podhorských krajinově zajímavých oblastech. V 90. letech do ní byly vkládány velké naděje. Dvě uplynulá desetiletí však ukázala, že je okrajovou záležitostí, které se věnuje několik stovek zemědělců, především rodinných farem. Úspěch měla pouze tam, kde ubytování s možností poznat práci zemědělců bylo kombinováno s prodejem vlastních zemědělských výrobků.

Kdo zastupuje zájmy zemědělců?

České zemědělství je vnitřně nejednotné a každá skupina zemědělců má svoje vlastní zájmy, které se snaží hájit prostřednictvím zájmových organizací. Nad nimi stojí Česká agrární komora, profesní organizace s povinným členstvím, která sdružuje všechny zemědělce. Z opatření prosazených Agrární komorou sice těží všichni zemědělci, ale ti velcí, obvykle transformovaná jednotná zemědělská družstva (JZD) a privatizované státní statky, zpravidla mnohem více než malí.

Vedle Agrární komory existují i dobrovolné zemědělské organizace. Nejvýznamnější jsou dvě. Je to jednak Zemědělský svaz, který zastupuje velké zemědělské podniky, jednak Asociace soukromého zemědělství, zastupující drobné zemědělce, především rodinné farmy. Politika Asociace je vzhledem ke struktuře západoevrop-

ského zemědělství založeného z velké části na rodinných farmách bližší politice Evropské unie než politika Agrární komory. Mezi Asociací soukromého zemědělství a Zemědělským svazem probíhají neustálé střety.

Zemědělství a venkovská krajina

Nejnápadnější změnou, která se odrazila na tváři krajiny v postsocialistickém období, byl ústup od intenzivní k extenzivní výrobě, a to konkrétně tam, kde pěstování plodin nepřinášelo odpovídající výsledky. Zde pole nahradily trvalé travní porosty, na nichž se obvykle pásal dobytek. Jednalo se většinou o podhorské a horské oblasti. Po vstupu ČR do EU podpora těchto znevýhodněných oblastí zesílila tak, že se zde vyvinul směr zemědělského podnikání nazývaný údržba krajiny. Bez práce těchto zemědělců by se přirozenou obnovou z horských a podhorských pozemků stal postupně les, který by zvýšil i tak po celé období vzrůstající plochy lesů.

Ke krajinným změnám však docházelo i v nižších polohách s intenzivní zemědělskou výrobou, a to zejména v závěrečné čtvrtině sledovaného období, kdy stát začal podmiňovat výplatu plošných dotací na hektar splněním podmínek tzv. *greeningu* (ozelenění), tj. uplatňování zemědělských postupů příznivých ke klimatu a životnímu prostředí. V nížinách a pahorkatinách i nadále existovala pole s obilninami, okopaninami a s rapidně rostoucími plochami dotovaných olejnin aj. Stát požadoval, aby půdní bloky oseté jednou plodinou byly omezeny na erozí ohrožených půdách určitou velikostí. Pro rok 2020 to bylo 20 ha a začalo se jednat o ještě menší výměře. Důvod byl prostý – velké sklizené plochy rychle vysychají, podléhají erozi a oteplují i okolní pozemky.

Dalším opatřením *greeningu* je setí meziplodin – pícnin, které svými kořenovými bakteriemi produkujícími dusík přispívají k ozdravení půdy. Jiným z opatření měnícím zemědělskou krajinu je zakládání pásů s pícninami dělicími velké bloky obilí či okopanin apod. Krajina dostává jemnější zrno a barevně se postupně mění ze žluta do zelena. Do hry vstupuje po více než století opět úhor.

V obrazu krajiny se začínají uplatňovat zelené plošky „lesíků“ rychle rostoucích dřevin pěstovaných na energetickou štepku používanou ve vytápění. Současně se především na polních či lučních pozemcích s jižní dispozicí objevují často rozsáhlé plochy fotovoltaických elektráren.

Modernizují se zemědělské areály a vyrůstají zde nové velkokapacitní stavby. Mění se i vesnice. Suburbanizace postupuje do stále menších obcí ve stále větší vzdálenosti od měst a ornou půdu nahrazují satelity domků městského typu.

Zemědělská půda

Základ zemědělství tvoří půda. Zemědělská půda tvoří více než polovinu veškerého půdního fondu ČR. Mezi lety 2000 a 2020 se zemědělský půdní fond zmenšil o 79 692 ha, tj. o 1,9 %, a v roce 2020 měl rozlohu 4 200 204 ha. Pokles výměry kulminoval kolem roku 2010, později se rychlost úbytku již postupně snižovala (*Statistické ročenky ČR 2000–2020, Zemědělství, kapitola „Obhospodařovaná zemědělská půda a osevní plochy zemědělských plodin“*). Největší podíl na snižování výměry půdního fondu měly nové stavby, neboť kolem velkých měst vznikaly skladové či obchodní zóny a kolem všech měst a s určitým zpožděním i kolem vesnic vyrůstaly nové satelity s charakteristickou absencí občanské vybavenosti.

Nejvýznamnější kategorií zemědělské půdy je půda orná. Její pokles byl ještě prudší, a to o 4,95 % (*Statistické ročenky ČR 2000–2020*).

Co do rozlohy druhou nejvýznamnější kategorií zemědělské půdy tvoří trvalé travní porosty, kterých přibývalo 6,4 %. Z uvedeného je patrné, že zatravňování polí nadále pokračovalo. Ubylo 15 % chmelnic, 10 % sadů, přibýlo naopak přes 31 % vinic. Příčinou nárůstu ploch vinic byla politika EU, jež umožňovala dotovanou obnovu zaniklých vinic.

V letech 2000–2020 se zhoršovala kvalita půdy. Existuje řada faktorů, které kvalitu půdy snižují. Výrazně se zvýšila výměra půdy ohrožené vodní a větrnou erozí. Snížil se rozsah podmáčené plochy, ale současně výrazně vzrostly plochy ohrožené suchem. Obnovou vápnění se podařilo zastavit acidifikaci, nasazením techniky méně zatěžující půdu se také podařilo zastavit hrozivé rostoucí utužení půdy, které omezovalo množství vody, kterou byla schopna půda zadržet (*Zelené zprávy 2000–2020, kapitola „Stav zemědělské půdy“*).

Od roku 2004 je pro vyplácení podpor zemědělcům povinné dodržovat standardy „Dobrého zemědělského a environmentálního stavu“ (GAEC) a „Povinných požadavků na hospodaření“ (SMR) v oblasti životního prostředí a veřejného zdraví, zdraví zvířat a zdraví rostlin. Obsahují po-

stupy, jak hospodařit v oblastech postižených vodní či větrnou erozí. Jedním z významných protierozních opatření byly šetrné způsoby zpracování půdy, zejména orby, kdy klasickou hlubokou orbu nahradila orba výrazně mělkí, či přímo již bezorebné technologie zpracování půdy. Dalším opatřením bylo zatravnění neohroženějších ploch či pěstování pícnin na orné půdě a vyloučení širokořádkových kultur na erozí ohrožených půdách.

Hnojení a ochrana rostlin – chemie v zemědělství

Vzhledem k výrazné redukci živočišné výroby zejména v posledních letech dochází k pozvolnému propadu disponibilního množství statkových hnojiv². Ve zvýšené míře jsou naopak využívána organická hnojiva včetně zeleného hnojení. Statková hnojiva však dokáží nahradit jen zčásti. Množství průmyslových hnojiv se postupně v důsledku finančních obtíží zemědělských podniků snižuje. Mezi lety 2000 a 2020 se jejich množství v čistých živinách v kg na ha obhospodařované půdy snížilo ze 43 na 17,7 kg (*Statistické ročenky ČR 2000–2020, zemědělství, kapitola „Spotřeba minerálních hnojiv“*). České zemědělství se tak zásluhou ekonomického vývoje, který nepřeje živočišné výrobě, a zvýšení cen minerálních hnojiv stává ekologičtější. Nicméně při nedostatku organické hmoty nelze úrodnost půdy trvale udržet a bez průmyslových hnojiv se – pokud chceme zachovat hektarové výnosy (se zvýšenou plochou plodin nelze při omezeném půdním fondu počítat) – je nezbytné minerální hnojiva používat i nadále.

Zajímavé je i mezinárodní srovnání úrovně hnojení. Země jako Nizozemí, Francie, Německo, Velká Británie či Japonsko používají násobky českých dávek umělých hnojiv. Zatímco v ČR dávky hnojiv stoupaly, ve většině západoevropských zemí klesaly, a to někdy i velmi prudce, v případě Japonska dokonce pod úroveň ČR (*World Food and Agricultural Yearbook 2000–2020, kapitola „Spotřeba umělých hnojiv“*).

Chemii v zemědělství nepředstavují jenom umělá hnojiva, ale i pesticidy. Jejich množství v kg na ha se zvýšilo mezi lety 2000 a 2020 z 1,37 kg na 1,54 kg, tj. o 12 %. V mezinárodním srovnání výše uvedené země používaly ještě vyšší násobky množství pesticidů než hnojiv (*World Food and Agricultural Yearbook 2000–2020, kapitola „Spotřeba pesticidů“*). I přes výraznou redukci během sledovaného dvacetiletí vyspělé země používají výrazně více pesticidů než ČR.

Geneticky modifikované organismy v českém a moravském zemědělství

Pěstování geneticky modifikovaných plodin je ve světovém měřítku jedním z účinných řešení hladomorů v rozvojovém světě. Evropu více zajímají rizika se zaváděním GMO pro životní prostředí a staví se k jejich pěstování, případně chovu geneticky modifikovaných zvířat, spíše negativně. V ČR je povoleno pouze pěstování tzv. Bt kukuřice odolné proti zavíječi kukuřičnému, která se v ČR pěstovala v letech 2005–2015 (*Zelené zprávy 2005–2015*, kapitola „Geneticky modifikované plodiny“).

V roce 2010 se pokusně pěstovaly i geneticky modifikované brambory Amflora s odlišným složením škrobu.

Přestože historie GM zemědělských produktů rokem 2015 skončila, zemědělský genetický výzkum se nezastavil. Od této doby se podařilo rozluštit genom některých plodin a byly vyvinuty metody na vypínání či zapínání těch genů, které přenášejí určité vlastnosti. Do organismů již není třeba přenášet cizí geny z jiných organismů, a tím padá hlavní námitka ochránců přírody i etiků. Genetika v této nové podobě nedělá nic jiného, než co dělá příroda nahodile a co lidé dělají po stovky let pomocí šlechtění.

Struktura zemědělských podniků

Přestože transformace JZD a privatizace státních statků proběhla již v 90. letech, vývoj struktury zemědělských podniků se nezastavil ani po roce 2000. Po výrazném poklesu počtu podniků v první dekádě se začal počet podniků výrazně zvyšovat. V roce 2000 existovalo 28 909 podniků a v roce 2020 již 39 082 (Máková – Čermáková 2021: 1). Téměř o polovinu se zvýšil počet podniků právnických osob, zatímco počet podniků fyzických osob se zvýšil jen o 3 %. Současně výměra podniků právnických osob po většinu období klesala a výměra půdy fyzických osob naopak rostla. To svědčí o významu podniků fyzických osob, ale i o menší oblibě této formy podnikání v zemědělství.

Výměra podniků bez rozdílu právní formy podnikání v první dekádě 21. století vzrostla ze 136 ha na 152 ha, ale poté se do roku 2020 zmenšila 121 ha (*Zelené zprávy 2000–2020*). Výrazné rozdíly jsou mezi právnickými a fyzickými osobami podnikajícími v zemědělství. V obou skupinách velikost obhospodařované půdy výrazně kolísala. U fyzických osob se pohybovala mezi lety 2000–2020 mezi 39 a 51 ha, u právnických osob, zčásti dědiců socialismu, mezi 949 a 675 ha.

Zvyšujícím se významem podniků fyzických osob se tak české zemědělství pomalu blíží západoevropskému zemědělství. Tento závěr je však nutné korigovat podílem plochy obhospodařované právnickými a fyzickými osobami. Právnické osoby hospodařily počátkem tisíciletí na třech čtvrtinách zemědělské půdy a jejich podíl za dvacet let klesl o pouhých 5 %. Cesta k západoevropské tváři zemědělství je z tohoto pohledu – pokud je vůbec možná – realizovatelná až za desítky let. Z hlediska zemědělské produkce nejsou rodinné farmy jako typičtí zástupci podniků fyzických osob rozhodně schopny zajistit výživu celého národa. Jejich síla spočívá v nabídce vlastních specializovaných, z velké části ekologických, produktů.

Vůbec největšími vlastníky půdy však nejsou jednotlivé zemědělské podniky, ale agroholdingy, tj. seskupení firem z různých oborů. Jejich majitelé se označují za agrobary.³ Tyto firmy často na půdě samy nehospodaří, ale pronajímají ji zemědělským společnostem. Pro ně není půda výrobním, ale investičním prostředkem, neboť hodnota zemědělské půdy s jejím stále omezenějším množstvím vždy poroste. Agroholdingy představují pro české zemědělství i pro celou společnost riziko. Nájemci půdy od agroholdingů při krizích prostě nevýnosnou zemědělskou činnost na rozdíl od vlastníků půdy, kteří nemají jinou možnost obživy, opustí. Agroholdingy sice přijdou o nájmy, ale půda jim zůstane zachována. Navíc představují výrazné nebezpečí lobbování v prospěch největších vlastníků půdy ve vládě, která rozhoduje o podmínkách rozdělování dotací.⁴

Restituce a privatizace v zemědělství

V období 2000–2020 dobíhaly transformační procesy 90. let (*Zelené zprávy 2000–2020*). Již v roce 2000 bylo ukončeno správním rozhodnutím 97,3 % restitucí. Bylo vydáno 1 253 000 ha zemědělské a lesní půdy, nevydáno s nárokem na náhradu prostřednictvím Pozemkového fondu bylo 117 000 ha. Státní statky a obdobné podniky hospodařící na státní půdě byly privatizovány formou zakladatelských projektů. V roce 2000 již majetek realizovaných zakladatelských projektů dosáhl výše 98,1 % majetku zahrnutého do předložených zakladatelských privatizačních projektů.

V roce 2020 dostali původní majitelé již 1 296 004 ha a 137 924 ha bylo nevydáno s nárokem na náhradu Státním pozemkovým úřadem. Ve stejném roce bylo 99,9 % restitucí již ukončeno a zbývalo vypořádat náhrady za

zabraný majetek a pozemky ve výši 528,1 milionů Kč. Privatizace státních statků již byla dokončena.

V roce 2012 se na základě zákona č. 428 o majetkovém vyrovnání s církvemi a náboženskými společnostmi řešily církevní restituce. Ke konci roku 2020 bylo schváleno 3 227 dohod k pozemkům o celkové výměře 25 566 ha, skutečně vydáno bylo 12 577 ha.

Přestože restituce a privatizace státní půdy byla v roce 2020 fakticky dokončena, zanechala v mnoha lidech pachut'. Zemědělská družstva neměla dostatek atraktivního majetku, a tak část restituentů dostala kus polní cesty či polní hnojiště, které měly sice účetní cenu, ale reálně nebyly obchodovatelné. Bývalým zemědělským družstvům restituce komplikovaly život a omezovaly je v podnikání. Proto zakládaly nové společnosti, kam převedly majetek, a družstvům v likvidaci ponechaly nevyřízené restituce. V této době se také objevila řada překupníků půdy, kteří vydělávali na neznalosti restituentů, a reálný dopad restitucí byl malý. K návratu k hospodaření se odhodlala jen malá část restituentů a restituované pozemky v mnoha případech získaly podniky tzv. agrobaronů.

Zemědělství a národní hospodářství

Zemědělství je jednou ze základních součástí národního hospodářství. Jeho pozice se v letech 2000–2020 poměrně významně proměňovala. Podíl zemědělství klesl z 2,31 % na 1,79 % hrubého domácího produktu (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Souhrnný zemědělský účet“). Výdaje státu na zemědělství činily ve stejném období 1,58 – 1,2 %.

Podíl pracujících v zemědělství klesl z 3,16 % na 1,99 %. Jak klesající podíl zemědělství na tvorbě HDP, tak i na zaměstnanosti je v mezinárodním měřítku běžný a svědčí o tom, že směřujeme mezi vyspělé státy, kde připadá vysoký podíl na HDP průmyslu, obchodu či službám a zemědělskou výrobu vzhledem k vědeckotechnickému pokroku stačí pokrýt stále menší množství lidí.

Zemědělství bývá často srovnáváno s průmyslem. Ukazatelem, který umožňuje porovnávat i velmi odlišné obory podnikání, je nadhodnota vyrobená jedním přepočteným (tj. po celý rok pracujícím) pracovníkem. V zemědělství se mezi lety 2005 a 2020 tato nadhodnota zvýšila ze 163 940 Kč na 319 230 Kč, tj. vzrostla o téměř 95 % (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Souhrnný zemědělský účet“, tabulky). V průmyslu se zvýšila z 592 680 Kč na 831 280 Kč (*Finanční analýzy podni-*

kové sféry MPO 2000–2020, kapitola „Průmysl, přidaná hodnota“), což je dáno odlišným charakterem výroby, ale nárůst ve sledovaném období činil pouze 40 %. V nejrozvinutějších zemích je předstih průmyslu ještě vyšší a vzrůst produkce nadhodnoty vytvářené v zemědělství bývá méně výrazný. ČR se řadí v tvorbě nadhodnoty mezi středně rozvinuté země EU.

Vysoké náklady

Proč jsou náklady v českém zemědělství tak vysoké? Důvodů je několik. Stále ještě nelze poměrně velkou část zemědělských prací nahradit výkonnějším strojem a lidská práce je, byť se mnohdy jedná o práci nepřilíživě kvalifikovanou, drahá a oproti průmyslu je jí hodně. Ruční práce vyžadující individuální rozhodnutí nebude zřejmě nikdy v úplnosti mechanizována, tím méně automatizována. Práce v zemědělství má sezónní charakter, zejména v zimě je potřeba méně pracovníků. Zemědělské podniky se chovají jako sociálně zodpovědný zaměstnavatel a lidi nepropouštějí – hledají jim náhradní práci, neboť vědí, že by práci nesehnali. To se samozřejmě promítá do nákladů. Práce zemědělce závisí na rozmarech přírody, ztráty bývají často vysoké a rozpočítávají se do cen zemědělských výrobků. Ceny vstupů rostou rychleji než ceny zemědělských výrobků. Ano, produktivita práce i efektivita vložených prostředků je v českém, stejně jako v zahraničním zemědělství oproti průmyslu nízká. Není to vlivem špatné organizace práce (i když rezervy zde jsou), či dokonce lenosti zemědělců, ale samotným charakterem zemědělské výroby.

Ceny zemědělských výrobků, ceny vstupů, spotřebitelské ceny

Jedním z nejvýznamnějších faktorů ovlivňujících výsledky zemědělských podniků byly ceny zemědělských produktů a ceny vstupů, jako jsou energie, pohonné hmoty, hnojiva, prostředky chemické ochrany rostlin, krmiva, osiva ad. Ty vzrostly v meziletí 2000–2020 o 38,8 %, zatímco ceny zemědělských výrobků se zvýšily pouze o 16,9 % (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Ceny a trhy agrárních produktů a vstupů do zemědělství“).

Spotřebitelské ceny zemědělských produktů byly výrazně vyšší než výrobní. Jako celek vzrostly za první dekádu o 38,1 % a do roku 2020 o 54,4 % (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Ceny a trhy agrárních produktů“).

a vstupů do zemědělství“). Na rozdíl mezi výrobními a spotřebitelskými cenami se podílejí výrobci a distributoři, přičemž podíl výrobců potravinářského zboží byl výrazně menší než obchodní sítě.

Rozvoj obchodu šel v ČR cestou budování supermarketů a hypermarketů a pozvolného úpadku malých soukromých obchodů. Vzhledem ke skutečnosti, že velkou část marketů vlastnily zahraniční firmy, upřednostňovaly zahraniční zboží na úkor českého. Zemědělci se tomu snažili předejít prodejem zemědělských výrobků přímo ze dvora, ale touto cestou se realizovala jen malá část zemědělské produkce.⁵

Zahraníční obchod se zemědělskými výrobky a podpory na regulaci trhu

Výsledek hospodaření zemědělských podniků závisel na dvou hlavních faktorech, a to na tržních podmínkách a na dotacích. V rámci agrárního obchodu náleželo významné místo obchodu zahraničnímu. Objem zahraničního obchodu zemědělskými výrobky na celkovém zahraničním obchodě se postupně zvyšoval ze 4,24 % v roce 2000 až na 5,54 % v roce 2020 (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Agrární zahraniční obchod“). Horší ovšem bylo, že vývoz zemědělských produktů zaostával za jejich dovozem, který ve stejném období vzrostl ze 4,92 % na 6,35 %. Teritoriálně nejvíce zemědělských výrobků směřuje do Německa, na Slovensko, do Polska a s odstupem do Nizozemí a Itálie. Obdobná situace je i v dovozu.

Jednou z mnoha složek podpor poskytovaných zemědělcům byly výdaje na společnou regulaci trhu. Ty se zvýšily z 3 986 milionů Kč v roce 2000 na 5 416,3 milionů Kč v roce 2020, tj. o 35,9 % (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Podpora tržních cen a organizace trhu“). Těsně po vstupu do EU se na nich ze tří čtvrtin podílela unijní podpora, ta však po adaptaci ČR na nové podmínky společného trhu klesla postupně až na 7,7 %.

Do roku 2014 byly poskytovány i subvence na vývoz, ale ty byly v rámci EU zrušeny. Od této doby se české zemědělské výrobky vyvážejí bez subvencí, což jim výrazně zhoršilo pozici na zahraničních trzích, neboť české náklady na jejich výrobu jsou ve srovnání se zahraničím vysoké. Množství dovážených produktů např. z Polska ukazuje, že Poláci mají nižší výrobní náklady a také jsou vynalézavější v hledání způsobů, jak dostat polské výrobky na český, resp. zahraniční trh i za situace, kdy nemůže být export dotován. To se ČR příliš nedaří.

Dotace do zemědělství

Ze dvou základních zdrojů finančních prostředků zemědělského podniků – tržeb za jejich výrobky a služby a dotací – nabývají na stále větším významu dotace, které deformují tržní prostředí a činí zemědělství stále výrazněji závislým na rozpočtu ČR a EU, což je potenciálně velmi nebezpečné.

Úroveň dotování zemědělské výroby se výrazně zvýšila po vstupu ČR do EU. Bereme-li rok 2005 jako výchozí, pak dotace do provozu v Kč na ha zemědělské půdy dosáhly v roce 2010 155 %, v roce 2015 193,5 % a v roce 2019 206,9 % (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Podpory agrárního sektoru a venkova“).

Poskytovány byly také dotace investiční, které co do objemu představovaly jen zlomek provozních dotací, ale jejich růst byl strmější – mezi lety 2005 a 2019 vzrostly na 420 %. Zatímco investiční dotace mají na rozvoj zemědělské výroby výrazně pozitivní dopad, dotace provozní se projevují spíše negativně. Významně deformují tržní prostředí a zvyšují závislost zemědělců na státu, resp. rozpočtu EU a na společné zemědělské politice. Jak v ČR, tak i v EU má tato finančně nejnáročnější politika řadu odpůrců, kteří volají po její reformě a oživení tržního prostředí i v zemědělství a tudíž po snížení dotací.⁶

Důchod ze zemědělské výroby

Vyplatí se ještě podnikat v zemědělství? Jinými slovy, je zemědělská výroba rentabilní? Odpověď není jednoduchá. Každý z oborů rostlinné i živočišné výroby má jinou míru rentability a zaměnitelnost výroby jednotlivých výrobních směrů je obtížnější než v průmyslu či službách, protože naráží na přírodní podmínky, které nelze ovlivnit. Sami zemědělci se rozdělují na zemědělce produkční, kteří dodávají na trh řadu produktů jak rostlinné, tak i živočišné výroby, a na udržovatele krajiny v příznivém ekologickém a do jisté míry i estetickém stavu. Produkční zemědělci jim posměšně říkají travináři. Zdroj jejich příjmů tvoří především dotace.⁷

Jedním z nejvýznamnějších ukazatelů ekonomických výsledků zemědělského podnikání je důchod ze zemědělské činnosti přepočtený na hektar zemědělské půdy. Jde o nejkompexnější ukazatel ekonomických výsledků hospodaření zemědělských podniků. Zatímco počátkem sledovaného období dosahoval důchod ze zemědělské činnosti výše 1491 Kč/ha zemědělské půdy, koncem období již dosáhl výše 5561 Kč/ha, tj. 360 % (*Zelené zprávy*

2000–2020, kapitola „Ekonomické výsledky zemědělských podniků“ – tabulková příloha).

Od roku 2003 jsou sledovány výsledky zemědělských podniků podle výrobního zaměření. Zemědělské podniky jsou rozděleny na podniky zabývající se polní výrobou, hospodařící na trvalých kulturách, zabývající se chovem skotu, věnující se produkci mléka, na podniky se smíšenou, tj. rostlinnou i živočišnou výrobou a na podniky hospodařící bez zemědělské půdy, specializované na chov prasat a drůbeže.⁸ Zatímco zpočátku sledovaného období nejhorších výsledků dosahovala výroba mléka a hned za ní smíšená a polní výroba, v polovině období zaujímal nejhorší pozici chov prasat a smíšená výroba a v závěru období chov prasat a drůbeže (který se ocitnul dokonce ve ztrátě) následovaný smíšenou a hned za ní polní výrobou.

Ve výši důchodu ze zemědělské činnosti jednotlivých výrobních směrů se v sledovaném dvacetiletí postupně prosazovalo několik trendů. Nejzřetelnější byl postupný pád zemědělského důchodu u chovu prasat a drůbeže, který jediný skončil ztrátou. Nevýrazný byl vzestup důchodů z polní výroby. Zřetelný byl i vzestupný trend v chovu skotu a v produkci mléka.

Sledování důchodové situace podniků fyzických a právnických osob odděleně umožňuje vnést jasno do vzájemného osočování z diskriminace, které periodicky zaznívá z úst představitelů Zemědělského svazu, Agrární komory i Asociace soukromého zemědělství. Z ekonomických analýz Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky vyplývá, že pozice obou táborů se mění rok od roku, a dokonce i v jediném roce v jednotlivých směrech výroby (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Ekonomické výsledky zemědělských podniků“). Nelze tudíž paušálně říci, zda jsou lepší podniky fyzických, nebo právnických osob.

Mzdy v zemědělství

Významným faktorem v ekonomice zemědělských závodů a současně i motivací pracovníků jsou mzdy. Jejich vývoj ukazuje, že práce v zemědělství byla ve sledovaném dvacetiletí stále lépe placena, na druhé straně ale patřila k nejhůře placeným pracím v národním hospodářství. Nominální hrubá mzda v zemědělství činila v roce 2000 10 134 Kč a postupně vzrostla na 28 055 Kč. Jestliže v roce 2000 tvořily mzdy v zemědělství 74,6 % mezd v průmyslu, v roce 2020 již 80,4 % (*Statistické ročenky ČR 2000–2020*, Trh práce, kapitola „Zaměstnanci

a jejich hrubé měsíční mzdy v národním hospodářství podle činnosti“).

Průměrná mzda v zemědělství skrývá hluboké rozdíly mezi jednotlivými profesemi. Výrazně se zvýšily rozdíly mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací, přičemž podíl nekvalifikovaných pracovníků v zemědělství zůstával stále vysoký, a v závěru období dokonce mírně rostl. Disproporce mezd mezi živočišnou a rostlinnou výrobou přetrvávaly. V rostlinné výrobě byly mzdy tradičně nejnižší s výjimkou kombajnérů a traktoristů, v živočišné výrobě byly naopak mzdy u některých profesí (např. krmiči či dojičky) velmi vysoké. Přesto se zemědělské podniky potýkaly neustále s nedostatkem pracovníků, a to zejména těch vysoce kvalifikovaných, jejichž nedostatek znemožňoval generační výměnu.

Rentabilita zemědělské výroby

Jak rostlinnou, tak i živočišnou výrobu je nutné doplnit o ekonomický rozměr. Ten vystihuje nákladová a celková rentabilita pěstování jednotlivých plodin a chovu jednotlivých druhů zvířat. V celkové rentabilitě jsou na rozdíl od nákladové zahrnuty i dotace. Mezi nejméně rentabilní plodiny, které se nevyplatilo pěstovat, patřily především brambory, cukrovka, přechodně pak i pšenice a řepka. Z nich však pouze brambory nebylo rentabilní pěstovat ani při započtení dotací. To je i odpověď, proč je českých brambor v obchodech na rozdíl od dovozových nedostatek.

U živočišných produktů je rentabilita ještě horší. U mléka se dařilo dotacemi ztrátu vyrovnat, ale u hovězího, vepřového masa a vajec dotace po většinu sledovaného období nedokázaly ztrátu vyrovnat. Vybíjení stád z důvodů ztrátovosti živočišné výroby je velmi nebezpečné, protože nahradit chybějící dobytek trvá vždy několik let.

Produktivita práce a efektivita vkládaných prostředků do zemědělství

Za syntetický ukazatel efektivnosti vkládaných prostředků do zemědělství a produktivity práce se považuje čistá přidaná hodnota vytvořená jedním přepočteným, tj. v zemědělství po celý rok pracujícím pracovníkem (dále jen ČPH/AWU). Tento ukazatel umožňuje mezi sebou srovnávat i velmi odlišné podniky. Mezi lety 2005 a 2019 se zvýšila z 298 000 Kč na 664 500 Kč. Srovnání se zeměmi evropské osmadvacítky však ukazuje, že

zaujímáme 13.–14. místo, přičemž se velmi mírně naše postavení lepší (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Oficiální šetření FADN“).

K tradičním ukazatelům výnosnosti zemědělství patří výnosnost celkového kapitálu počítaná jako poměr důchodu ze zemědělské činnosti a celkového kapitálu, uvádí se v procentech. Zde se situace českého zemědělství zlepšovala poměrně výrazně. Nelze ovšem nevidět, že se na tom podílely cizí zdroje a dotace. Zatímco po vstupu do EU činila výnosnost celkového kapitálu 2,02 %, koncem druhé dekády 21. století to bylo již 5,74 %. Souběžně s tímto ukazatelem je však nutno posuzovat míru zadlužení zemědělských podniků, které se pohybovalo mezi 23 % a 30 % (*Zelené zprávy 2000–2020*, kapitola „Oficiální šetření FADN“).

Závěr

Závěrem se pokusíme odpovědět na v úvodu položené výzkumné otázky. Podíl ekologického zemědělství v ČR je jedním z největších v Evropě. Z hlediska zemědělské produkce je však pouze onou pověstnou třešničkou na dortu, neboť ekologicky se produkují jen jednotlivá procenta celkové rostlinné i živočišné produkce. Je to zejména proto, že výnosy plodin i užitkovost zvířat jsou v ekologickém zemědělství výrazně nižší. Stále ekologičtější je však konvenční zemědělství, neboť dotace do něj jsou podmíněny užitím technologických postupů šetrných k přírodě. Ekologické a konvenční zemědělství se tak k sobě pomalu, ale jistě přibližují.

České a moravské zemědělství není v produkci zemědělských výrobků jako celku plně soběstačné a nikdy nebylo. V řadě produktů však soběstační jsme a ve velkém rozsahu je vyvážíme⁹. Na významu nabývá tzv. potravinová bezpečnost, tedy to, zda je zemědělství dané země schopno zajistit svému obyvatelstvu základní potraviny. V tomto ohledu patří ČR k potravinově bezpečným zemím. Periodicky se objevující požadavky zanechat výroby nepřilíživě rentabilních zemědělských produktů a nahradit je dovozem se z tohoto pohledu jeví jako problematické.

Struktura zemědělství se v ČR změnila v tom smyslu, že řada zemědělských plodin, popř. druhů zvířat se pěstuje a chová pouze v oblastech, kde jsou k tomu nejvhodnější podmínky. V méně úrodných oblastech pole nahradily trvalé travní porosty a vrátila se sem pastva. Produkční zemědělství zde nahradila údržba krajiny. Živočišná výroba se stala ztrátovou, dlouho ji dotovala

výroba rostlinná, v závěru sledovaného období to již ale nebylo možné vzhledem ke zhoršující se ekonomické situaci zemědělských podniků a chovy hospodářských zvířat byly výrazně zredukovány. Co do naturálních výnosů došlo k výraznému nárůstu hektarových výnosů i užitkovosti hospodářských zvířat. V evropském srovnání však stále zaostáváme, byť náskok postupně ČR stahuje.

Do zemědělství plyne stále větší objem unijních i národních dotací. V rámci EU patří ČR v ohledu získávání dotací k premiantům, současně se však na nich stává nebezpečně závislou. Dojde-li se změnou společné zemědělské politiky EU k jejich redukci, po níž volají představitelé průmyslu a obchodu, dostane se české zemědělství do výrazných potíží. Pouze malá část podpor směřuje do regulace trhu či na podporu vývozu a ČR není na rozdíl např. od Polska příliš vynalézavá v tom, jak podpořit české výrobky na zahraničních trzích. Nedokáže se ani účinně bránit nelegálnímu dovozu zahraničních zemědělských a potravinářských výrobků. Navíc velká část trhu s potravinami je v rukách zahraničních firem, které preferují zahraniční výrobky. Nařídí prodej pouze tuzemských výrobků nelze, neboť by to bylo flagrantním porušením zásad volného obchodu, k jejich dodržování je ČR smluvně zavázána.

Podnikání v zemědělství bylo kromě závěru sledovaného dvacetiletí, a to ještě jen v některých výrobních směrech, ziskové. Po vstupu ČR do EU se míra zisku zásluhou výrazného nárůstu dotací zvýšila. Stále však pokulhávala za ziskovostí v průmyslu a v dalších oborech národního hospodářství. V důsledku covidu 19 však došlo v zemědělství k výraznému propadu, který u řady podniků končil ztrátou.

Rodinné farmy dokáží lépe zhodnotit vstupy, dokáží reagovat na místní poptávku a jsou ekologičtější zaměřeny. Převážná část zemědělské produkce však pochází z velkých podniků a zřejmě tomu tak bude dlouho i nadále. Nelze však nevidět, že rodinné farmy, tj. zemědělské závody fyzických osob, se neustále zvětšují (umožňují to stále pokročilejší technologie zemědělské výroby) a naopak zemědělské závody právnických osob se postupně zmenšují. Koexistenci obou forem zemědělských podniků, které se budou velikostně sblížovat, můžeme očekávat i v budoucnu.

Podíl zemědělství na tvorbě národního důchodu je velmi nízký a dále se snižuje. Ještě rychleji klesá objem prostředků sem směřujících. Průmysl a obchod tak na

zemědělství „nedoplácí“. Co se týče zaměstnanosti, prochází zemědělství odlivem pracovníků, který umožňuje zavádění výkonné techniky a nových technologií. ČR tak směřuje co do podílu na HDP i na zaměstnanosti mezi vyspělé země světa.

Poslední otázka – „Je ČR připravena na změnu společné zemědělské politiky? – směřuje již za hranice sledovaného období. Protože ale předpoklady pro změnu se odehrávaly ve sledovaném dvacetiletí, pokusíme se na ni odpovědět. Současná energetická krize a další vnější vlivy ukazují, že objem prostředků Evropské unie může v krátké době doznat výrazného snížení. Hlasy volající po redukci finančně nejnáročnější zemědělské části evropského rozpočtu tak mohou být vyslyšeny a dotace se zmenší. Na to čeští zemědělci nejsou připraveni. Bez dotací by nebyli schopni existovat. To samozřejmě platí pro většinu členských zemí EU, ale v ČR je závislost na dotacích jedna z nejvyšších v Evropě a

prostředky směřující do rozvoje tržního prostředí i přes postupný růst jsou nedostatečné.

Úplně na závěr lze konstatovat, že minulá dvě desetiletí umožnila zemědělcům zásluhou dotací důstojné postavení ve společnosti, v nichž zemědělství pozvolna dohánělo ostatní odvětví národního hospodářství jak v efektivnosti vynaložených prostředků, tak i v produktivitě práce. Vyšší tempa sblížování naráží v ČR i jinde ve světě na podmíněnost zemědělství přírodními vlivy. Současně ale tato léta zemědělce nepřipravila na zásadnější změnu ekonomických podmínek. Z dlouhodobého hlediska je současná podoba zemědělství založená na dotacích neudržitelná, a čím déle se bude odkládat obnova tržních principů i v zemědělském podnikání, tím bude adaptace na nové podmínky bolestnější a tím déle bude trvat. V ČR o to bolestnější, že vzájemné relace cen v průmyslu a v zemědělství jsou historicky – již v době nástupu průmyslu – nastaveny výrazně v prospěch průmyslu.

POZNÁMKY:

1. Jedná se *Statistické ročenky ČR, Zprávy o stavu zemědělství – Zelené zprávy, Agrocensus a Strukturální šetření v zemědělství, o Finanční analýzy podnikové sféry Ministerstva průmyslu a obchodu ČR a o Food and Statistical Yearbook*. V období před vstupem a po vstupu do EU se často sledovaly různé ukazatele, které někdy nejsou slučitelné do jedné řady. Proto v této studii často srovnáváme až vývoj od roku 2005. Některé ukazatele se objevují ještě později, jiné zanikly. Navíc statistiky Českého úřadu statistického a Ministerstva zemědělství ČR se mírně liší.
2. Statková hnojiva představuje především hnůj, močůvka a kejda, organické komposty a zaorané vybrané zemědělské plodiny na tzv. zelené hnojení. Umělá hnojiva vyrábí agrochemický průmysl a nahradila dříve se v přírodě vyskytující minerální hnojiva (guano – chilský ledek).
3. Vůbec největším agroholdingem je Agrofert expremiéra Andreje Babiše, který vlastní přes 100 000 ha zemědělské půdy. Dalším je např. Úsovsko bývalého ministra zemědělství Jiřího Milka s 19 000 ha zemědělské půdy či Rabbit bývalého předsedy Agrární komory Zdeňka Jandejska s 13 000 ha zemědělské půdy.
4. Nejpádnějším důkazem, že tomu tak je, je skutečnost, že ČR je jedinou zemí EU, která nemá zastropovány dotace výměrou půdy. EU totiž považuje podniky s velmi velkou výměrou půdy za podniky

- s konkurenční výhodou, které není nutno dotovat, neboť si samy poradí prostřednictvím trhu.
5. Dostat vlastní výrobek do supermarketů bylo pro zemědělce velmi obtížné. Často museli souhlasit s cenou stěží uhrazující výrobní náklady a odbyl smlouvaného množství mnohdy nebyl dodržován.
6. Odpůrci společné zemědělské politiky nepochází pouze z ostatních sektorů národního hospodářství, ale kritičtí jsou i samotní zemědělci. Těm v západní Evropě se zdají dotace pro východoevropské zemědělské závody příliš vysoké, těm z východních zemí zase nespravedlivé, protože jsou nižší než ve starých zemích EU. Tam mají zemědělské podniky mnohem menší výměru a velkou výměru zde chápou jako konkurenční výhodou, a proto volají po zastropování dotací směřujících na východ, kde zůstala velká část podniků s výměrou jen o málo menší než za socialismu výměrou závodů shodnou se západoevropskou.
7. Rozhovory s L. Hejdánkovou, vedoucí oddělení Státního zemědělského intervenčního fondu v Kutné Hoře. Březen-květen 2022.
8. Poslední dvě kategorie zemědělských závodů zemědělská statistika EU nezná a jsou českou specifikou.
9. ČR je často považována za „zemědělskou montovnu“, neboť vyváží suroviny, ty se v zahraničí zpracují a jako hotové výrobky se sem opět dovezou. Zisky z výroby i prodeje zůstávají v zahraničí.

NETIŠTĚNÉ PRAMENY:

Rozhovory s ing. Ludmilou Hejdánkovou, vedoucí oddělení Státního zemědělského intervenčního fondu v Kutné Hoře. Březen–květen 2022.

TIŠTĚNÉ PRAMENY A LITERATURA:

- Agrocensus. 2000, 2010, 2020. Praha: Český úřad statistický.
- Beneš, Bohuslav 2001. Venkovská turistika, agroturistika, agroflorekturismus a lidové národní tradice. *Národopisná revue* 11 (4): 185–188.
- Blažek, Bohuslav 2004. *Venkovy anamnéza, diagnóza, terapie*. Brno: Era.
- Danglová, Olga 2004. Dekolektivizácia a stratégie prežitia v postsocialistických poľnohospodárskych družstvách. *Slovenský národopis* 52 (2): 122–139.
- Danglová, Olga 2006. *Slovenský vidiek. Bariéry a perspektívy rozvoja*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Ekologické земедělství v České republice. Ročenka*. 2006–2019. Praha: Ministerstvo zemědělství Praha, Bioinstitut Olomouc.
- FAO *Statistical Yearbook – World Food and Agricultural Yearbook*. 2000–2020. Roma: FAO.
- Finanční analýza podnikové sféry. Ročenka*. 2008–2019. Praha: Ministerstvo průmyslu a obchodu.
- Hraba, Zdeněk 2013. *Kolektivizace a transformace československého a českého zemědělství v letech 1945–2004. Právně normativní pohled*. Praha: Vladimír Lelek.
- Mácová, Marcela – Čermáková, Klára 2021. Zemědělských subjektů ubylo, ty zbývající se zvětšily. In: *Statistika & my*. Praha: Český statistický úřad. 26–29.
- Průcha, Václav 2009. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. II. díl. Období 1945–1992*. Brno: Doplněk.
- Statistická ročenka ČR*. 2000–2020. Praha: Český statistický úřad.
- Strukturální šetření v zemědělství*. 2003, 2005, 2007, 2013, 2016. Praha: Český statistický úřad.
- Válka, Miroslav 2011. *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno: Masarykova univerzita.
- Zelená zpráva... Zpráva o stavu zemědělství ČR za rok 2000–2021*. Praha: Ministerstvo zemědělství.

Summary

Quo Vadis? Czech and Moravian Agriculture between 2000 and 2020

The study, made using statistical and historical methods, provides hard statistical data for ethnological research. The presented work proves that, despite the reduction in the sown area and livestock quantity, the agriculture of the Czech Republic is food secure due to the increase in hectare yields and productivity. New specializations of agricultural business have developed, especially landscape maintenance, production of crops for non-agricultural use, agro-tourism and organic farming. In the course of the monitored period, privatisation of state farms and restitution of property of persons affected by the communist regime were completed. Church restitution is still ongoing. The share of agriculture in the gross domestic product and employment is still declining, and agriculture is only very slowly reducing the gap with industry in labour productivity. Farmers have difficulties in selling their products in hypermarkets owned by foreign companies, and imports exceed exports in foreign trade. It is no longer worth running business in agriculture, despite the high level of subsidies, and due to low wages it is not profitable even for employees to work in agriculture. The Czech Republic is average in European comparison. From a long-term perspective, the subsidy-based agricultural policy of the European Union and the Czech Republic is unsustainable.

Key words: Crop and livestock production in the Czech Republic; agriculture and national economy; cost effectiveness; labour productivity; agriculture in Europe and the Czech Republic.

OD TRADIČNÍHO ZEMĚDĚLSKÉHO HOSPODAŘENÍ K ZEMĚDĚLSKÉ VELKOVÝROBĚ NA SLOVÁCKU

Obyvatelé vesnic v povodí řeky Moravy a v podhůří Bílých Karpat a Chřibů vytvořili mírou i kvalitou své práce pozoruhodný zemědělský i společenský region. Minulost a přítomnost se zde setkávají v zajímavých konsekvencích. Tak jako jinde ve světě i zde se život ve vesnicích dlouho lišil od života ve městech nejenom způsobem získávání živobytí převážně obděláváním půdy, ale i formováním vzájemných vztahů uvnitř obcí. Vesnické rodiny kromě způsobů hospodaření spojovalo náboženství, způsoby oblékání i tradicí udržované zvyky, obyčeje a obřady. Vnější podněty, spojené s rozšiřováním základního vzdělávání, dopravy, řemesel nebo vytvářením novodobých spolkových aktivit, zde měnily způsob vesnického života pomaleji. Právě rozvoj dopravy, počínající industrializace a zájmy státu o poznání způsobu života co největšího počtu obyvatel žijícího v podobných regionálních společenstvích přispěly i k prvním popisům Slovácka.¹

V průběhu 19. století vznikaly postupně nové obory společenských věd, z nichž mimo jiné vyrostla dnešní evropská etnologie, pro niž se v tehdejší době v českém prostředí ujal název *národopis*. Předmětem jeho zájmu byla kultura a způsob života rolnické vesnice, obecně označovaná jako lidová kultura. Nad realistickými pojednáními o Slovácku jako o jednom z nejzajímavějších regionů českých zemí převažuje od konce 19. století sentimentálně romantický obdiv, jemuž se nevyhnul ani Lubor Niederle, autor a redaktor monografie *Moravské Slovensko*, když v úvodu k 1. svazku napsal, že tento region „je nejkrásnější květ, který z české ratolesti vzrostl na pni slovanském“ (Niederle 1918: XV). Zájem o kulturu a způsob života zdejších vesnic stále více projevovала inteligence, představovaná rostoucím počtem kněží, právníků nebo učitelů nově vznikajících

škol. Výsledkem poznávání tohoto regionu byl i vznik národopisných a vlastivědných muzeí v Uherském Brodě, v Uherském Hradišti, v Hodoníně nebo v Břeclavi, i tisíce stran nejrůznějších vlastivědných publikací.² V roce 1946 vznikl na Moravě etnografický seminář na filozofické fakultě Masarykovy univerzity, jehož prvním vedoucím byl jmenován profesor Antonín Václavík. Absolventi tohoto semináře se podíleli nejenom na etnografickém výzkumu, ale výrazně se uplatnili jako odborní pracovníci muzeí a dalších institucí (Václavík 2006: 25) Etnografii chápal Václavík jako moderní svébytný vědecký obor a jeho hlavním cílem bylo poskytnout studentům pevný metodický základ. Už v době svých výzkumů na Slovensku ve 30. letech 20. století poznal, že rodinné vazby a náboženské tradice přispívají k uchování určitého typu konzervatismu. Fara a kostel byly nejčastějším sjednocujícím elementem a přirozeným centrem setkávání.

Národopisné studium Slovácka se zaměřovalo především na tradiční pojetí lidové kultury hmotné (vývoj stavitelství, zemědělského nářadí, lidového odívání) i duchovní (lidové hudba, slovesnost, obyčejová kultura a obřadní tradice). Na Moravě uzavřeli etnografové dosavadní část výzkumů kolektivní prací *Lidová kultura na Moravě* (Jančář a kol. 2000). Cílem tohoto díla bylo při využívání různých metod přispět k pochopení a formulaci života jednotlivce v pevně formované komunitě v jednoznačně stanoveném regionu. Výzkum vycházel z předpokladu, že zprostředkovatelem sebeúcty a jádrem společenské identity rolníka bylo vlastnictví jím obdělávané půdy, jakkoliv způsob jeho práce byl ovlivňován vnějšími vlivy. Národopisná literatura dokládá, že život v komunitě vesnické společnosti se odehrával ve srozumitelných a předvídatelných rámcích. V tradiční agrární společnosti byl „čas“ strukturován přírodními zákony, církevními svátky i vlivy městských aktivit. V evropské etnologii, původně usilující o podání komplexního obrazu o kultuře a způsobu života

převážně prealfabetických komunit, se začal postupně oddělovat výzkum folkloru od vlastní etnologie. Přestože se oba obory zabývaly a částečně dodnes zabývají vývojem stejných rodin, obcí a regionů a terénní výzkum používají jako jednu ze společných metod, paradigmatu obou jsou rozdílná.

Novodobému etnologickému poznání Slovácka schází podrobnější objasnění období neobyčejně složitého procesu proměny vesnic z maloroľnického hospodaření na státem organizovanou zemědělskou velkovýrobu. Velikost této proměny vychází z postupné změny společenskoeconomických podmínek. Po zrušení nevolnictví po roce 1781 si rolníci svá pole a chalupy zakupovali se závazkem dlouhodobých ročních splátek jejich šlechtickým vlastníkům. Avšak zůstala povinnost robotovat na panském a pravidelně dodávat stanovený počet slepic, vaječ a dalších produktů na panský stůl. Po roce 1848 byla sice roboty zrušena, ale rolníci za její zrušení museli opět zaplatit. Přes všechny potíže však nastalo sto let budování rodinných hospodářství se starostmi i radostmi svobodného podnikání. Dokládá to i ohlas vystoupení krojovaných skupin v kulturním programu *Slovanské zemědělské výstavy v Praze* v roce 1947, kde se s velkým zájmem setkala vystoupení slováckých krojovaných skupin z Tvrdomic, Ratiškovic, z Rohatce, ze Strážnice, z Hrubé Vrbky, z Kyjova a ze Strání. Populační exploze v 19. století měnila také sociální skladbu vesnice. Docházelo k drobení půllánických nebo i čtvrtlánických gruntů a stále větší počet obyvatel nacházel zdroj obživy na tzv. zbytkových statcích, ale i mimo zemědělství. Přibývalo také nemajetného obyvatelstva, které bylo zdrojem pracovních sil pro vznikající průmyslové podnikání. Potřeba zlepšování výsledků roľnického hospodaření podněcovala roľníky věnovat zvýšenou pozornost intenzifikaci nejen polního hospodaření, ale i chovu dobytka (Jančář 1987). Mnoho lidí reagovalo na propagaci získání půdy a zaměstnání

v cizině, zejména v USA, ale třeba i v Kanadě. Na slováckých vesnicích začaly vznikat také první formy sdružování do nejrůznějších výrobních i kulturních spolků. Jednotlivci podnikali také nejrůznější cesty za vydělkem, jak o tom podávají informace regionální etnografické publikace.³ K významným proměnám života na slováckých vesnicích výrazně přispěla od konce 30. let 20. století rovněž elektrifikace obcí.

Po druhé světové válce muselo zemědělství zabezpečit po letech válečného strádání výživu národa i pěstovat některé suroviny pro zpracovatelský průmysl. Přestože ministerstvo zemědělství, vedené komunistou Juliem Ďurišem, vedlo obsáhlou agitaci za novou pozemkovou reformu a zlepšení sociálních podmínek rolníků, jeho úsilí nebylo úspěšné, a to nejen na Slovácku. Proto vláda KSČ po získání moci vydala v roce 1949 zákon č. 69 o jednotných zemědělských družstvech. Na jeho základě začali členové této strany na vesnicích zakládat tzv. přípravné výbory JZD. Písňový text družstevnice Anežky Gorlové *Dobré je, dobré je, že už není pána, už nám neporučá starodávny gazda* v podání někdejšího Souboru lidových písní a tanců Hradišťan se stal součástí propagace nových pořádků, které do života vesnic přinesly totalitarismus sovětského typu. Nastalo téměř desetileté období brutálního přesvědčování rolníků ke vstupu do JZD. Bylo to období, kdy totalitní režim znemožňoval publikovat reálné názory rolníků – vlastníků zemědělské půdy, jak to názorně ukázal trezorový film *Všichni dobří rodáci*. Skoronický kronikář Vojtěch Holcman zaznamenal dobové charakteristický výrok staršího rolníka, který v polovině 50. let prorokoval, že „bude hlad – berú zem“.⁴ V etnografické literatuře se v té době nemohla podařit zachytit osobní tragédie rolníků a rolnických rodin, jejichž důstojnost a identita byly hrubým násilím ponižovány.⁵

Jediným způsobem prosazování socializace vesnic nejen na Slovácku zůstalo

zastrašování a represe. Například Tomáš Dvořák v monografii *Vlčnova* popisuje proces přesvědčování rolníků do JZD v této obci velmi podrobně. Tak jako jinde i pro Vlčnov byly zřizovány agitační skupiny, zde konkrétně v Závodech říjnové revoluce v Uherském Brodě: „*Pro přesvědčování bylo ustaveno 10 čtyřčlenných skupin a ještě náhradníci. Skupiny 1–5 v úterý a ve čtvrtek, skupiny 6–10 ve středu a v pátek. Ze závodu do Vlčnova odjížděly osobními auty v 15.30 hod.*“ (Dvořák 2013: 365)⁶ Po desetiletém brutálním přesvědčování byli téměř všichni rolníci na Slovácku do konce roku 1959 přinuceni vzdát se svých dávno zaplacených polí. Prázdné chlévy a stodoly svědčily o tom, že nastalo období poslouchání nových „gazdů.“ Dosavadní svobodní rolníci se stali dělníky zemědělské velkovýroby. Zůstaly jim jen ty záhumenky. Tato zásadní změna formovala v průběhu doby novou svěbytnou atmosféru místní nebo regionální sociální a duchovní kultury. Ve společenských vědách, zejména v etnologii, se jeví jako pravdivé konstatování, že každý badatel je zakotven ve specifickém sociálním prostředí, a proto pracuje s předpoklady a předsudky, které působí na jeho vnímání a interpretaci sociální skutečnosti (Wallerstein et al. 1998). Proces měnící se struktury dosavadních principů způsobu života a hodnotových orientací se přesto snažili popsat mnozí etnologové. Mezi první badatele patřili Jaroslav Kramářik v Čechách a na Moravě Václav Frolec.⁷ S velkým přehledem podal obraz etnografických výzkumů v neobyčejně složitém vývoji života rolnických vesnic v období socialistické totality Miroslav Válka.⁸ Poznat podmínky a to, jak v jednotlivých fázích totalitarismu probíhala modernizace venkovského života, kdy se střetávaly dva zcela cizí světy, bylo skutečně obtížné. Po více než sedmdesáti letech od té doby žije jen málo těch, kteří toto období prožili osobně nebo „zúčastněným pozorováním“.

V prvním období socializace zemědělství – nejenom na Slovácku – byli členy zmíněných přípravných výborů

JZD zejména funkcionáři KSČ a jejich ženy, učitelé a další veřejní činitelé, nejvíce ohrožení totalitním systémem. Pracovali zpočátku na vyvlastněných obecních a farních polích. Spíše ze vzpomínek pamětníků jsou známy marné snahy zemědělců zabránit tzv. hospodářsko-technické úpravě půdy (HTUP), která znamenala vytváření velkých lánů a likvidaci dřívějších mezí. Etnologické ani historické studie neuvádějí (a ani nemohly uvádět), kolik pláče a drastických scén provázelo tento proces v 50. letech 20. století. Patřily k tomu nejenom zvýšené dodávky zemědělských produktů, propouštění drobných vlastníků půdy (tzv. kovozezemělců) z továren a jejich dětí ze studií, ale i další psychologické nátlaky. Účelem bylo, aby rolníci svými podpisy legitimovali vznik JZD.

Skutečným základem likvidace tradičního systému zemědělského hospodaření nejen na Slovácku se však stal zákon č. 32/1963 Sb., jímž byly zřízeny okresní a krajské zemědělské správy. Dostaly za úkol nejen schvalovat výrobní a finanční plány jednotlivých JZD, organizovat investiční výstavbu, pečovat o zvyšování řídicích pracovníků a uplatňovat vliv STS na technický rozvoj JZD (Jančář – Hájek – Koliba 1989). Tím se poprvé v novodobé historii rolnických vesnic stala JZD a místní národní výbory (MNV) samostatnými partnery v budování kultury a způsobu života vesnice. Vývojem po zrušení totalitárního režimu u nás i v jiných socialistických zemích se zabývali také etnologové ze zahraničí. Zajímavá je publikace norské etnoložky Haldis Haukanes (2004). Badatelka se metodou zúčastněného pozorování věnovala v letech 1992–1995 výzkumu v jihomoravské obci Šitbořice. Obdobným tématem u nás se zabývali i čeští a slovenští etnologové, sociologové a představitelé dalších vědních oborů.⁹ Ve většině prací se badatelé soustřeďují na způsob života družstevníků nebo obyvatel rolnické vesnice, kteří do jisté míry pokračovali v soukromém hospodaření

na tzv. záhumencích (polích v rozsahu do 0,2ha). Výsadba těchto pozemků byla využívána k zajištění krmiva pro malé domácí hospodářství a později často využívána k pěstování zeleniny nebo léčivých rostlin k prodeji.

Vznikem JZD nedošlo jenom ke strukturální změně tradiční zemědělské malovýroby, ale i ke změně sociální struktury vesnice, která se projevila jak v životě jednotlivých rodin, tak i ve společenském životě obcí. Do jednotlivých zemědělských družstev nevstupovali rolníci jako nediferencovaná masa, nýbrž jako jednotliví výrobci s rozdílnou úrovní schopnosti hospodaření. Všeobecná vzdělanostní úroveň rolnictva byla nízká a rolnické drobné hospodaření trpělo po světové válce nedostatkem intenzifikačních vkladů. Významným prostředkem k formování velkovýrobních forem zemědělství byly zpočátku státní strojní stanice (STS), jejichž pracovníci vnášeli do zemědělství spolu s technikou i technologické podněty. Mnoho pracovníků STS se stalo vedoucími pracovníky vznikajících JZD. Vzrůst počtu specializovaných zemědělských odborníků a techniků, zkracování pracovní doby a postupné vybavování JZD speciální technikou na sklizeň a posklizňovou úpravu plodin přispěly k prohloubení specializace JZD. Pro její efektivnější využití docházelo ke slučování JZD jako podniků, nikoliv v rámci slučování obcí. I proto je velkovýrobní zemědělství tématem studia různých specializovaných badatelů, zaměřených např. také na činnost kulturní a sociální organizace Svazu družstevních rolníků. Program jeho místních organizací byl schvalován příslušnými členskými schůzemi. Dlouhodobě docházelo ke zvýšení odborné úrovně technickohospodářských pracovníků, ale také ke zvýšení sociální péče o pracovníky. Tradiční zemědělské Slovácko se v polovině 20. století měnilo v oblast zemědělskopřemyslovou. Skutečná změna však nastala až zmíněným zákonem č. 32/1963 Sb., jímž byly zřízeny krajské a okresní zemědělské správy,

kteří se staly řídicími institucemi v zemědělství. Byly pověřovány organizováním zemědělské výroby, kontrolou dodržování státní disciplíny v JZD a na státních statcích, organizací investiční výstavby a posilování jednotlivých článků zemědělské výroby zemědělskými odborníky na všech úrovních vzdělávání.

Paradigmata národopisného výzkumu ve vesnicích se po realizaci zmíněného zákona č. 32/1963 Sb. poněkud změnila. Tento převratný zákon však neměnil zvyky, náboženské slavnosti a další aktivity ani v druhé polovině 20. století, byť samozřejmě k jejich vývoji přispěl. Pracovníci JZD a zaměstnanci dalších profesí a služeb, většinou dojíždějících za prací do vznikajících podniků, i stále rostoucí počet studentů začali oblékat k obyčejovým příležitostem hýřivé kroje anebo se v parku strážnického zámku účastnili folklorního festivalu. Folklorní slavnosti a festivaly vznikly postupně také v jiných vesnicích a městech – Kopaničářské slavnosti ve Starém Hrozenkově, Hornácké slavnosti ve Velké nad Veličkou, Podlužácké slavnosti v Tvrdonicích, obnovené jízdy králů spojené s folklorními festivaly např. ve Vlčnově, v Hluku, Kunovicích či v Kyjově, vznikly také festivaly s novodobým obsahem, např. v Tasově (Jančář 2008: 166–167). Chudobná obydlí minulosti, postavená ve strážnickém skanzenu, mají nejenom připomínat, ale i konkrétně ukazovat kořeny, z nichž vzešly naše touhy a naše činy.

Region jihovýchodní Moravy je stále přitažlivou oblastí nejenom svými folklorními slavnostmi, ale také např. vinicemi. Pro své obyvatele i pro turisty se vesnice přiblížily městu kvalitou výrobních prostředků, novou pracovní klasifikací, vysokou úrovní bydlení, ale zároveň i kvalitativně novými problémy. Právě etnologie může postihnout všechny tyto proměny v komplexním pohledu, i když nepochybně v spolupráci se sociologií a dalšími společenskými obory. V tomto ohledu je podnětné konstatování Dušana Třeštíka, který spolu s americkým etno-

logem Cliffordem Geertzem uvádí, že živou subjektivitou, která přispěla ke změnám v roce 1989, je především kultura. Ne ovšem kultura v elitářském konceptu „vysoké“ kultury měšťanstva několika posledních století, nýbrž v širokém pojetí současné etnologie a sociologie. Systém zděděných představ se vyjadřuje v symbolických formách, jejichž pomocí lidé sdělují své postoje k životu, udržují je a dále rozvíjejí. Nenajdeme je v koncertních sáňkách a galeriích, jen v nás – bez nich bychom nevěděli jak jednat, jaký je cíl našeho jednání (Třeštík 2001: 32). Rolníci se dlouho vztahovali ke zcela jiným hodnotám, než jsou např. kosmopolitismus, humanita, vlast či dějiny. Důležitou součástí jejich identity byla bezpochyby láska k půdě, tradice hospodaření, víra v Boha a vědomí příslušnosti k církvi.

Josef Jančář
(Uherské Hradiště)

Poznámky:

1. Nejstarší popisy jsou soustředěny v publikaci Richarda Jeřábka *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884* (Strážnice: Ústav lidové kultury, 1997). V evropském kontextu se těmito procesy podrobně zabývá Peter Burke v díle *Lidová kultura v raně novověké Evropě* (česky Praha: Argo, 2005).
2. Válka Miroslav a kol. 2016. *Od národopisu k evropské etnologii*. Brno: Masarykova univerzita. Srov. Kubiček, Jaromír – Kubiček, Tomáš 1996. *Národopis na Moravě a ve Slezsku. Výběrová bibliografie*. Strážnice: Ústav lidové kultury – Muzejní a vlastivědná společnost v Brně.
3. Viz např. Pavliščík Karel 2011. *Dřevo, proutí, sláma v tradiční rukodělné výrobě na Podřevnicku*. Zlín: Muzeum jihovýchodní Moravy.
4. Osobní rozhovor autora článku s Vojtěchem Holcmanem v 70. letech při setkání kronikářů JZD okresu Hodonín.
5. Jako student gymnázia, původem z maloroľnické rodiny, jsem byl svědkem některých přesvědčování. Tehdejší atmosféru začínajících JZD jsem mohl sledovat i na brigádě o gymnaziálních prázdninách jako traktorista v roce 1953 v STS Uh. Brod a v roce 1954 v STS v Nivnici.

6. Srov. také Jančář, Josef 1984. *Vznik a rozvoj socialistické zemědělské velkovýroby v okrese Hodonín*. Hodonín: Okresní zemědělská správa Hodonín.
7. Srov. Kramařík, Jaroslav 1952. K některým otázkám národopisného výzkumu družstevní vesnice. *Český lid* 39 (1–2): 3–5; Frolec, Václav 1989. *Jihomoravská družstevní vesnice*. Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum.
8. Válka, Miroslav 2011. *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno: Masarykova univerzita. Dále viz Doušek, Roman – Drápala, Daniel (eds.) 2015. *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury na Moravě*. Brno: Masarykova univerzita.
9. Srov. např. Podolák, Ján 1955. K doterajším výsledkům národopisného výskumu družstevnej dediny na Slovensku. *Slovenský národopis* 3 (2): 268–277; Pranda, Adam 1979. Národopisný výskum kultúry družstevnej dediny. (Problémy, metódy a ciele). *Slovenský národopis* 27 (2): 209–229; Majerová Věra a kol. 2003. *Sociologie venkova a zemědělství*. Praha: Česká zemědělská univerzita; Slavkovský, Peter 2009. Kolektivizácia poľnohospodárstva na Slovensku ako predmet etnologického a muzeologického výskumu v 50. rokoch 20. storočia. *Slovenský národopis* 57 (4): 429–443; Beranová, Magdalena – Kubáčák, Antonín 2010. *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha: Libri; Jančář, Josef 2011. *Proměny Slovákcka*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury.

Literatura:

- Dvořák, Tomáš 2013. Soudobé dějiny Vlčnova: In: Břečka, Jan et al. *Vlčnov, dějiny slovácké obce*. Vlčnov: Obec Vlčnov. 347–406.
- Haukanes, Haldis 2004. *Velká dramata – obyčejné životy. Postkomunistické zkušenosti z českého venkova*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Jančář, Josef 1987: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovákku*. Strážnice: Ústav lidového umění.
- Jančář, Josef 2008. *U nás v Lipově*. Lipov: Obecní úřad.
- Jančář, Josef a kol. 2000. *Lidová kultura na Moravě. Vlastivěda moravská. Země a lid*. Nová řada, sv. 10. Strážnice: Ústav lidové kultury; Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně.
- Jančář, Josef – Hájek, Miroslav – Koliba, Josef 1989. *Socialistická zemědělská výroba v okrese Hodonín*. Martin: Osveta.

- Niederle, Lubor 1918. Předmluva k dílu o Moravském Slovensku. In: Niederle, Lubor (ed.). *Moravské Slovensko. Sv. I. Národopis lidu československého, díl I*. Praha: Národopisné museum Československé. XIII–XV.
- Třeštík, Dušan 2001: Dějiny jako dějiny společností nebo jako dějiny kultur. *Dějiny a současnost* 23 (4): 29–33.
- Václavík, Antonín 1959: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha: ČSAV.
- Václavík, Antonín 2006: 10 let etnografického semináře univerzity v Brně. In: *Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. 1945–2005*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wallerstein, Immanuel et al. 1998: *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturaaci sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.

LAZCE PO ROCE 1948 – VZPOMÍNKY NA KOLEKTIVIZACI ZEMĚDĚLSTVÍ V JEDNĚ HANÁCKÉ VESNICI

V rámci monotematického čísla věnovaného proměnám zemědělství byl redakci Národopisné revue nabídnut k otištění zajímavý etnologický pramen – část osobních vzpomínek na kolektivizaci zemědělství v 50. letech 20. století, jak ji prožívala jedna selská rodina v Lazcích nedaleko Uničova (dnes součást obce Troubelice). Autorka textu (nar. 1938) již zemřela a rodina souhlasila s publikováním v této anonymizované formě.

Po roce 1948 nastaly pro naši rodinu v Lazcích těžké časy. Bábinka měla pro hospodářství stále méně pomocníků. Chodili jsme vybírat na pole brambory za čertem¹, o žních stavět panáky, pomáhali jsme při mlácení. Dědeček měl mlátičku Wichterle-Kovařík a u ní lis na slámu. Já jsem pomáhala dávat otepi slámy do stodoly. Otepi slámy, pro mě dost těžké, jsme si museli pohazovat ze dvora od lisu až do stodoly zespodu až po střechu a tam je rovnat. Dělal se celý den s polední přestávkou. Hrozně se při tom prášilo a ve stodole bylo často úmorné vedro.

Prach „kousal“ po celém těle. Večer jsem přišla vždycky domů utahaná a špinavá. Tata nastrkoval do mlátičky snopy obilí, to byla velmi těžká práce. Ještě každý den chodil šest let každý večer kydat asi 20 kravám hnůj a poklízet je. Bábinka musela každý den všechny krávy podojit, měla z toho, chuděra, úplně zchromlé ruce. Mama pomáhala bábince celý den vařit a chystat pro všechny pracovníky jídlo. Strejda Jožka s dědečkem přivázeli fůry obilí z pole, odváželi pytle obilí.

Totéž bylo na rychtě u strejdy Pepy-Pepina, bábincina bratra. Danu² vyhodili z gymnázia a strejdu poslali k Černým baronům – PTP³ kdesi kopat na Slovensko. Strejda byl spíš drobné postavy, žádný silák, tak se tam úplně udřel a brzy pak doma zemřel. Teta Anička zůstala na všecko sama, nemohla to zvládnout.

Podobné problémy měli u strýčka Jaroše, druhého bábincina bratra. Ti bydleli u kaple na č. 26. Jeden syn byl na vojně, druhý také u Černých baronů a tetinka Františka umírala na rakovinu. V těchto těžkých dobách držela rodina pohromadě. Všichni si pomáhali, ale nebylo to nic platné. O svátcích bylo vždycky rodinné sezení na rychtě, kde se všechno probíralo. Nás děcka poslali do vedlejšího pokoje, ale my jsme stejně měli uši našpicované, aby nám nic neušlo. Vyslechli jsme toho hodně, ale věděli jsme, že o ničem nesmíme nikde mluvit. Většinou přijela tetulka se strýčkem Bohumilem Bočkem z Brna a ti měli vždycky plno novin a vtipů, ale byl to spíš šibeniční humor. Pamatuji si – to se mi moc líbilo: „Marto, pakuj ranec, v dubnu bude tanec.“ (Jednalo se o Martu Gottwaldovou, manželku prezidenta.) Ale tanec nebyl a komunisti upevňovali své pozice.

V roce 1956 už to nešlo tak dál, bábinka s dědečkem byli staří, strejda Jožka měl bolavá záda. Nakonec dědečka i zavřeli, našťastí ne na dlouho, měli totiž všechny dodávky, které jim stále zvyšovali, splněné. Pamatuji, když se dědeček vrátil z kriminálu, měl plný krk velkých vředů. Mama mu na ně přikládala tvaroh se sádlem, až mu popraskaly, tak mu je čistila.

Nakonec darovali celý majetek bez náhrady státu. Za to dostali dohromady oba dva důchod 265 Kčs na měsíc.

Bábinka s dědečkem se museli do týdne vystěhovat. Dali jim možnost vystěhovat se někam k Třešešku⁴ do rozmoklé chalupy. Nakonec šli bydlet k sestřenicí tety Ali do Postřelmova do bytu na půdě. Bábinka se musela vystěhovat ihned, mohla si vzít jen to nejnútnejší. Když se vzpomenu, co všechno v Lazcích zůstalo, je mi to moc líto. Dnes by to byly ohromné muzejní kusy. Na komoře malované skříně, truhly, kolovraty, všelijaké nářadí, starý dětský kočárek na vysokých kolech, v kůlně nádherný černý landaur⁵ se střechou, okýnky, lucernami a koženými sedadly, kareta,⁶ na které se jezdilo do města nebo na pouť do Úsova ke kmotřičce, dědečkově sestře. Vždyť rodina bydlela v domě několik století! Že jim grunt sebrali, byla to bohužel taková doba. Ale že to všechno staré zničili, to byla sviňárna. Inu, co bychom chtěli po důležitých takřka negramotných soudruzích.

Strejda Jožka s tetou Ali mohli krátkou dobu bydlet v kuchyni a jednom pokoji, ale nakonec se museli taky vystěhovat. Vystěhovali se i se psem Harýkem k tetině sestřenicí (k Dubům) do Uničova i s tetou Tončou, mamou tety Ali. Bylo to těžké loučení hlavně s koňmi, které měl strejda moc rád. Už jsem o tom psala, šli na jatky, protože JZD koně nechtěli, prý mají traktory!

Z Lazců celou rodinu vystěhovali s odůvodněním, že dům potřebují jako ubytování pro pracovníky JZD. Ale nikoho tam nenastěhovali. Na sýpce chovali kuřata, až se promáčely stropy a všechno zchátralo. Stodoly a kůlny se proměnily ve zříceniny, výměna spadla.

V roce 1968 prodali usedlost Cikánům ze Slovenska, Kučerákům. (Papaláši dostali zapláceno.) Celý grunt jim prodali za 3.379,- Kčs. Jejich zásluhou sice dům a chlévy nespady, udělali tam několik bytů pro celou rozsáhlou rodinu (i z chlévů), ale násápek⁷ zrušili a celý styl domu byl zničen. Udělali i jiná okna. Podobně do-

padla i rychta. Lidé, kteří se o to zasloužili, kteří pak vedli JZD, [to] byl Brachtl – stolář, který zemědělství vůbec nerozuměl. Když se ožral (a to bylo často), honil manželku i s dětmi kolem chalupy – lidi si z legrace říkali, že na ně pořádal kolový hon. Pak to byl Jiříček Kouřil, další ožrala, který byl prý za války totálně nasazený v Německu, tam se prý oženil a měl dítě. Ale po válce se vrátil, oženil se tady a měl několik dětí, o které se nestaral. Pak to byl „Kréčíř“, který neuměl šít, tak akorát spravil nějaké gatě, a jinak ho živila manželka, která pracovala u sedláků na poli. Tak to byli ti hlavní experti, co vedli JZD a podle toho to tak vypadalo.

Na okrese byl šéfem nějaký Chromý, který to všechno řídil. Když se strejda Jožka přestěhoval do Uničova, začal pracovat v cukrovarské ekonomii, to byl statek. Byli moc rádi, že tam přišel, hned ho poslali na pole s traktorem orat. Jenže dlouho tam nevydržel. Když se soudruzi dověděli, že pracuje v zemědělství, musel odtamtud odejít do fabriky, aby se sblížil s dělnickou třídou. A tak pracoval v cukrovaru a na strojárnách jako zámečnick až do důchodu.

M. K.

Zemědělská usedlost (grunt) v Lazcích před kolektivizací. Xerokopie listu z rodinného alba

Poznámky:

1. Rotační vyorávač brambor.
2. Sestřenice pisatelky.
3. Příslušníci Pomocných technických praporů (PTP), tzv. černí baroni, v 50. letech 20. století zvláštní složka Československé lidové armády. Byli neozbrojení, protože komunistickým režimem byli považováni za politicky nespolehlivé (sloužili zde např. kněží, intelektuálové, velcí zemědělci nebo jejich potomci). Někteří pracovali na stavbách nebo v zemědělství, jiní v uhelných dolech. Označení „černí baroni“ vycházelo z faktu, že měli černou barvu nárameníků, termín baroni pak reflektoval fakt, že členové PTP měli jako jediní tehdejší vojáci prezenční služby peníze – část mzdy za svou práci dostávali v hotovosti.
4. Bývalá německá vesnice 2,5 km od Oskavy v okrese Šumperk.
5. Reprezentativní osobní kočár.
6. Druh lehkého kočáru.
7. Patrová sýpka.

STÉ VÝROČÍ NAROZENÍ VOLODYMYRA HOŠOVSKÉHO ANEB CESTA KE KYBERNETICKÉ ETNOMUZIKOLOGII

V letošním roce je to již sto let, co se v ukrajinském Užhorodě narodil filolog, pedagog a etnomuzikolog Volodymyr Leonidovyč Hošovskij (25. 9. 1922 – 30. 12. 1996). Jak jinak začít ohlédnutí za životem a dílem této inspirativní osobnosti než osobní vzpomínkou. Necelých deset dní před sametovou revolucí, 8. a 9. 11. 1989, se konal v Českých Budějovicích 19. etnomuzikologický seminář, jehož organizací jsem byl pověřen. Bylo to jedno z pravidelných setkání vědců v oboru tradiční hudby, referáty byla zastoupena česká, moravská a slovenská vysokoškolská pracoviště i ústavy tehdejší Československé akademie věd v Bratislavě, Brně a v Praze. V případě Prahy jsem byl jediným zástupcem, neboť ostatním zájemcům z někdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV tehdejší ředitel, nepokrytý odpůrce tohoto oboru, účast nepovolil. Připomeňme, že významné osobnosti této vědy dotyčný již dříve z ústavu vyhodil, nebo při první příležitosti penzionoval. Ale právě ty mohly přijet. Z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV např. Hannah Laudová, z Historického ústavu ČSAV vyhozený Jindřich Pecka či ze Slovenska Mikuláš Mušinka, který se po nuceném odchodu z prešovské univerzity živil jako pastýř hovězího dobytka a topič. Jen občas mohli na těchto seminářích referovat vědci ze spřátelených zemí, a právě na tomto semináři se objevil Volodymyr Hošovskij, který přijel z tehdy se obrozujícího, perestrojkového Sovětského svazu. Jeho referát měl příznačný název *Kybernetická etnomuzikologie: prameny, problémy, budoucnost*. V černém obleku, vlídný a zároveň sebevědomý, pro všechny přijatelný Ukrajinec vstoupil na českou půdu pro něj mimořádně vstřícnou, a to zejména proto, že již roku 1976 v Supraphonu zásluhou pečlivého překladu manželů Hrabalových vyšla jeho

inspirativní publikace *U pramenů lidové hudby Slovanů. Studie z hudební slavistiky*. Navíc bylo známo, že Hošovského rodiče, arménská klavíristka a ukrajinský právník, se seznámili za studií v Praze, on sám studoval na československé Zakarpatské Ukrajině v Užhorodu, Chustu a potom v Praze.

Po válce, roku 1946, se V. Hošovskij vrátil do Užhorodu, studoval na Užhorodské státní hudební škole a na Lvovské státní konzervatoři Mykoly Lysenka obor dirigování, hru na kytaru a později zde vyučoval hru na domru. Uplatňoval se jako dirigent, kytarista, autor rozhlasových pořadů, podnikl množství terénních výzkumů a napsal řadu folkloristických studií, vystupoval na vědeckých setkáních, jako např. v Bratislavě v rámci konference studijní skupiny *Metody klasifikace lidové hudby* (IFMC UNESCO, 1965) s referátem *Principy budování elementárního katalogu veršových struktur*. Text, který vyšel roku 1968, začínal slovy: „Princi-

pem katalogizace západoukrajinských lidových písní na Lysenkově státní konzervatoři ve Lvově je poskytnutí co nejširších a nejúplnějších informací o všech tektonických prvcích písní, tak aby bylo možné dojít k rekonstrukci hudebního myšlení...“ Hošovskij tak naznačil směr, kterým jako badatel postupně prošel na cestě ke kybernetické etnomuzikologii. Myšlenky mechanické klasifikace a strojového zpracování struktur lidových písní byly v tu dobu aktuální i v českých zemích a na Slovensku a Hošovského výzkumy konvenovaly jak analytickým snahám Karla Vetterla a Dušana Holého v Brně, tak manželů Alice a Oskára Elschekových v Bratislavě. Ostatně celá 60.–80 léta se i na jiných evropských pracovištích nesla na této vlně.

Hošovského situace byla v té době ovšem mimořádná. V Arménské akademii věd probíhal výzkum ukazující na specifika arménské kultury, v níž lidová hudba a zpěv hrály mimořádnou roli. Proto právě v Jerevanu mohl Hošovskij rozvinout exkluzivní systematickou analyzační a v důsledcích katalogizační metodiku prostřednictvím v té době značně nákladného vybavení – sálového počítače. Vytvořil umělý jazyk (metajazyk), soubor znaků, posloupných operací, algoritmů, transkripčních kódů a principů, které důsledkem počítačového zpracování a vyhodnocení bylo možné aplikovat v mezinárodním měřítku a *de facto* na všechny písňové hudební kultury. Tak se daly zjišťovat nejen obecné zákonitosti hudebního myšlení, ale srovnávací analýzou bylo možné dospět k poznání charakteristických rysů hudebních kultur etnických skupin, národních či regionálních znaků, hudebních dialektů, procesů etnogeneze či kulturní asimilace.

Z hlediska konkrétních žánrů Hošovskij položil zvláštní důraz na studium ukrajinské *kolomyjky* – zkoumal její podoby, formuloval hypotézy o jejím vlivu na sousední národy, aniž by přeceňnil či nadhodnotil její význam. Není bez zajímavosti, že některé osobnosti českého hudebního života 19. století, jako

Volodymyr Hošovskij (80. léta 20. století). Zdroj: Pasičnyk, Volodymyr (ed.) 2006. *Paměť jati Volodymyra Hošovskoho. 1922–1996. Zbirnyk statej ta materialiv. L'viv: NAN Ukrajinj. LNB im. V. Stefanyka.*

třeba hudební pedagog Max Konopásek, byly zastánci ideje všeslovanské hudby a v *kolomyjce* hledali element, o který se měla opřít rodící se česká národní hudba. Hošovského klasifikační systém bral v úvahu kulturněhistorický kontext a v neobvyklé šíři reflektoval jazykovědné, etnografické, archeologické i antropologické zřetěle.

Po odchodu do důchodu Hošovskij roku 1986 přesídlil zpět na Ukrajinu, do Lvova, kde založil Vědecké centrum výzkumu lidové kultury Karpat. I zde aplikoval computerové zkušenosti získané v Arménii s počítačovou analýzou a univerzálním písňovým katalogem nazvaným ve zkratce UNKA, později UNSAKAT. Význam a zejména principy počítačové analýzy charakterizoval Hošovskij na zmíněném českobudějovickém semináři, kde slovy „co není zakázáno, je povoleno“ trochu s nadhledem guru přijíždějícího s vědeckým poselstvím a nabídkou spolupráce z velké reformní země povzbuzoval k větší odvaze v prosazování a realizaci nejrůznějších vědeckých záměrů. Nikdo v tu chvíli netušil, že za několik dnů se vše změní v politice a vědě samotné.

Hošovskij však zareagoval velmi rychle a podnikl několik spanilých jízd s velkorysou nabídkou spolupráce při využití systému počítačové analýzy. První porevoluční návštěva z hlediska praktického využití analyzačního systému narážela na jeho technickou antikvárnost, neboť softwarová i hardwarová technologie ještě vycházela z parametrů a možností sálových computerů. Při druhé návštěvě, jakkoli již bojoval s vážnou nemocí, měl ale Hošovskij připraven významný argument: Celý systém byl softwarovými odborníky upraven na podmínky stolních počítačů, které již v té době stály na našich pracovních stolech.

Všude kam Hošovskij zavítal (na katedry hudební vědy v Praze a v Brně, do Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV), byl s porozuměním vítán a vyslechnut, ale jeho mise nesená představou slovanské etnomuzikologie sjednocené na bázi společného analyzačního a katalogizačního projektu nakonec nebyla naplněna. Nová doba přinesla nové výzvy, některé pracovní skupiny si navíc již dříve vytvořily vlastní systém analýzy či katalogu šitého na míru materiálu, se

kterým právě pracovali. Je to i případ autora tohoto článku, který si je ale dobře vědom toho, kde hledal inspiraci a metodické základy pro svůj systém analýzy českých lidových písní.

Výzkumná témata stejně jako metody a školy se odvíjejí ve vlnách nebo také v kruzích (s charakteristickým přívlastkem neo). Přejde-li vlna nového zájmu o komparační studium slovanských kultur, pak způsob, kterým šel Volodymyr Hošovskij za vizí univerzálního katalogu, může být pro budoucnost inspirací a dobrým východiskem, třebaže nová věda původní vzor zjevně překoná. Široce vzdělaný Hošovskij nám byl milý znalostí naší kultury a krásnou češtinou, kterou si uchoval i v době, kdy s českým prostředím neměl úzký kontakt. V Hošovského díle rozpoznáme doznívající vliv strukturalismu pražského lingvistického kroužku a jeho ideologicky nezatížená publikace *U pramenů lidové hudby Slovanů* byla v době normalizace jedním z mála (pokud vůbec jakých) zahraničních děl, která měla možnost významně obohatit dlouhodobě vyprahlý knižní trh v oboru etnomuzikologie.

Lubomír Tyllner
(Etnologický ústav AV ČR)

Volodymyr Hošovskij na 19. etnomuzikologickém semináři v Českých Budějovicích (9. 11. 1989).
Foto Lubomír Tyllner

STO LET OD NAROZENÍ GEORGA RICHARDA SCHROUBKA

Dne 11. června tohoto roku uplynulo sto let od narození pražského rodáka a posledního etnografa německého jazyka rodem z českých zemí Georga Richarda Schroubka (1922–2008). Snad není přehnané konstatovat, že již rodinné prostředí předznamenal Schroubka k pozdější akademické kariéře, i když je zároveň třeba dodat, že vysněná cesta k univerzitnímu studiu a následně vědecké praxi mu byla značně ztížena vnějšími okolnostmi. Jeho otec Richard Schroubek byl povoláním zemský školní inspektor pro obecné školy s německým

vyučovacím jazykem v Čechách a sám autor několika odborných publikací. Patřil do okruhu významných postav pražského německojazyčného milieu a z tohoto titulu byl i osobním přítelem řady známých osobností „pražského německého kruhu“.¹ A právě do tohoto inspirativního prostředí byl v období první Československé republiky Georg R. Schroubek socializován a tato osudová danost ho bez přehánění ovlivnila až do samého závěru jeho života. Nepřekvapí proto, že k tématu svého rodiště a místa intenzivně prožívaného dětství a mládí se ve svých textech často vracel. Praha pro něj nepředstavovala jen objekt akademického zájmu, nýbrž také intimně osobní téma (srov. Schroubek – Džambo 2002), jehož pojednání sice vždy nějak korespondovalo s jeho profesí etnografa, zároveň ji ale i přesahovalo.² Na rozdíl od jiných německojazyčných autorů Schroubek nevnímal Prahu jako ono „monstrózní“ velkoměsto, které pro mnohé jeho německé krajany neslo „rys vampirismu“, ono „strašné, cizí, nebezpečné město, jehož děsivost, cizota a nebezpečnost vrcholila tím, že to bylo město české“ (Schroubek 2012: 211). Praha mu naopak bylarodným místem, se kterým se cítil být po celý život svázán a které upřímně miloval.

Georg R. Schroubek ovšem zároveň patřil k oné nešťastné generaci mladých Němců, kteří byli nuceni okamžitě po ukončení středoškolského studia (1940) narukovat do armády a po léta se nedobrovolně účastnit válečného dění, které přinesla druhá světová válka. V této překérní situaci měl nicméně svým způsobem zároveň i štěstí, neboť byl přidělen k týlovým jednotkám, které po dlouhé měsíce pobývaly v relativně klidné oblasti jižní Ukrajiny. Zde byla jeho „protoetnografická“ duše fascinována světem východoslovanského venkova, což ho vedlo k zájmu o místní realie a jazyk. Jeho znalosti ruštiny, kterou si byl schopen na základě češtiny rychle osvojit, mu měly být výrazně nápomocny v pozdějším sovětském zajetí. Kromě projevů tzv. lidové kultury zde upoutalo jeho in-

tenzivní – a jak se později ukázalo celoživotní – zájem též pravoslaví. Etnografická reflexe lidové kultury a zbožnosti patřila vedle dějin českoněmeckého národopisu, studia národnostních stereotypů a problematiky antisemitismu k hlavním Schroubkovým odborným zájmům.

Po studiu etnografie, historie a germanistiky na Univerzitě Ludvíka Maxmiliána v Mnichově v první polovině 60. let Schroubek roku 1968 promoval prací z oblasti etnografie náboženství (Schroubek 1968). V letech 1967–1984 působil jako docent v Ústavu německé a srovnávací etnografie [Institut für deutsche und vergleichende Volkskunde].³ Již o několik let dříve, v roce 1963, byl ale vybrán zakladatelem tohoto pracoviště Josefem Hanikou (1900–1963),⁴ posledním řádným profesorem německé etnografie na pražské Německé univerzitě, za administrátora tohoto ústavu a následně za odborného asistenta. V důsledku Hanikova nečekaně brzkého úmrtí lze Schroubka právem označit za posledního asistenta posledního českoněmeckého ordináře českoněmecké etnografie. Podobně jako jiní ve Spolkové republice Německo působící Schroubkovi krajané

se i on po celé období své aktivní badatelské činnosti angažoval v akademických institucích, které stavěly do popředí svého zájmu výzkum českých či obecněji východoevropských zemí, zejména se jednalo o mnichovské Collegium Carolinum a Herderovu učenou společnost.⁵

Etnografie byla Georgem R. Schroubkem chápána jako věda která se neměla – oproti dobově většinovému pojetí jak české, tak sudetoněmecké badatelské tradice – věnovat studiu výhradně vlastního národního společenství, nýbrž měla být vědou interetnicky orientovanou a nutně komparativní. Toto programové východisko vedlo Schroubka k reflexi bohemistických témat z interetnické a interkulturní perspektivy, což mu otevíralo nové pohledy na oblasti výzkumu považované za zdánlivě tradiční, a proto za prozkoumané. Zabýval se nejen realiami svého jazykového společenství, ale také českým a – abychom nezapomněli! – židovským obyvatelstvem své vlasti. Jeho vědecké práce je tak možné vnímat jako kritiku oněch etnografů, kteří „poskytovali ‚vědecké‘ předpoklady pro manipulativní využívání projevů lidové kultury“ a kteří se tak podíleli na „ustavování údajně vědeckých termínů jako politických hesel“ (Schroubek 2008a: 30). Etnografie byla pro Schroubka dále vědou, která má za úkol zkoumat národní, ale i společenské stereotypy, kulturní vzorce a společenské normy. V jeho pojetí měla být definována jako „vztahová věda“, jejímž cílem mělo být prostřednictvím „překonávání hranic čelit národnostním předsudkům a národnostní nenávisti a [...] tak alespoň částečně přispět k jejich relativizaci tím, že si lidé uvědomí mechanismy, které jsou jejich základem“ (Schroubek 2008b: 161).

Jak již bylo naznačeno, mezi trvalá témata Schroubkovy tvorby⁶ patřila problematika vzniku a společenského fungování etnických podmínených stereotypů. Tyto fenomény se snažil uchopit především prostřednictvím analýzy dvou příkladů, jednak pohledem na stereotypizaci středoevropských Židů a jednak z pozice

česko-německých představ o tom druhém. Z první skupiny je třeba zmínit především jeho etnologickou reflexi tzv. rituální vraždy (srov. např. Schroubek 1982, 1987, 1993), z druhé studie, v nichž se rozhodl reflektovat problematiku nacionálního stereotypu na základě rozboru děl krásné literatury. Pojímání regionální beletrie jako specifického typu etnografické informace je možno nalézt zejména v těch jeho studiích, v nichž tematizoval tzv. grenzlandromán; tedy onen literární žánr, který programově zneužíval existenci etnických odlišností a zveličoval společenské napětí, které jimi bylo vyvoláváno.

Jak je patrné, značnou část své vědecké práce Schroubek orientoval na realie své české (böhmsch) vlasti. Nejen proto je oprávněné konstatovat, že jeho dílo je významné i pro české kolegy, ačkoli jeho práce v českém prostředí stále nejsou příliš známé.⁷ I v dobách, kdy to nebylo ani módní, ani politicky žádoucí, a už vůbec ne výhodné, ale naopak mu to vyneslo ostré invektivy sudetoněmeckého tisku, nezakrytě zdůrazňoval úzkou příslušnost českých zemí ke střední Evropě. Ve své nové vlasti neopomněl při různých příležitostech otevřeně vyjadřovat sympatie ke svým bývalým českým krajanům. Georg R. Schroubek byl vskutku přítelem českého národa, s nímž a s jeho kulturou otevřeně sympatizoval také v době, která nebyla prohlubování česko-německých vztahů příliš nakloněna. I v těžkých dobách byl připraven rozvíjet vztahy s „většinou Čechy“ a jako etnograf se považoval za prostředníka mezi národy, který má pomáhat odbourávat skupinové předsudky.

Od Schroubkova vědeckého odkazu nelze oddělovat jeho lidský rozměr. V posledních letech svého života inicioval vznik soukromé nadace, jejímž cílem mělo být napomáhat odbourávání etnických předsudků, v první řadě mezi příslušníky českého a německého národa, a tuto nadaci finančně zajistil. Pro jeho celoživotní přístup ke složitým česko-německým vztahům a obecněji pro jeho vnímání dějinného balastu, který se

nakupil mezi středoevropskými národy, bylo příznačné, že požadoval, aby se každý ze zúčastněných nejprve snažil – jak to sám vyjádřil v jednom ze svých textů – „zametat před svým vlastním prahem“. Neboť teprve kritická reflexe vlastní kolektivní minulosti umožňovala v jeho očích vznik a trvání etnickou nenávisť nezatížených vztahů pro budoucnost.

Petr Lozoviuk
(Katedra antropologie FF ZČU)

Poznámky:

1. Podrobněji srov. Petrbok 2012.
2. Např. v roce 1950 G. Schroubek inicioval založení měsíčníku *Prager Nachrichten*, který se obracel na pražské Němce žijící mimo své rodiště. Byl i jeho prvním šéfredaktorem a vydavatelem.
3. Toto pracoviště bylo roku 2003 přejmenováno na Ústav etnografie/evropské etnologie (Institut für Volkskunde/Europäische Ethnologie). Nedávno došlo k opětovnému přejmenování této instituce na Ústav empirických kulturních studií a evropské etnologie (Institut für Empirische Kulturwissenschaft und Europäische Ethnologie).
4. Schroubek se s Hanikou znal již z pražského období, Hanika byl osobní přítel jeho otce a zároveň Schroubkovým gymnaziálním učitelem. K Hanikově působení v ČSR srov. Lozoviuk 2008b.
5. V letech 1991–1998 působil v rámci této společnosti jako předseda „Odborné etnografické komise“. K podrobnějším životopisným datům a profesní kariéře Georga R. Schroubka srov. Gerndt 1992, 2009; Lozoviuk 2008a, 2012b; Schroubek – Džambo 2002; Hemmerle 1982; Heller 1985; Jeřábek 2007; Schmid [nedat.].
6. K bibliografii Schroubkových prací srov. Harvolk 1992.
7. V českém překladu byly kratší úryvky z prací Georga R. Schroubka publikovány na internetovém portálu „Kohoutí Kříž“ (<https://www.kohoutikriz.org/autor.html?id=schrng>) a jedna studie byla otištěna in Lozoviuk 2012a.

Literatura:

Gerndt, Helge 1992: „... an der Korrektur nationaler Präjudize mitzuwirken“. Zu Georg R. Schroubeks 70. Geburtstag. In: *Von der Zborovská třída zur Ludwigstraße*.

Festgabe für Georg R. Schroubek zum 70. Geburtstag. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde (Separatdruck). 105–111.

- Harvolk, Edgar 1992: Bibliographie Georg R. Schroubek 1950-1990. In: *Von der Zborovská třída zur Ludwigstraße. Festgabe für Georg R. Schroubek zum 70. Geburtstag. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* (Separatdruck). 193–197.
- Heller, Eva (ed.) 1985: *Volkskundler in und aus Bayern heute*. (=Ethnologia Bavarica Heft 14). Würzburg: Bayerische Blätter für Volkskunde. 41.
- Hemmerle, R. u. M. 1982: Dem Begründer und ersten Herausgeber unserer Zeitschrift zum 60. Geburtstag. *Prager Nachrichten* 33 (3): 1–4.
- Jeřábek, Richard 2007: Schroubek Georg Richard. In: Jeřábek, Richard (ed.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Sv. 1. Biografická část*. Praha: Mladá fronta. 196.
- Lozoviuk, Petr 2008a: Böhmische Volkskunde. Zur Bestandsaufnahme einer Fachtradition, die es niemals gab. In: Schroubek, Georg R.: *Studien zur böhmischen Volkskunde*. Herausgegeben und eingeleitet von Petr Lozoviuk. Münster: Waxmann. 7–26.
- Lozoviuk, Petr 2008b: *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*. (= Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde 26). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Lozoviuk, Petr (ed.) 2012a: *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století. Příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*. Brno: CDK.
- Lozoviuk, Petr 2012b: „Nečeští čeští“ autoři a jejich reflexe etnické problematiky. In: Lozoviuk, Petr (ed.): *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století. Příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*. Brno: CDK. 9–38.
- Schmid, Jürgen [nedat.]: „Die Welt wie sie sein könnte und nicht ist“. Bürger – Prager – Wissenschaftler. Biographische Anmerkungen zum Volkskundler Dr. Georg R. Schroubek (1922-2008) mit einem Exkurs zum Nachlass der Lyrikerin Barbara Brendler (1919-2009) sowie Bibliographien von Georg R. und Barbara Schroubek. Nepublikovaný rukopis.
- Schroubek, Georg R. 1968: *Wallfahrt und Heimatverlust. Ein Beitrag zur religiösen Volkskunde der Gegenwart*. Marburg: N. G. Elwert Verlag.

- Schroubek, Georg R. 1982: Zur Kriminalgeschichte der Blutbeschuldigung. „Ritualmord“-Opfer und Justizmordopfer. *Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform* 65 (1): 2–17.
- Schroubek, Georg R. 1987: Der „Ritualmord“ von Polná. Traditioneller und moderner Wahnglaube. In: Erb, Rainer – Schmidt, Michael (eds.): *Antisemitismus und jüdische Geschichte. Studien zu Ehren von Herbert A. Strauss*. Berlin: Wissenschaftlicher Autorenavlg. 149–171.
- Schroubek, Georg R. 1993: Zur Tradierung und Diffusion einer europäischen Aberglaubensvorstellung. In: Erb, Rainer (ed.): *Die Legende vom Ritualmord. Zur Geschichte der Blutbeschuldigung gegen Juden*. Berlin: Metropol-Verlag. 17–24.
- Schroubek, Georg R. 2008a: Die künstliche Region: Beispiel „Sudetenland“. In: Schroubek, Georg R.: *Studien zur böhmischen Volkskunde*. Herausgegeben und eingeleitet von Petr Lozoviuk. (= Münchner Beiträge zur Volkskunde 36). Münster: Waxmann. 29–34.
- Schroubek, Georg R. 2008b: Prag und die Tschechen in der deutschböhmischen Literatur. Volkskundliche Überlegungen zum nationalen Stereotyp. In: Schroubek, Georg R.: *Studien zur böhmischen Volkskunde*. Herausgegeben und eingeleitet von Petr Lozoviuk. (= Münchner Beiträge zur Volkskunde 36). Münster: Waxmann. 167–182.
- Schroubek, Georg R. 2012: Praha a Češi v německé literatuře z Čech. In: Lozoviuk, Petr (ed.): *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století. Příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*. Brno: CDK. 205–220.
- Schroubek, Georg R. – Džambo, Jozo 2002: Prag und noch einmal Prag. Georg R. Schroubek im Gespräch mit Jozo Džambo [aus Anlaß des 80. Geburtstags]. *Stifter Jahrbuch* (Neue Folge) 16: 28–63.

Elektronické zdroje:

- Gerndt, Helge 2011 (2009): „Epitaph für Georg R. Schroubek.“ *Sonderfonds Östliches Europa* [online] 24. 5. [cit. 26. 5. 2022]. Dostupné z: <<http://www.schroubek-fonds.volkskunde.uni-muenchen.de/aktuelles/news/epitaph/index.html>>.
- Václav Petrbock 2012: „Poslední českoněmecký národopisec Georg Richard Schroubek.“ *Nakladatelství Triáda* [online] [cit. 23. 5. 2022]. Dostupné z: <<http://www.i-triada.net/index.php?id=33&menu=aktuality&sub=aktuality&str=aktualita.php>>.

JUBILANTKA JANA POSPÍŠILOVÁ

Letos v květnu oslavila významné životní jubileum PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., dlouholetá členka redakční rady Národopisné revue. Pro připomenutí uvádíme stručné profesní curriculum vitae letošní jubilantky: Jana Pospíšilová, rozená Tomancová, se narodila 26. května 1952 v Brně, ale léta dospívání, výrazně ovlivňující další životní směřování každého z nás, prožila na Valašsku. Absolvovala gymnázium ve Valašských Kloboukách (1970) a následně dvouoborové studium češtiny a národopisu na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity Brno (1970–1975). Po krátkém působení v Etnografickém ústavu Moravského zemského muzea zakotvila v roce 1976 na brněnském pracovišti někdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (od roku 1999 Etnologický ústav AV ČR), kde vykristalizovaly její hlavní badatelské zájmy a z toho vyplývající publikační činnost – kultura dětí, slovesný folklor, etnologie města, problematika etnických

menšin, dějiny oboru. Celá profesní kariéra i publikační výstupy Jany Pospíšilové, včetně činnosti v redakčních a vědeckých radách a oborových společnostech, byla na stránkách Národopisné revue zhodnocena při jejích šedesátinách (NR 3/2012), přehled prací, které na tomto jubilantky přibýly v uplynulých deseti letech, je pak otištěn v letošním prvním čísle Národopisného věstníku (autorka příspěvku Gabriela Kiliánová).

V letech po rozpadu Československa, kdy jsme si mnozí nebyli jisti, zda se ve vztahu se slovenskými kolegy něco nevratně nepokazilo a zda jsme s nimi i nadále přátelé, Jana Pospíšilová nezáváhala ani na okamžik a od 90. let byla profesními aktivitami i osobními přátelskými kontakty pevným a neochvějným svorníkem české a slovenské etnologie.

Jako pamětník a účastník dnes už legendárních poznávacích cest organizovaných profesorem Richardem Jeřábkem, vedoucím brněnské etnologické katedry (dnes Ústav evropské etnologie FF MU), iniciovala a spolueditovala sborník, který tyto cesty formou vzpomínek přímých účastníků podrobně zmapoval (... v *šest ráno od fakulty*, 2001). A iniciovala i pokračování těchto cest, výhradně jihovýchodním, balkánským směrem. Za šestnáct let těchto cest bylo již třináct. I během nich se projevovala jubilantčina vrozená mimořádná komunikativnost a vstřícnost: *Vztahy a kontakty s lidmi, to je pro mě nejdůležitější*. A tak na letošní balkánské cestě, do Severní Makedonie, oslavila své narozeniny u Prespanského jezera a při lidové písni, způsobem nezapomenutelným pro všechny zúčastněné.

Jana Pospíšilová letos definitivně ukončila své pracovní angažmá v Etnologickém ústavu AV ČR. Byla zde zaměstnaná pětadvacet let a z toho dvacet pět let zastávala pozici vedoucí brněnského pracoviště (1994–2019). Dokázala laskavě a s humorem vést kolektiv bytostných individualit, být katalyzátorem dramatictějších a vypjatějších chvil, vybalancovat rozmanité tvůrčí rozlety a stálou administrativní zátěž. Jsem

presvědčená, že na její působení v této roli budou její kolegové dlouho vzpomínat.

Výborná a ochotná řidička, zajišťující cesty na domácí i zahraniční výzkumy a konference, výborná kuchařka lpící na tradici (...do lineckého jedině rybízová marmeláda, o tom se nediskutuje) a současně i pohotová improvizátorka, cyklistka poznávající s přáteli blízké i vzdálenější krajiny a jejich obyvatele, obětává (nejen) v rámci své rodiny. Energii a dobrou náladu by Jana Pospíšilová mohla rozdávat. Ať jí tedy vydrží a ať je zdravá a mentálně mladá i nadále. To jí přejeme my všichni, kdo jsme měli příležitost s ní nejen spolupracovat, ale i sdílet chvíle soukromějšího charakteru. Mnohým z nás pomohla nejen dobrou radou nebo nasměrováním k podstatným věcem, ale i hmatatelnou pomocí. I za to jí patří velký dík.

Jano, všechno nejlepší!

*Helena Beránková
(Uherský Ostroh)*

ŠESTĎESATNIK JAROSLAV SKUPNIK

Šestřdesiatročný Jaroslav Skupnik (nar. 19. 3. 1962 Karviná) je reprezentantom málo početnej, ale zásadnej generácie sociálnych vedcov, ktorí vykonali priekopnícku prácu pre etablovanie disciplíny sociálnej a kultúrnej antropológie v Českej republike a na Slovensku. Skupnik patrí k tým, ktorí zásadne prispeli k prerodu, resp. preskupeniu časti etnológie pod širší dáždnik sociálnej a kultúrnej antropológie ako aj k formovaniu samostatného obsahu sociálnej a kultúrnej antropológie ako novej disciplíny v Českej republike a na Slovensku. Jeho celoživotné pôsobenie je spojené s dvoma kľúčovými inštitúciami: katedrou etnológie Filozofickej fakulty Univerzity Karlovy (FF UK) v Prahe, kedysi erbovej inštitúcie etnologických

vied v Československu, a Ústavu (katedry) sociálnej antropológie Fakulty sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave (FSEV UK), ktorá sa sformovala ku koncu prvej dekády nášho milénia.

Jaroslav Skupnik je absolventom štúdia etnológie na FF UK v Prahe, ktoré ukončil v búrlivom období krátko po nežnej revolúcii (Mgr. 1992). Doktorskú prácu na tému antropológie príbuzenstva obhájil v roku 1998. Na katedre etnológie FF UK pôsobil takmer dvadsať rokov, pričom medzitým si okrem zahraničia vyskúšal pôsobenie na Fakulte humanitných štúdií Západočeskej univerzity v Plzni a na Fakulte sociálnych štúdií UK v Prahe (externý prednášajúci). Spolu s pôsobením na FSEV UK v Bratislave, na ktorej od roku 2014 pôsobí, sa celoživotnou pedagogickou činnosťou pričínil o výchovu viacerých generácií študentov a študentiek sociálnej a kultúrnej antropológie. Skupnik je obľúbený učiteľ, viedol desiatky prác a najmä v mladších rokoch trávil mnoho času v neformálnych debatách so študentmi. Význam tejto aktivity pre vedy o človeku, kontrastujúci so strnulosťou akademikov s koreňmi

v normalizácii, je pre kozmopolitizáciu etnológie či antropológie zásadný.

Ako typický predstaviteľ svojej generácie začal Jaroslav Skupnik pod vplyvom manželov Kyselých na Ostravsku pestovať záujem o folklór, ktorý ho priviedol k štúdiu folkloristiky na FF UK. Ako jeden z mála v prelomových časoch rýchlo pochopil, že vedecký prístup – ktorý v ničom nespochybnuje počiny pestovateľov a podporovateľov folklóru – nevedie k etnocentricko-romantickému ochraňovaniu etnickej výlučnosti, ale smerom k univerzalistickým antropológickým koncepciám, inšpirovaným najmä britskou a americkou tradíciou sociálnej a kultúrnej antropológie. Od začiatku pedagogického i výskumnického pôsobenia teda Skupnik pomáhal stovkám študentov dozvedieť sa o základných konceptoch sociálnej a kultúrnej antropológie a o dnes bežne akceptovaných teóriách sociálneho konštruovania identít a kultúrnej konštrukcie reality všeobecne.

Táto paradigmatická zmena smerom ku kritickej sociokultúrnej antropológii však u Jaroslava Skupnika neznamenal nekritickú reflexiu módných teoretických prístupov či pasívne akceptovanie dôsledkov postsocialistickej transformácie. Naopak. Je paradoxom doby, že zodpovední sociálno-kritickí výskumníci Skupnikovej generácie, ktorí vytrvalo upozorňovali na niektoré neblahé efekty postsocialistickej transformácie, napríklad na základe štúdia pokračujúceho vylúčovania Rómov, musia dnes sledovať rast popularity woke culture a zvláštnej generačnej rehabilitácie sociálnej kritiky s blahosklonným či nostalgickým pohľadom na dnes už vyše tridsať rokov starú realitu komunistickej ilúzie. Táto nostalgia je pochopiteľná na Západe (keď aj mnohí mladí českí a slovenskí absolventi a absolventky západných univerzít si na prehliadanie automatu existujúcej slobody kritizovať rýchlo zvykli), skúsenosti postkomunistickej generácie, ktorá stála pri etablovaní kultúry akademickej kritiky, do ktorej patrí aj Skupnik, sa však tejto nostalgii priecia.

Klíčové vplyvy na Skupnikovu orientáciu mali najmä kontakty s americkou antropológiou. Medzi nimi majú osobitné miesto výskumné a hosťujúce pobyty kultúrneho antropológa a špecialistu na Česko a Slovensko Andrewa Lassa v Prahe či prednášky Ladislava Holého (1933 – 1997), klúčovej osobnosti britskej antropológie 90. rokov a najvplyvnejšieho antropológického emigranta z normalizačného Československa. Tieto americké a britské perspektívy Skupnik ďalej študoval počas dlhodobých pobytov na University of Massachusetts v Amherste a blízkom Mount Holyoke College, kde pôsobil Andrew Lass, a na Kansas State University, kde sa inšpiroval prácou lingvistickej antropológičky Harriett Ottenheimer a jej manžela, antropológa príbuzenstva Martina Ottenheimera. Nepochybne významnú úlohu v tomto čase akademického dozrievania zohrávala takmer anarchická situácia v odbore doma krátko po páde komunizmu, ktorá iniciatívnym a zorientovaným bádateľom ako Skupnik umožnila pracovať – hoci často napriek existujúcim pomeroch -- na dovtedy nevidaných témach a prístupoch.

Ako dnes z pochopiteľnej preddôchodkovej pozície Jaroslav Skupnik často poznamenáva, súčasní študenti nejavia podobne ambicióznym záujmom o akademické premýšľanie, ako to bývalo zvykom v „anarchickom“ porevolučnom období. Ich formovanie prebieha v etablovaných pomeroch. Deje sa tak aj preto, že majú učiteľov ako Jaroslav Skupnik, ktorí posunuli výučbu a výskum sociálnej a kultúrnej antropológie k „ležérnemu“ európskemu štandardu. Tento priekopnícky posun vidieť napríklad na najzásadnejšej učebnici antropológie príbuzenstva, z ktorej už čerpajú generácie študentov a výskumníkov u nás a ktorej autorom je jubilant (Skupnik 2010).

Jaroslav Skupnik tiež patrí k zakladateľskej generácii romistov medzi sociálnymi a kultúrnymi antropológmi v Českej republike a na Slovensku. Dlhodobo spolupracoval s doyenom romistiky na

Univerzite v Prešove Alexandrom Mušnikom, tiež absolventom FF UK v Prahe, ktorému konzultoval dizertačnú prácu, a Davidom Scheffelom z Thompson Rivers University v kanadskom Kamloops, ktorého zranenosť pre antropológiu bola kontroverzne zastavená slovenskými súdmi. Skupnik – v spolupráci s kolegami menovanými vyššie, ale neskôr aj s mladšími, ako napríklad s bývalým doktorandom jubilanta Tomášom Kobesom – realizoval výskumy vo východoslovenských osadách v čase, keď ešte dlhodobé terénne výskumy neboli u nás antropológickým zlatým štandardom. Za zmienku z tohto obdobia stojí napríklad Skupnikova štúdia o psychosociologickej dynamike spoločnosti vo vzťahu k marginalizácii Rómov (Skupnik 2007), ktorou nadviazal na lingvistickej perspektívy a čerpal tiež zo štúdia príbuzenstva.

Skupnikove výskumné skúsenosti a rokmi nadobudnutá učiteľská erudícia tiež veľmi pomohli generačne a tematicky stabilizovať pracovisko, ktoré uplynulé štyri roky viedol aj autor tohto laudácia. Jaroslavovi Skupnikovi, ktorému želáme najmenej ďalšie desaťročie produktívnej akademickej roboty, patrí vďaka za priekopnícku prácu a čisté antropológické priateľstvo.

Juraj Buzalka
(Ústav sociálnej antropológie
FSEV UK)

Vybrané práce Jaroslava Skupnika:

- Geny a metafory. Sexuální role v Západní společnosti – výsledek genetické determinace či metaforického uchopení reality? *Český lid* 82, 1995 (2): 145 – 160.
- E cultura unun, či E pluribus unum. Kulturně exkluzivní koncept národa a národní identity. *Český lid* 84, 1997 (1): 65 – 77.
- Příbuzenský výběr a etnografická data. *Český lid* 85, 1998 (3): 223–239.
- O absolutnosti poznávací metody a relativitě poznávané reality. *Cargo* 1999 (1): 64 – 66.
- Sociobiologie: antropológická perspektiva. *Cargo* 1999 (1): 67 – 69.
- Bezpečnědětelné průrvy a kulturní prosakování. *Cargo* 1999 (3–4): 232 – 242.

„Je neshadně vysvětlit je jinak.“ Iracionalita a nepochopení kulturně konstituovaných významů. *Český lid* 86, 1999 (4): 303–309.

Hermanovce. Four Seasons with the Roma. London: Trolley, 2003. [Spoluautor projektu a autor textů fotografické publikace.]

Pohled z druhé strany potoka. Sociopsychologická dynamika marginalizovanosti. In: Scheffel, David – Mušinka, Alexander (eds.). *Romská marginalita*. Prešov: Centrum antropológických výskumov, 2004. 113 – 122.

Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska psychosociologické dynamiky společnosti. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43, 2007 (1): 133–148.

Čím vzniká manželství: romské a majoritní manželské alternativy. *Člověk a společnost* 10, 2007 (3): 19–26. Dostupné z: <<https://individualandsociety.org/sk/casopis/2007/3/cim-vznika-manzelstvi-romske-a-majoritni-manzelske-alternativy>>.

Kultury sexuality: Západ a ženská obřízka. Kulturně antropológická perspektiva. Brno: Nadace Universitas, Akademické nakladatelství CERM, Masarykova univerzita, 2007.

Antropologie, romistika i folkloristika: Jak se hloupý Honza učil kinšipsky. *Český lid* 96, 2009 (1): 87–91.

Antropologie příbuzenství: Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropológické perspektivě. Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 2010.

Antropolog v tramvaji: „Chcete si sadnúť, ujo?“ Lingvistickej interakce a příbuzenských termínů v bratislavské tramvaji. *Český lid* 106, 2019 (2): 229 – 237.

ZA HELENOU BOČKOVOU (7. 4. 1952 – 24. 6. 2022)

Ve čtvrtek 30. června 2022 se rodina i odborná veřejnost v brněnském krematoriu rozloučila s etnoložkou PhDr. Helenou Bočkovou, která zcela nečekaně opustila tento svět nedlouho poté, co oslavila své sedmdesátiny. Helena Bočková byla jednou z úspěšných absolventek brněnské Katedry historie a etnografie střední, jihovýchodní a východní Evropy, již bylo studium etnografie součástí.¹ Tato katedra jí díky svým výrazným pedagogům a věd-

cům (v jejím případě zejména profesori Václav Frolec a Ivan Dorovský) posunula k tvůrčí dráze, která byla vždy rozkročena mezi studiem české, zejména (ale nejenom) městské lidové kultury, lidové architektury a menšinového prostředí v českých zemích na straně jedné a obecně balkánské lidové kultury na straně druhé. Badatelský záběr H. Bočkové byl tedy obdivuhodný a jen shodou rodinných i dalších okolností neměla možnost svůj vědecký potenciál, jenž se projevil celou řadou objevných studií, terénních výzkumů i publikací, zúročit adekvátními vědeckými tituly. Nebyla totiž jen etnoložka, ale také slavistka, a vzhledem k tomu, že vystudovala i historii, také historička, což se projevilo jak ve studiích o Brně (např. „Formování národopisné struktury Velkého Brna.“ In: Marta Toncrová /ed./: *Národopisné studie o Brně*. Brno 1990, s. 5–27; „Brněnský region a jeho obyvatelé.“ In: Sirovátka, Oldřich /ed./: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993; „Brno a jeho lidová kultura – fikce nebo skutečnost.“ In: *Brno v minulosti a dnes*, sv. 22. Brno 2009, s. 179–196; „Národní paměť, lidové tradice a vytváření moderní české národní identity v Brně.“ In: *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*. Brno–Bratislava 2009, s. 205–236), tak v jejích pozdějších pracích o Balkánu, o nichž bude řeč níže.

Zájem Heleny Bočkové o Balkán, podporovaný zejména již zmíněným prof. V. Frolcem, dostal konkrétní obrysy během jejího ročního studia na Univerzitě svatého Klimenta Ochridského v Sofii (1973–1974), přičemž na Balkán se později vrátila ještě několikrát během různých studijních pobytů. Svoji vědeckou kariéru nicméně zahájila v muzeích na Českomoravské vysočině (Muzeum Vysočiny v Jihlavě 1976–1978, Okresní muzeum v Pelhřimově 1978–1983). Kromě několika studií podložených terénním výzkumem po ní ve fotoarchivu Muzea Vysočiny v Jihlavě zůstala bohatá terénní fotodokumentace (tradiční

architektura, zemědělství aj., tedy oblasti, které se pro ni staly základem její badatelské činnosti a v nichž také dosáhla svých vědeckých úspěchů). Vlastní terénní výzkum zpracovala také ve studiích zaměřených na životnost výročních obyčejů. I později se často ve studiích jak o Brně, tak o nejrůznějších balkánských problematikách nevyhýbala „běžné“ etnografické práci a zpracovávala např. stravovací obyčeje pojící se k jednotlivým výročním zvyklostem (mj. „Všední a sváteční strava.“ In: Sirovátka, Oldřich /ed./: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993, s. 78–88).

V roce 1983 nastoupila Helena Bočková jako odborná pracovnice na brněnské pracoviště někdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV a zde se až do roku 1992 věnovala převážně urbánněetnologickému výzkumu a bádání v prostředí Brna a Brněnska, kde zpracovávala především témata mezietnického soužití, etnologické interpretace geografické struktury města či národních identit. Naposledy zanechala svou „brněnskou pečeť“ v 6. svazku monumentálních

sedmisvazkových *Dějin Brna* (vydávání bude završeno v roce 2024), který byl věnován brněnským předměstským obcím. Zde publikovala kapitolu o obytné architektuře předměstských obcí (in: Štěpánek, Václav – Fasora, Lukáš: *Dějiny Brna*, sv. 6. *Předměstské obce*. Brno 2017, s. 192–205).

V roce 1992 Helena Bočková z vlastního rozhodnutí opustila akademické pracoviště, zůstala s ním nicméně spojena publikačně – zejména kontaktem s redakcí *Národopisné encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, pro jejíž biografický svazek připravila 18 hesel. V době, kterou strávila péčí o rodinu, však odborně „nazakrněla“, spíše naopak. Přednost v její publikační činnosti ale dostala balkánská problematika. V letech 1998–2001 tak byla, spolu s předním badatelem v oblasti karpatské lidové architektury Jiřím Langrem, řešitelkou grantového projektu, jehož výsledkem byla rozsáhlá reprezentativní kniha *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu* (Ostrava 2010). Práce téměř o tisíci stranách, oceněná Českou národopisnou společností, v níž H. Bočková zpracovávala „přilehlé oblasti balkánské“ (jakkoli bychom asi Albánii či řecké balkánské oblasti jako „přilehlé Karpatům“ mohli označit jen hodně eufemisticky), patří jednoznačně k vrcholům jejího bádání o lidové architektuře.

Helena Bočková byla skutečnou balkanistkou, jež se svým vědeckým záběrem dokázala pohybovat po celém slovanském i neslovanském Balkáně a zpracovávat nejen témata o lidové architektuře. Po makedonském sympoziu pořádaném v roce 2007 Společností přátel jižních Slovanů, na němž vystoupila s příspěvkem o evropském poznávání Balkánu („Makedonie a evropské poznávání Balkánu z hlediska etnologie.“ In: Dorovský, Ivan – Mitrevski, Ljupčo: *Studia macedonica*. Brno 2008, s. 241–251), se podařilo pro Helenu Bočkovou získat úvazek v Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy

univerzity a zapojit ji tak do výuky. Díky tomu pak mohla přednášet i v Ústavu evropské etnologie téže fakulty. S plnou vervou se pustila do práce, která neobyčejně obohatila zejména slavistické programy – vlastně díky ní se Ústav slavistiky stal jediným pracovištěm, které nabízelo k filologickému a historickému balkanistickému vzdělání také vzdělání etnologické. Dokázala totiž podat komplexní balkanistické etnologické školení, zpestřované nejrozličnějšími terénními výzkumy a podkládané četnými odbornými studii. Přednášela o balkánské rodině, architektuře, o balkánské etnologii jako celku a vědeckém oboru, o balkánských národnostních menšinách v českých zemích. Pro menšinový výzkum dokázala nadchnout i své posluchače, s nimiž zkoumala život příslušníků národů jihovýchodní Evropy – Bulharů, Srbů, Charvátů, Bosňáků, Makedonců, Řeků, Albánců, Turků a Rumunů, jejichž předci, anebo oni sami se přistěhovali na území dnešní České republiky. Studenti pod jejím vedením shromáždili v letech 2008–2016 mimořádně obsáhlý materiál, který pak ona spolu se svými výzkumy představila v několika studiích – „Bulhaři a další Balkánci v Česku. Pedagogické, metodologické a heuristické aspekty studentských výzkumů“ (*Studia Ethnologia Pragensia* 2016, č. 2, s. 36–50), „Srbská diaspora v Česku. K původu a formování menšiny (se zřetelem k Brnu)“ (*Folia ethnographica* 54, 2020, č. 1, s. 17–35) a „Srbové v Česku – ‚skrytá‘ menšina. Pohledy do soukromého života (se zřetelem k Brnu)“ (*Folia ethnographica* 54, 2020, č. 2, s. 105–138). Spolu s jejími staršími pracemi o bulharské menšině u nás se tak jedná o kontinuální dílo fundovaně zkoumající menšinovou problematiku v českých zemích. Ve svých kurzech se Helena Bočková zabývala také evropskými a českými cestopisy zaměřenými na Balkán a tím, jak ovlivnilo myšlení o Balkánu u nás a šířeji i v okolních zemích (v této souvislosti nutno zmínit její studie „Balkán jako etnologický areál ze středoevropské perspektivy. Příspěvek

k evropské kulturní rozmanitosti“ (in: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*. Brno 2017, s. 139–154) a „Balkán jako etnografické muzeum Evropy? aneb Hledání ztraceného času.“ *Porta Balcanica* 9, 2017, č. 1–2, s. 19–28). Pedagožka byla přísná, ale spravedlivá, a v současnosti nejspíš v celé republice není nikoho, kdo by ji mohl plnohodnotně nahradit.

Z vědeckého hlediska by bylo poslední desetiletí badatelské práce Heleny Bočkové možno označit jako úsilí dobrat se celkové charakteristiky vývoje balkánské lidové kultury a jejich specifik, často ve srovnání s kulturou středoevropskou. V tomto smyslu jsou emblematické její studie „Balkán a střední Evropa jako etnokulturní areály. Příspěvek k evropské interkulturní komparaci“ (in: Stanoev, Stanoy – Baeva, Vihra – Penčev, Vladimír – Tončeva, Veselka – Kolarska, Irina: *Stranstvašiti ideji po pantištata na chumanitaristika-ta. Izsledvanija po folkloristika, kulturna antropologija i slavistika v čest na doc. d-r Katja Michajlova II*. Sofija 2021, s. 469–490), „Tradiční zemědělství na Balkáně: problém elementární kultury“ (in: *Ivanu Dorovskému ad honorem*. Brno 2020, s. 195–214) a „Kolonizace, dálkové cesty, čiflik – tři zdroje balkánské elementární kultury“ (in: *Od moravských luk k balkánským horám: Václavu Štěpánkovi k šedesátým narozeninám*. Brno 2019, s. 165–168), které by spolu s některými jejími staršími pracemi, v nichž se zabývá specifickým hospodařením paleobalkánských etnik („Vlaši na Balkáně. Geneze, historie a kultura minority. Příspěvek k otázce etnokulturní tradice.“ *Ethnologia Europae centralis* 7, 2005, s. 73–90) či malých balkánských etnických společenství („Makedonské regionální skupiny. Problémy klasifikace, ethnonym a kolektivních identit.“ In: *Ivan Dorovský /ed./: Studia Macedonica II*. Brno 2015, s. 91–103) tvoří jistý celek, mj. prokazující neobyčejnou sečtělou autorky a její dokonalou orientaci v etnologické produkci zabývající se Balkánem. Tento celek by – knižně

vydán – patřil k základním dílům české etnologie o vývoji balkánské hmotné kultury a hospodaření. V tomto smyslu jde o dluh nás, kolegů Heleny Bočkové, její vědecké erudici, který bude nutno do budoucna právě vydáním takovéto publikace splatit.

Helena Bočková ale nebude chybět pouze jako vynikající etnoložka a balkanistka. Bude chybět i jako přítelkyně, s níž bylo radost diskutovat, která dokázala nezištně pomoci a poradit... Hřivny, které jí byly dány do vínku, rozhodně nezakopala a nepromarnila. Zanechala po sobě v české etnologii, zejména té balkanistické, nesmazatelnou stopu a zůstane zachována v paměti svých studentek a studentů slavistických i jiných oborů i mnoha svých kolegů.

Václav Štěpánek
 (Ústav slavistiky FF MU)

Poznámky:

1. O Heleně Bočkové a jejím díle zevrubně pojednala Jana Pospíšilová při příležitosti jejích šedesátých narozenin na stránkách Národopisné revue (viz NR 2/2012).

GENERÁLNÍ KONFERENCE ICOM PRAGUE 2022

Ve dnech 22.–28. 8. 2022 hostila Praha celosvětový kongres Mezinárodní rady muzeí (Internacional Council of Museums – ICOM). Tématem 26. generální konference ICOM byla *Síla muzeí*. Jedním z hlavních bodů tohoto mezinárodního setkání bylo přijetí nové definice, která by lépe vystihovala pojem ‚muzeum‘. Argumentem pro změnu byla především nedostatečná reflexe potřeb společnosti v 21. století. Dosavadní definice pocházela z roku 1947, částečně aktualizace pak proběhla v roce 2007, poslední snaha o změnu se uskutečnila na předchozím jednání v Kjótu v roce 2019. Definice předložená v Kjótu však byla považována za kontroverzní,

částečně ideologickou a vyčleňující některé inštituce, a tak se v hlasovaní po debatě rozhodlo 70 % zúčastnených delegátů prijať novú definíciu odložiť a na jejím znení nadále pracovať. Aktuálne predložená definícia na pražskom kongrese bola teda výsledkom osmáctimäsičného prípravného procesu a členové výboru ICOM Define (výbor pre novú definíciu múzeja) sa pokúsili text formulovať v takej podobe, aby dokázal odpovedať na otázky, čo je múzeum, prečo múzeja máme, pre koho jsou určená, jak a za jakým účelom múzeja fungujú.

Nová definícia byla přijata ve středu 24. 8., souhlasně se vyjádřilo více než 90 % delegátů ICOM s hlasovacím právem. Oficiální český překlad zní následovně: „*Múzeum je stála nezisková inštitúcia ve službách spoločnosti, ktorá odborné zpracovává, sbírá, konzervuje, interpretuje a vystavuje hmotné i nehmotné dědictví. Múzeja jsou otevřená veřejnosti, přístupná a inkluzivní. Podporují a rozvíjejí rozmanitost a udržitelnost, fungují a komunikují eticky, profesionálně a za účasti různých komunit. Nabízejí rozličné podněty pro vzdělávání, potěšení, reflexi a sdílení vědomostí.*“¹ Ve srovnání s předchozí verzí zdůrazňuje nová definícia přístupnosť, inklúzi, udržiteľnosť, participatívnosť či práci s komunitami. Zmenil sa tak tiež účel múzeja – kromě sbírkotvorné funkce se objevila i funkce výzkumná, konzervační, interpretační a vzdělávací. Všechny tyto body se rovněž staly náplní hlavního programu celé konference. Pondělní program směřoval především k tématu múzejí a jejich roli v občanské společnosti. Obsahem jednotlivých diskusí byla například aplikace aktivního a spravedlivého přístupu múzejí ke společenským otázkám, angažovanost v záležitostech lidských práv či eliminace vyloučení a diskriminace.

Jednání v úterý 23. 8. zahájila ugandská ekologická aktivistka Hilda Flavia Nakabuye, jež ve svém proslovu silně apelovala na nutnost opatření, která by vedla k trvalé udržitelnosti a potřebě otevřít múzeja pro mladou generaci.

Následující den se reflektovala témata, která se týkala využívání potenciálu nových technologií pro naplňování různých potřeb múzejí, digitálního zpřístupňování sbírek, adekvátní ochrany sbírek a jejich uchovávaní, a také dopadu pandemických opatření na současný chod múzejí. Zmíněné programy zahrnovaly přednášky keynote speakerů, tematicky navazující kulaté stoly a workshopy, odpolední části denních programů se poté se skládaly z přednáškových bloků jednotlivých výborů.

Na čtvrtek byly naplánovány off-site meetingy jednotlivých sekcí ICOMu, a tak se účastníci rozjeli z Kongresového centra, kde se doposud konference odehrávala, do múzejí v hlavním městě dle svého odborného zaměření. Kromě přednáškových cyklů a diskusí se členové ICOM výborů mohli zúčastnit komentovaných prohlídek či navštívit muzejní depozitáře. V pátek byly pro účastníky konference připraveny odborné exkurze do múzejí a památkových objektů v Brně, Olomouci, Ostravě a v několika dalších městech. K vidění byly také nejen hodnotné muzejní sbírky, ale výjezdy byly zaměřeny také na poznání architektury či kulturního dědictví.

Letošní konference v Praze se účastnilo okolo 3400 muzejníků ze 124 zemí. Nabíduta byla rovněž online účast, kterou využilo na 600 zájemců. Byla zvolena také nová prezidentka ICOM. Stala se jí Emma Nardi, která zastávala do té doby pozici předsedkyně výboru pro přerozdělování zdrojů. Příští generální konference se uskuteční v Dubaji v roce 2025 a jejím tématem bude především to, jak efektivně uskutečňovat obsah nové definice múzeja.

Terezie Řánková
(Ústav evropské etnologie FF MU)

Poznámky:

1. „Pražská definice múzeja ICOM.“ *ICOM Česká republika* [online] 5. 9. 2022 [cit. 13. 9. 2022]. Dostupné z: <<https://icom-czech.mimn.icom.museum/prazska-definice-muzeja-icom/>>.

24th INTERNATIONAL WIND MUSIC CONFERENCE, BOLZANO

V roku 1974 bola založená Spoločnosť pre výskum a propagáciu dychovej hudby (*Die Internationale Gesellschaft zur Erforschung und Forderung der Blasmusik – IGEB*). Jej cieľom je pomocou pravidelných medzinárodných kongresov udržiavať povedomie o dychovej hudbe vo svete. Členmi spoločnosti sú muzikológovia, kapelníci, skladatelia, muzikanti, ale aj amatérski priaznivci tejto hudobnej produkcie, ktorí sa stretávajú s cieľom zdieľania svojich znalostí, skúseností a nápadov.

V poradí 24. medzinárodná konferencia IGEB sa konala v dňoch 14. – 18. júla 2022 v talianskom meste Bolzano. Zúčastnilo sa na nej viac ako šesťdesiat členov tejto spoločnosti zo Spojených štátov amerických, Brazílie, Portugalska, Španielska, Francúzska, Švajčiarska, Luxemburska, Talianska, Belgicka, Rakúska, Nemecka, Českej republiky, Fínska a Japonska. Prednášajúci sa striedali počas štyroch dní v blokoch podľa tematických kategórií (Repertoire, Audiences and Identity; Cultural Environment and Identity; Wind Music and Social Development; Teachers, Composers and Performers; Artistic Societies, Education and Identity; Wind Music and Social Development). Kvôli vysokému počtu referátov prebiehal program v dvoch sálach súbežne. Ako výplýv z tematických blokov, jednotlivé príspevky pokrývali naozaj široké spektrum problémov v oblasti dychovej hudby. Súčasťou každého bloku bola aj diskusia.

Značné zastúpenie mali referáty venujúce sa dychovej hudbe v kontexte populárnej hudby – v nemecky hovoriacich krajinách uvažujú o tzv. tradičnej dychovej hudbe (pochodový, polkový a valčíkový repertoár nevychádzajúci z lokálnej hudobnej tradície) ako o súčasť populárnej hudby, v Spojených štátoch amerických je zas interpretácia úprav populárnej hudby bežná, pozornosť sa venuje jej úpravám pre rôzne nástrojové obsadenia.

Z pohľadu československej etnológie a hudobnej folkloristiky bolo zaujímavé sledovať, ako v príspevkoch absentovala potreba vymedzenia sa voči kategóriám ako autentický či tradičný folklór a pod.

Okrem jednotlivých referátov ponúkali rôzny pohľad na dychovú hudbu aj koncerty, ktoré boli súčasťou programu každého konferenčného večera. Účastníkom sa predstavili dychové kapely veľkého a malého obsadenia interpretujúce rôzny repertoár, fungujúce v inom kontexte a s inou funkciou – o otvárací koncert sa postaral študentský dychový orchester miestneho konzervatória Claudia Monteverdiho, ďalej sa predstavila tradičná dychová hudba Algunder Musikkapelle z juhtirolskej obce Algund a konferenciu uzavrel galakonzert Bürgerkapelle Gries z Bolzana. Jeden deň podujatia bol venovaný exkurzii v prostredí Južného Tirolska a zoznámením sa s kultúrnym prostredím, v ktorom dychová hudba pôsobí už dve storočia. Súčasťou bola aj návšteva lokálneho festivalu dychových hudieb, kde sa predstavilo osemnásť kapiel z osemnástich obcí Južného Tirolska.

Napriek tomu, že medzi prednášajúcimi nemá Česká republika pravidelné zastúpenie, česká dychová hudba má vo svete nezastupiteľné miesto a tvorba českých skladateľov je bežnou súčasťou repertoáru mnohých zahraničných dychových telies. Svedčili o tom aj spomínané koncerty, v rámci ktorých každý večer zaznela minimálne jedna česká skladba. Na navštívenom lokálnom festivale sa zas objavili „böhmische“ a „mährische“ kapely, teda tirolské dychové hudby, ktoré sa zameriavajú na interpretáciu českého a moravského repertoáru. Podobné kapely sa nachádzajú v rôznych krajinách sveta, silné zastúpenie majú v Spojených štátoch amerických. Vysoká popularita českej a moravskej dychovky vo svete a absencia relevantnej cudzojazyčnej literatúry, ktorá by tento kultúrny prejav v českom kontexte priblížila zahraničnému publiku, zapríčinila naozaj veľkú odozvu práve na môj príspevok, v ktorom som v krátkosti predstavila fungovanie

dychovej hudby na území dnešnej Českej republiky v kontexte spoločenských premien 20. storočia.

V poradí 24. medzinárodná konferencia o dychovej hudbe bola dôležitým stretnutím pre bádateľov z celého sveta. Priniesla mnoho podnetnej diskusie a potenciál pre spoluprácu. Vybrané príspevky budú v priebehu budúceho roka publikované v odbornom zborníku *Alta Musica*, ktorý vydáva IGEB. Viac informácií o Spoločnosti a program konferencie sú dostupné na internetových stránkach (www.igeb.net).

Barbora Turčanová
(Ústav evropské etnologie FF MU)

MUZEUM KNOFLÍKŮ V HORNOFALCKÉM BÄRNAU

V priestoroch niekdajšieho obecného pivovaru prihraničného hornofalckého mesta Bärnau našlo v roce 1998 umiestnenie Muzeu knoflíků vzniklé v roce 1975 z privátní sbírky Rudolfa Jäpelse. Po převzetí městem tento sbírkový fond

uspořádal někdejší ředitel Střední odborné knoflíkářské školy a veletrhu IKNOFA Marcel Hermann. Muzeum dnes mapuje specifické odvětví drobného průmyslu, jehož základy zde položil v roce 1895 ze Znojemska pocházející podnikatel Johann Müller. V třípatrové budově je představen proces výroby knoflíků z perleťových lastur, dále kolekce knoflíků z jiných materiálů, jejich uplatnění na oděvu, nakonec pak využití knoflíku coby motivačního prvku v současném umění.

V komorním přednáškovém sále v přízemních prostorách je návštěvník pomocí několika krátkometrážních dokumentárních filmů seznámen s historií města a vývojem výroby, která dodnes pokračuje v nejbližším okolí třemi menšími provozy. V mnoha prosklených vitrínách je prezentováno využití perleti nejen na knoflících, ale i uměleckých předmětech. Z nich mnohé, např. krucifixy, stojací hodiny, kazety, přibory nebo šperky jsou osobními dary místních donátorů. Stěny jsou vyzdobeny barevnými závěsy, které kompozicí různobarevných knoflíků připomínají orientální vzory.

Druhá část přízemí představuje dílnu s dochovanými stroji postupně

dokumentujícími celý výrobní proces, počínaje tříděním mušlí přes vrtání, vážení, třídění podle tloušťky, obrábění, formování, vyrytí ornamentu, dírkování, obrušování, bílení, leštění, moření, barvení až po našívání na papírová plata. Vše je dokonale popsáno na stojacích panelech a provázeno velkoplošnými dobovými fotografiemi.

V přízemní chodbě zaujme soubor frazeologizmů, vtipně ukrytých pod nástěnnými kovovými poklapy. Po jejich odkrytí si je návštěvník může přečíst i s vysvětlivkami. Dokumentují význam, jaký byl knoflíku připisován v každodenním životě. Např. „mít knoflíky“ znamenalo totéž co „mít peníze“, „být zámožný“ (bohatí sedláci nosili místo knoflíků stříbrné mince), „mít knoflíky na očích“ připomíná náš frazeologismus „mít klapky na očích“, „knoflík se zvětšuje“ je metaforou pro rostoucí dítě, „už to visí jen na knoflíku“ znamenalo totéž co „zbývá jen maličkost“. Němci v severních Čechách poukazovali na to, že „ještě není krejčím ten, kdo umí přišít knoflík“, zatímco rčení „co je pod pátou knoflíkovou dírkou, nedá se

potlačit“ odpovídá našemu „co na srdci, to na jazyku“. V období první světové války se ve vojenském slangu zrodilo rčení „horečka knoflíkové dírky“ znamenající chorobnou touhu po vyznamenání (bývalo umístěno právě na tomto místě). Konečně zde nalezneme i Goethův výrok: „Když zapneš první knoflík do špatné dírky, pokaziš celé zapínání.“

První patro je věnováno knoflíku jako podstatné součásti lidského oděvu a indikátoru sociálního statutu. Najdeme zde knoflíky z různých materiálů – bambusu, rohoviny, smaltu, skla, jeleních a volských rohů, dřeva, kůže, kovu, kamene, rozličných umělých materiálů, ale i jako výrobek prýmkářů. Odborné pojednání na panelech, vysvětlující vývoj zapínání oděvu v historickém vývoji, je bohatě doplněno dobovou ikonografií a ukázkami exponátů dobových oděvů. Velmi podrobně se tento přehled věnuje 19. století, kdy se knoflíky staly doménou mužů, kteří jimi zdobili nejen kalhoty, vesty a kabáty, ale také manžetové dírky. Ustálil se i směr zapínání – u mužů zleva doprava, aby byla pravá ruka volná a mohla

sáhnout po kordu. V expozici nechybí spolkové stejnokroje a uniformy, na nichž mají knoflíky rozlišovací funkci. Na plátných stojanech najdeme i citáty z klasické literatury, v nichž se knoflík překvapivě objevuje jako podstatný motiv. Ani zde na stěnách chodby nechybí zmíněné destičky, pod nimiž jsou tentokrát zaznamenány pověry. Např. setkání s řádovou sestrou a uchopení knoflíku mělo zaručit splnění vysloveného přání; knoflík se čtyřmi otvory přišitý křížem byl obranou proti ďáblu; utržený knoflík avizoval neštěstí; člověk, jemuž byly uříznuty tři knoflíky, byl v Krušných horách považován za začarovaného; knoflík posvěcený o Velikonocích, položený v jizbě na okno nebo na domovní práh měl chránit před čarodějnicemi apod. Protože tato část výstavy obsahuje nejvíce informací, které během jedné návštěvy nelze vstřebat, jsou na stojanech zdarma na barevných letáčcích k dispozici doprovodné texty s názvy „Knoflík procházející časem“, „Frazeologizmy a pověry“, „Knoflíky a jejich výroba“, pod nimiž je podepsána pracovníce muzea Marion Röschová.

Jako v každém muzeu i zde se vyskytují kuriozity – údajně největší a nejmenší perleťový knoflík na světě, oděvy celoplošně pošívané knoflíky, z knoflíků vytvořené portréty iniciátora výroby Johanna Müllera a předsedy Křesťansko-sociální unie Bavorska Markuse Södera. Obdiv hudebníků si zcela určitě zaslouží perleťovými knoflíky zdobená heligonka.

Třetí podlaží bývá využíváno k instalaci výstav současných výtvarníků používajících knoflíky k nápaditým artefaktům. Ve dnech 1. 5 – 21. 8. zde vystavovala své obrazy a plastiky Anna-Margarete Jenkner. Vtipný název „K(N)ÖPFE grenzenlos“ pohrávající si s vynechaným písmenem a podobností slov (lze ho vnímat zároveň jako knoflíky i hlavy bez hranic) avizoval humorné pojetí vystavených artefaktů, vytvořených s použitím knoflíků, zipů a dalších galantních předmětů. Bohužel jsem musela respektovat zákaz fotografování, tudíž nemohu poskytnout ukázkou.

V pokladně muzea je k dispozici bohatý výběr zejména perleťových knoflíků a předmětů drobné bižuterie, jejichž cena je přibližně stejně vysoká jako v našich prodejnách. Muzeum knoflíků v Bärnu rozhodně stojí za podívanou. Škoda, že se podobnou instalací nepřípomíná stejná výroba i v naší Žirovnici.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

MFF STRÁŽNICE 2022: POSTPANDEMICKÁ EUFORIE

Mezinárodní folklorní festival Strážnice je centrálním uzlem oné neviditelné sociální sítě, již se říká folklorní hnutí. Síť, která nemá příliš prostoru v masových médiích, jejímž hlavním ekosystémem jsou souborové zkušebny, lokální slavnosti a malé scény. Právě ve Strážnici se ale naplno ukazuje, že jde ve skutečnosti o fenomén rozsáhlý, pokrývající všechny generace, fenomén, který pro zúčastněné představuje důležitou součást jejich životů. I já osobně – coby už dlouho bývalý člen jednoho ze souborů – jsem po celou dobu narážel na známé, s nimiž jsem kdysi kdesi hrál a kteří se letos třeba přijeli podívat na vystoupení svých dětí.

Pokud by člověk toužil po pocitu, že se vstupem do areálu folklorního festivalu dostává do oázy, v níž se tak trochu zastavil čas, může si ho dopřát hned u vchodu do strážnického zámeckého parku. V době, kdy většinu kulturních akcí provázejí bezpečnostní opatření včetně prohlídky zavazadel a detekčních ráků, si Strážnice vystačí s letmým pohledem jediného kontrolora, který u brány ověřuje, zda má vstupující na zápěstí barevný pásek. Absence opatření paradoxně alespoň u mne vyvolala pocit bezpečí a klidu. Jako by se zde prostě z principu nic zlého nemohlo stát.

Celým letošním ročníkem strážnického festivalu se jako dominantní linie táhl všeobjímající pocit nadšení, že po dvou ročnících zásadně poznamenaných

protipandemickými opatřeními si lze opět užívat všeho, co tyto tři dny nabízejí. Že hudbu a tanec sledujeme na reálném pódiu a nikoliv přes obrazovky počítačů. Tato euforie se táhla celým programem od prvního oficiálního projevu na scéně po poslední vytrvalce při noční zábavě u muzik, bez ohledu na to, zda pocit návratu k normálu byl skutečně oprávněný a jestli se třeba napřesrok nebudeme muset vrátit do izolace. Letošní ročník tak byl v mnoha ohledech intenzivnější.

V rámci tří dnů se toho ve strážnickém areálu odehrává více, než kolik může jeden návštěvník pojmut, a lze pozorovat různé strategie reflektující různost preferencí. Někteří návštěvníci se především chtějí nechat strhnout efektní jevištní stylizací a oceňují folklor představený jako show, jiní se chtějí vzdělat, pro další jsou těžištěm neformální setkání.

Z toho, co jsem stihl zhlédnout, se nejsilněji váhy na stranu show přiklonily v představení *Psohlavci*, s nímž do Strážnice přijel plzeňský soubor Mladina. Příběh o Kozinovi a Lomikarovi se stal podkladem pro vysoce stylizované

folklorní divadlo, jehož hudební doprovod obstarávalo těleso o rozměrech malého symfonického orchestru. Hudba, pod níž je podepsán Peter Jantoščíak, spojuje lidové melodie s instrumentačními triky filmové hudby, a stejně tak i choreografie, již si rozdělili čtyři tvůrci, posunula tanec od pouhé stylizace k originálnímu scénickému umění. Celek působil intenzivně, byť některá místa hudebně i vizuálně poklesávala pod tíhou patosu. Jako show byl pojat i program zahraničních souborů, který přinesl povětšinou důraz na exotiku a virtuozitu. Soubory ze Slovenska, z Rumunska nebo ze Srbska byly všechny podobně temperamentní a technicky zdatné. Výjimku na jedné straně představovali gruzínští Flying Georgians, jejichž tanec byl spojením až baletní afektovanosti a akrobatických výkonů, na straně druhé pak vyčnívalo ukrajinské, v Čechách usazené pěvecké trio Dereva. Průzračný zpěv tří žen samozřejmě získal na síle kvůli historickým okolnostem, i bez nich by ale byl příjemným kontrastem k jinak lehce es-trádní dramaturgii mezinárodního bloku.

MFF Strážnice 2022 – pořad *Psohlavci*. Fotoarchiv NÚLK

Humor, jímž moderátor kořenil střídání zahraničních účinkujících, balancoval místy na hraně vkusu, když si dělal leg-raci z jazykových bariér. Vcelku zábavné bylo naopak zkoušení odvážlivců z řad publika, kteří měli na mapě najít místo původu zahraničních souborů, byť tyto vložky působily zároveň jako reklamy na producenty vína, kteří věnovali ceny za úspěšné odpovědi.

A když je řeč o víně: Alkohol je pochopitelně neoddelitelně spjat nejen se Strážnicí, ale s celou scénou lidové hudby, a bylo by pošetilé si stěžovat, že se na festivalu konzumuje ve velké míře. Nicméně když v rámci jednoho z pořadů přišel na scénu jako čestný host hejtman Jihomoravského kraje a jeho projev se točil výhradně kolem vtipkování na téma, jak je důležité mít ve Strážnici po ruce dostatek alkoholu, napadlo mě, zda všeobecná náklonnost k pití není až příliš vřelá. Na druhou stranu ve srovnání s jinými společenskými událostmi srovnatelného rozsahu opilost ve Strážnici většinou nevede k agresivnímu chování a hudba s tancem mají stále navrch.

Další kategorií strážnického programu jsou pořady s ambicí vzdělávací. K nim letos patřil např. pořad věnovaný hudbě a tanci lužických Srbů *Za českými horami*. Ten autorsky připravil Vojtěch Kouba a pozval do něj kromě své vlastní Lidové muziky z Chrástu i výběr lužickosrbských zpěváků, tanečníků a hudebníků. Pořad působil trochu didakticky, příjemným způsobem ale představil kulturu, která je té naší blízká, zároveň však působí tak trochu exoticky. Příjemným bonusem pro návštěvníky byl zpěvníček s překlady vybraných lužickosrbských slov.

Tematicky zaostřené pořady s edukativním rozměrem byly vůbec silnou stránkou festivalu. Příkladem může být pořad *Po nezarostlém chodníčku*, který připomněl Leoše Janáčka jako sběratele lidových písní a tanců, nebo pořad *Andělové – Boží to poslové*, jenž návštěvníky převedl ze zámeckého areálu do kostela Panny Marie, kde se jim dostalo povedené kombinace lidové i duchovní hudby s divadelními miniaturami čerpající především ze severomoravských pramenů. Stylově kontrastním, ale zároveň dobře

zvoleným krokem bylo zařazení pořadu o židovských písních v podání zpěvačky a klavíristky Zity Skořepové-Honzlové. Její vystoupení ve strážnické synagoze připomnělo, že i zde existovala židovská komunita.

Vedle davů přelévajících se od scény ke scéně a od stánku ke stánku působilo jedno místo jakoby vypůjčené z jiného festivalu. Dechovky na scéně Ostrůvek vytrvale hrály pro skromnější publikum a připomínaly, že lidová hudební kultura má i tuto podobu, která však jako by se nehodila na velkou scénu. Být jde často o stejné melodie, v podání blyštivých žesťů je jim vykááno místo v okrajovém ghettu, odkud jejich zvuk příliš nedoléhá k cimbálu a houslím. Bylo by asi dramaturgicky až příliš odvážné protlačit dechovou hudbu na hlavní pódia. Současná forma koexistence ale ukazuje, že i v rámci akce zdůrazňující budování pospolitosti skrze hudbu a tanec zůstávají některé předěly jen chatrně přemostěné.

Pro mnohé návštěvníky je klíčovou složkou programu celonoční zábava se skupinkami muzikantů hrajícími na všech možných místech areálu. Vedle formálněji vymezených scén, kde program „táhla“ některá z cimbálových muzik, se skupinky dvou a více hudebníků usadily na schodišti amfiteátru, na lavičkách vedle stánku s vínem, na prostranství před zámekem a kdekoli jinde. Hustota těchto shluků byla taková, že při procházení areálem člověk vždy slyšel alespoň dvě nebo tři skupiny najednou. Nevadil ani déšť, který se v noci z pátku na sobotu přihnál a na nějž skupinky reagovaly jen těsnějším semknutím se a vytažením deštníků. Noční hudební skrumáž (která na řadě míst pokračovala i přes den) působila opojným dojmem a připomínala, že jakkoliv mohou být scénické pořady působivé a profesionálně provedené, je to právě živelné muzicírování, jež zajišťuje, že se lidová hudba nepromění v muzejní exponát či položku v katalogu.

Matěj Kratochvíl
(Etnologický ústav AV ČR)

MFF Strážnice – neformální taneční zábava. Foto M. Kratochvíl 2022

JELENA PAVLOVNA SERAPIONOVA: ČECHI I SLOVAKI V ROSSIJSKOJ IMPERII (POSLEDNJAJA TRET' XIX – NAČALO XX VEKA). Moskva: Institut slavjanoveděnija RAN, 2021, 332 s.

Nejnovější kniha Jeleny P. Serapionovy, přední ruské odbornice na dějiny a kulturu západních Slovanů, je věnována přítomnosti české a (o poznání skromnější) slovenské diaspory na území Ruské říše. Serapionova patří mezi kmenové pracovnice Ústavu slavistiky Ruské akademie věd, kde se věnuje systematickému studiu českých reálií, česko-ruských vztahů, ale i širěji pojaté problematice zemí a národů střední a jihovýchodní Evropy. Výslovně je v této souvislosti třeba zmínit její dvě monografie, z nichž první pojednává téma ruské emigrace v meziválečném Československu (1995) a druhá tematizuje vztahy českého politika Karla Kramáře k Rusku (2006). Recenzovaná kniha Češi a Slováci v Ruské říši (poslední třetina 19. – počátek 20. století) je formálně členěna do tří hlavních kapitol. První je věnována obecně pojaté tematice českého a slovenského vystěhovalectví a česko-ruským a slovensko-ruským kontaktům. Druhá mapuje historii nejvýznamnějších krajských komunit, přičemž autorka ve svém výkladu postupuje podle teritoriálního principu. Závěrečná pasáž sleduje vazby české diaspory na původní vlast a společenské aktivity ruských Čechů ve vlasti nové.

Masový příliv českých emigrantů do Ruska započal ve druhé polovině 19. století, kdy byly na Volyni, Krymu, severním Kavkaze a v některých dalších částech Ruska zakládány první relativně uzavřené osady českých kolonistů. Důvody pro tuto migrační vlnu byly především ekonomické, v menší míře politické či náboženské. I když ruské úřady byly příchodu Čechů nakloněny a migrantům poskytovaly řadu privilegií, jejich adaptace na nové podmínky nebyla snadná a ne všichni se s výzvami přesídlení dokázali vyrovnat. Proto zpočátku docházelo

i k částečnému odlivu příchozích. První migrační vlny se účastnilo především vesnické obyvatelstvo, které se i ve své nové vlasti věnovalo zejména produkci potravin, obvykle v podobě pěstování obilnin, chmele, vína, zeleniny, zahradnictví, chovu dobytka a výrobě mléčných výrobků. Později čeští kolonisté zakládali veskrze úspěšné hospodářské podniky (např. pivovary, cukrovary, konzervárny či mlýny), čímž celkově přispívali k rozvoji místního hospodářství a životní úrovně i okolního obyvatelstva.

Druhá migrační vlna spadala do přelomu 19. a 20. století a směřovala již i do městského prostředí. Jejimi typickými frekventanty byli průmyslníci, podnikatelé, inženýři, vysokoškolsí pracovníci, umělci a představitelé dalších kvalifikovaných povolání. Mnozí z nich v Rusku dosáhli profesního úspěchu a podařilo se jim zaujmout vážené postavení v tehdejší ruské společnosti. Z větší části se jednalo o vlastníky či zaměstnance nejrůznějších provozoven v oblasti služeb, o majitele hotelů, hostinců, pivovarů, kin apod. Češi dále prosluli jako výrobci hudebních nástrojů, majolíkoveho zboží, jako zakla-

datelé a provozovatelé cementáren, tkalcoven a nejrůznějších továren na zpracování potravin. K rozvoji kultury a vzdělanosti své nové vlasti přispěli čeští učitelé, hudebníci a vědci (zejména vysokoškolsí pracovníci). Na tuto stránku české přítomnosti v Rusku klade Serapionova jakožto přední znalkyně česko-ruských kulturních vztahů ve své knize zvláštní důraz. Češi a Slováci se ovšem významně zasloužili i o rozvoj ruského zemědělství, včetně chovu dobytka, zahradnictví, chmelařství a vinařství, a není náhodou, že právě do jejich osad byli vysíláni zemědělci z různých ruských gubernií za účelem osvojení si jejich dovedností. Jiný aspekt příspěvku k rozvoji své nové vlasti ze strany ruských Čechů autorka spatřuje ve skutečnosti, že mnozí čeští krajané se podíleli na rozmachu místní dopravní struktury, průmyslu, tělesné kultury, hudby, umění, malířství a vzdělání.

České vystěhovalectví do Ruska pokračovalo s různou intenzitou až do poloviny druhého desetiletí 20. století. I přes náročnost cesty a následné adaptace v kulturně odlišném prostředí žilo podle údajů prvního ruského sčítání lidu z roku 1897 v Ruské říši přes 50 tisíc Čechů a Slováků, na počátku první světové války pak tento počet překročil 100 tisíc. V ruském impériu se tak před vypuknutím války nacházela po USA druhá nejpočetnější krajská komunita. Kromě zemědělských kolonií existovala významná krajská centra ve velkých městech, jakými byly Petrohrad, Moskva, Kyjev, Varšava, Oděsa nebo Rostov na Donu. Právě v tomto velkoměstském prostředí projevovali Češi – kromě Volyňské gubernie – značnou aktivitu při zakládání vlastních organizací, svazů a spolků. Také této stránce krajského života věnuje ve svém textu Serapionova patřičnou pozornost.

České spolky začaly v Rusku vznikat již od 70. let 19. století, k jejich skutečně bouřlivému rozvoji došlo po revoluci z roku 1905, a to díky následné vlně demokratizace ruské společnosti. Přesto až do začátku první světové války

nevnikli žádná česká, slovenská či československá organizace s celoruskou působností. Pro místní krajský život tak bylo až do roku 1914 charakteristické, že krajané pěstovali užší kontakty pouze v rámci svých lokálních organizačních působících v několika krajských centrech. Mezi jednotlivými regiony však neexistovaly vzájemné formalizované vazby. Tento stav výrazně změnila až nová situace, která byla vyvolána vypuknutím války. Toto období již ovšem autorka ve své monografii nesledovala. Bylo by jistě zajímavé a přínosné navázat na recenzovanou knihu a pokusit se o obšírnou rekonstrukci dějin krajanů v období existence Sovětského svazu. Zvláště o dalším vývoji městských krajských komunit toho není doposud příliš známo.

Autorka dále ve své práci sleduje, jakým způsobem se ruští Češi zapojili do novoslovanského hnutí, které se aktivně rozvíjelo od konce 19. a počátku 20. století. Toto hnutí, mající ostatně původ v českých zemích, se postupně šířilo i do Ruska, kde se do něj zapojovali nejen místní Češi, ale i ruské obyvatelstvo. Za jeden z projevů dobové všeslovanské ideologie lze taktéž označit rozmach sokolského hnutí. Sokolství nadto představuje i zajímavý příklad české kulturní difuze do jinოსlovanského prostředí. Sokolskému hnutí v Rusku se Serapionova věnuje v závěrečné části své knihy, přičemž zdůrazňuje, že mnohé sokolské tělocvičné jednoty byly zakládány a vedeny jak místními Čechy, tak příchozími přímo z českých zemí.

Ústřední teze recenzované publikace vyznívá ve smyslu, že kolonizace ruského prostoru Čechy a Slováci lze označit za příklad úspěšné adaptace imigrantů na nové podmínky. Ruští Češi přispěli své původní vlasti k lepšímu poznání Ruska, Rusů a dalších v Rusku žijících národů a dále k navázání užších rusko-českých kontaktů. Češi, kteří se trvale usadili v Rusku, zde zakládali četné společenské organizace, jakými byly hasičské sbory, náboženské komunity, orchestry, pěvecké a divadelní spolky,

knihovny, školy, pomocné a vzdělávací spolky ad. O tomto společenském životě dodnes vypovídají články v krajském tisku, k jehož rozmachu také došlo zvláště v předvečer první světové války. Jelena Serapionova přesvědčivě dokládá, jakým způsobem česká krajská uskupení navazovala prostřednictvím svých aktivistů spojení se starou vlastí a jak díky nim docházelo k přenosu nejrozličnějších inovací, navazování obchodních a hospodářských kontaktů, k rozvoji turistiky a také k výměně osvědčených hospodářských postupů mezi českými a ruskými podnikateli. To vše mělo podle autorky pozitivní vliv na rozvoj rusko-českých a rusko-slovenských vztahů a přispělo k lepšímu poznání těchto národů a k jejich kulturnímu prolínání.

Již na první pohled je zřejmé, že recenzovaná monografie je výsledkem dlouholetého badatelského úsilí. Autorka při jejím sestavování vycházela jak z dostupné ruské a zahraniční sekundární literatury, tak z materiálů získaných v českých i ruských archivech či v dobovém tisku. Podařilo se jí tak propojit svoji slavistickou specializaci s historiografickým přístupem, který vhodně zacílila na postižení interetnických a interkulturních realit. Nejnovější kniha Jeleny P. Serapionovy tak představuje zdařilý historický nástin přítomnosti české a slovenské diaspory v ruskojazyčném prostředí, díky němuž ruskojazyčný čtenář disponuje kvalitním monografickým přehledem k dané problematice.

*Petr Lozoviuk
(Katedra antropologie FF ZČU)*

KATARÍNA POPELKOVÁ: VINOHRADNÍCKÉ MESTO V ETNOLOGICKEJ PERSPEKTÍVE. Bratislava: Veda, 2021, 170 s.

Katarína Popelková sa viac než dve desaťročia systematicky venovala fenoménu vinohradníckeho mesta. Svoje etnologické výskumy realizovala

v prostredí, ktoré nielen študuje, ale aj v ňom žije. Táto symbióza života a práce jej umožňovala priebežne pozorovať a lepšie pochopiť terén, jeho vývoj, vnútorné väzby a súvislosti sledovanej problematiky. Získané poznatky priebežne publikovala v množstve štúdií. Po prechode na problematiku sviatočnosti (kde sa tiež nevyhla vinohradníckemu prostrediu) sa koncom druhej dekády nového milénia opäť (aspoň nakrátko) vrátila k pôvodnej téme. Výsledkom „cesty späť“ je monografia *Vinohradnícke mesto v etnologickej perspektíve*. V nej sa autorka pokúsila spojiť a kriticky prehodnotiť svoje dosiaľ roztrúsené poznatky, pričom staršie údaje rozšírila o informácie z doplnkových terénnych výskumov.

Text knihy jednoznačne potvrdzuje, že napriek určitým rizikám pri dlhodobom bádání v známom prostredí prevažujú pozitíva, ale upozorňuje tiež na výhody „oddychu“ od sledovanej témy. Vďaka tomu získala K. Popelková potrebný odstup, ktorý jej umožnil pozrieť sa na fenomén vinohradníctva aj z iného zorného uhla, z nadhľadu a v širších súvislostiach. Vznikol tak produkt, ktorý dokáže osloviť nielen špecialistov na vinohradníctvo či miestnych lokálpatriotov, ale aj etnológov, ktorí sledujú iné sféry a témy urbánnej etnológie alebo agrárnej kultúry. Vďaka „rozkrôčeniu“ medzi mestským a agrárnym prostredím mohla autorka ponúknuť prehľad kladov či nedostatkov rôznych techník výskumu staršej minulosti, ale aj aktuálnej súčasnosti (a s ním aj podrobný „návod na použitie“).

Teoretické a metodologické poznatky sústredila K. Popelková v úvodnej kapitole „Urbánna etnológia a vinohradnícke mesto: komplikovaná príťažlivosť dvoch svetov“, najmä v podkapitole „Agrárny charakter kultúry mesta na Slovensku a možnosti etnológie pri jeho štúdiu“. Komplexnosť prístupu k skúmaným problémom ilustrujú už úvodné vety tejto časti. Autorka tu objasňuje, ako koncom druhého milénia, po odmlke trvajúcej takmer tri desaťročia, pristupovali

spoločenskovedné disciplíny k štúdiu sociálnych perspektív meštianstva: „*Historiografia, sociológia, právna história a literárna veda v interdisciplinárnom prieniku nastúpili trend skúmania meštianstva a mestských elít, modernizácie, občianskej spoločnosti, nacionalizmu a niektorých iných okruhov tém v kontexte stredo európskych dejín.*“ (s. 18)

Množstvo zaujímavých informácií a autorských komentárov ponúka analýza vinohradníckej rodiny a jej vzťahu k prostrediu, v ktorom fungovala. K. Popelková sa v nej okrem iného zaoberala dilemou „kam s ňou“, ktorá je všeobecne známa v inom kontexte: „*Popisovať a klasifikovať v období prvej polovice 20. storočia rodinu mestského vinohradníka ako neroľnícku, je z hľadiska historiografie, hospodárskych dejín i sociografických poznatkov o území Slovenska problematické. Takmer rovnako problematické by však bolo hovoriť v tomto prípade o rodine roľníckej. Skíbením výrobnéj a obchodnej činnosti sa totiž vinohradníctvo – ako odvetvie síce zviazané s pôdou, no organizáciu výroby, hospodárskymi výsledkami, právnym zaradením a orientovaním na trh – priblížilo skôr k živnostníctvu*“ (s. 63). Riešenie tohto problému komplikuje Popelkovej „priznanie“, že samotnú vinohradnícku rodinu neštuduje ako izolovaný jav, ale zaoberá sa sledovaním vinohradníkov „*ako skupiny, jej pozíciou a dynamikou funkcií plnených v prostredí miest*“ (s. 63). Chápem dôvody tohto obmedzenia, ale zároveň je mi to ľúto, pretože vďaka rozsiahlym znalostiam historického vývoja, spoločenských pomerov a premien vinohradníckej skupiny (vrátane prostredia v ktorom žije) mala autorka výnimočnú príležitosť prispieť rozhodujúcim spôsobom k riešeniu tohto problému...

Príklad rodiny som zvolil, pretože je mi z hľadiska profesionálnej orientácie blízka. Tento fenomén však nie je jediným javom, na ktorom Katarína Popelková dokumentuje nielen viacvrstevnosť a interdisciplinárnu previazanosť skúmaných fenoménov, ale aj svoju

odbornú erudíciu. V monografii ponúka zaujímavé poznatky a interpretácie historického vývoja skúmaného prostredia. Porovnáva stav vinohradníctva v susediacich (a vo sfére vinohradníctva konkurenčných) mestách Pezinok a Modra alebo dejiny a pestré aktivity vinohradníckych spolkov vrátane rôznorodej motivácie ich členov. Nechýba analýza procesu kolektivizácie a neskoršej post-socialistickej transformácie. Prakticky každá časť práce obsahuje poznatky a postrehy, ktoré si cením nielen kvôli ich faktografickej hodnote. Možno ešte dôležitejším prínosom je skutočnosť, že K. Popelková priam núti pozorného čitateľa, aby sa zamyslel nad použitými formuláciami, konfrontoval popisované výskumné postupy, autorské úvahy alebo závery s vlastnými skúsenosťami. Práve inšpirácia, ktorú bádatelka (možno v druhom pláne) ponúka, predstavuje podľa mňa významnú pridanú hodnotu tejto knihy. K ďalším pozitívam patrí starostlivo vybraná obrazová zložka, ktorá je dôležitým doplnkom textu. Najmä farebná príloha ponúka okrem informatívneho prínosu aj estetický zážitok.

Pár strán recenzie nemôže a ani nechce priblížiť široké spektrum rôznorodých informácií, postrehov a názorov, ktoré ponúka monografia *Vinohradnícke mesto v etnologickej perspektíve*. Verím však, že sa mi podarilo vyvolať záujem potenciálnych čitateľov a som presvedčený, že kniha ich nesklame. Katarína Popelkovej sa totiž podarilo prekročiť „hranice všedného dňa“ etnologickeho bádania a vytvoriť zaujímavú mozaiku, ktorá presahuje priestor jednej témy a regiónu...

Peter Salner

(Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.)

MONIKA VRZGULOVÁ (ED.) – PETER SALNER: DVOJROZHOVOR. O PAMÄTI, ETNOLÓGII A MESTE... Bratislava: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Marenčin PT, 2020, 249 s.

Nahrát dobrý rozhovor není jednoduché – to vědí všichni, kteří pracují biografickou metodou či metodou oral history. Nahrávání vyžaduje od tazatele přípravu, empatii, sebereflexi. Rozhovor ale není běžnou, jednoduchou záležitostí ani pro dotazovaného – ten musí mít chuť, motivaci se na rozhovoru podílet, důvěru k tazateli při sdílení svých vzpomínek, schopnost vyprávět o svých zážitcích, pocitech, ale třeba i ochotu argumentovat. Během svého života jsem prozatím dostala dvě nabídky k poskytnutí oral history rozhovoru – a zatím jsem vždycky odmítla... Tímto se tazatelům omlouvám, protože vím, jak složité může být sehnat narátory a narátorky. Ale jednoduše jsem si netroufla na rozhovor, kde bych se ocitla v pozici dotazovaného. O to zvědavější jsem byla, jak se s touto situací vyrovnali Monika Vrzgulová a Peter Salner, kteří stejně jako já pracují již několik desetiletí pomocí obou výše zmíněných metod, a možná právě proto se rozhodli vyměnit pozici tazatele za pozici dotazovaného.

Tento text nebude recenzí, spíše zprávou – jednak proto, že kniha není čistě vědecká, ale spíše populárně-naučná, a jednak i z toho důvodu, že za obdivuhodné považují již samotné rozhodnutí „stoupnout si na druhou stranu barikády“. Situace byla možná o něco jednodušší, protože čtenáři je předkládán rozhovor, který vznikl písemnou formou – jak M. Vrzgulová, tak P. Salner své odpovědi formulovali na základě písemně zadaných otázek, jejich rozhovor se tedy odehrával nad klávesnicí počítače. Tento přístup, daný mj. i obdobím koronavirové epidemie, jistě ovlivňuje formu výpovědí, ale i obsah rozhovoru. Dotazovaný má čas svou odpověď hlouběji promyslet, možná i několikrát přepsat, upravit. Tato forma rozhovoru však nijak nezbavuje tazatele úkolu klást otázky a dotazovaného úkolu na ně odpovídat.

Kniha je kromě předmluvy P. Salnera zarámována dvěma dalšími texty, a to úvodem Kataríny Popelkové a závěrečným zamyšlením M. Vrzgulové nad čtvrtstoletím metody oral history na Slovensku. K. Popelková je řadu let kolegyní obou hlavních protagonistů (všichni působí v Ústavu etnologie a sociální antropologie SAV v Bratislavě) a má k oběma osobní vztah – P. Salner byl jejím doktorským školitelem, M. Vrzgulová je její spolužačkou ze studií. Již v nadpisu vystihuje K. Popelková podstatu knihy, když hovoří o „rozhovoru jako způsobu života“ a o „lidech s nadšením pro rozhovor“ (s. 11). Její úvodní text není jen osobním vyznáním, ale kontextualizuje metodu rozhovoru jak v obecné rovině, tak speciálně rozhovor M. Vrzgulové a P. Salnera. Popelková označuje knihu za „pozoruhodný metodologický počín“ (s. 12), kdy badatelé sami produkují etnografický materiál, a to především o období socialismu, jemuž se oba věnují v posledních letech nejvíce. Kniha také vznikla v rámci projektu „Súčasný obrazy socializmu“, na kterém v době vytváření rozhovoru oba autoři pracovali. Obrazy socialismu obou hlavních protagonistů může čtenář srovnat v publikovaných rozhovorech.

M. Vrzgulová a P. Salner mají určité charakteristiky společně – oba vystudovali etnologii na Univerzitě Komenského v Bratislavě, pracují na stejném pracovišti (ÚESA SAV), jsou odborníky na problematiku holokaustu, urbání etnologii, využití rozhovorů v etnologii, spolupracovali na řadě projektů. V lecčems jsou ale samozřejmě rozdílní – ať je to datum narození, tedy příslušnost k jiné věkové kohortě (Salner se narodil r. 1951, Vrzgulová r. 1965), gender nebo rodinný původ.

Oba rozhovory jsou strukturované podobně. První otázky jsou věnovány rodinné historii a zázemí, zážitkům z dětství a škole, oba dotazovaní také líčí své studium národopisu (etnologie) na univerzitě, své etnologické začátky či vědeckou kariéru, dostatečný prostor je věnován i životu vlastní rodiny a koníčkům. Dotazy se vztahují k období socialismu, ale samozřejmě odrážejí i období postsocialistické transformace. V každém rozhovoru jsou však také specifické otázky, které reflektují osobní životní příběhy, situovanost obou dotazovaných. Ať je to např. na jedné straně prožívání židovské

identity a činnost v židovské náboženské obci u P. Salnera, nebo občanský aktivismus M. Vrzgulové v Nadácii Milana Šimečku, v Dokumentačním centru holokaustu či v posledních letech při mítincích proti nacionalismu a xenofobii na Slovensku. Na rozhovorech je vidět, že se ptají lidé, kteří se znají dlouho a kteří jsou odborníky ve svém oboru (i nostalgii, která místy jejich vyprávěním prostupuje, reflektují s odstupem a nadhledem). Rozhovory jsou selektivní – jiné ani být nemůžou. A domnívám se, že i čtenáři je budou číst podobným způsobem: někoho zaujme více problematika konstrukce identit, někoho informace k dějinám etnologie před rokem 1989 a jejím proměňám po tomto datu, někoho interpretace každodenního života v socialismu, jiného zase genderové aspekty atd. Pro mě byly z osobních i pracovních důvodů nejzajímavější pasáže o „krajínách dětství“, topografiích, o budování vztahu k městskému prostoru (k Bratislavě u P. Salnera, k Trenčínu a Bratislavě u M. Vrzgulové), které – jak oba říkají – jsou vytvářeny nejen tím, že člověk v daném městě žije, vyrůstá, ale i tím, jak o něm získává informace v rámci své vědecké činnosti; P. Salner hovoří o etnologické práci jako o variantě práce detektivní (s. 60). Zajímaly mě informace o výzkumech a publikacích v oblasti urbání etnologie, ale i vzpomínání a reflexe účasti na velkých oral history projektech, které se věnují tématu holokaustu, a zpracovávání vzpomínek na ně. M. Vrzgulová hovoří ve svém případě o „iniciačním“ výzkumu (s. 173) – tím nemyslí pouze nové badatelské téma (holokaust), ale i okolnosti zpracovávání vyslechnutých vzpomínek, emocí s nimi spojených jak na straně dotazovaných, tak tazatelů.

Závěrečné shrnutí M. Vrzgulové o dvaceti pěti letech výzkumů metodou oral history na Slovensku je pak jakýmsi komentářem a kontextualizací k oběma rozhovorům. Badatelka zde znovu shrnuje základní informace o projektech provedených zmíněnou metodou, tematizuje

samozřejmě i ty, na nichž spolupracovala s P. Salnerem (prvním byl projekt „Osudy těch, kteří přežili holokaust“), vyzdvihuje také inspirační roli zahraničních projektů, na nichž se podílela. Konstatuje, že aplikování metody oral history na Slovensku, práce se získanými daty a jejich interpretace představuje proces. „Ať naša práce je obrazem vývoje kritického uvažování a vytváření nového zdroja a o práci s ním.“ (s. 227)

V knize *Dvojrozhovor* spolu vedly dialog nejen dvě vědecké osobnosti, které přispěly velkým dílem k otevírání nových etnologických témat, prosazování nové metody, a především k její kritické reflexi, ale i dvě osobnosti angažované a kultivované. I když jsou oba rozhovory určitou „bilancí“ (jsou to také rozhovory, které nahlížíjí minulost z pozice tady a teď), ani jeden z dotazovaných nepovažuje svou práci za uzavřenou, oba mluví o plánech do budoucna, které jsou zdravě sebevědomé. Věřím, že pokud by bylo možné vést za dalších dvacet let podobný rozhovor znovu, dočkali bychom se opět nových zajímavých dat.

Jana Nosková
(Etnologický ústav AV ČR)

JAN ŠIMÁNEK: DOUDLEBSKO V KUCHYNI A U STOLU. LIDOVÁ STRAVA Z JIHU ČECH. České Budějovice: Bohumír NĚMEC – VEDUTA, 2021, 249 s.

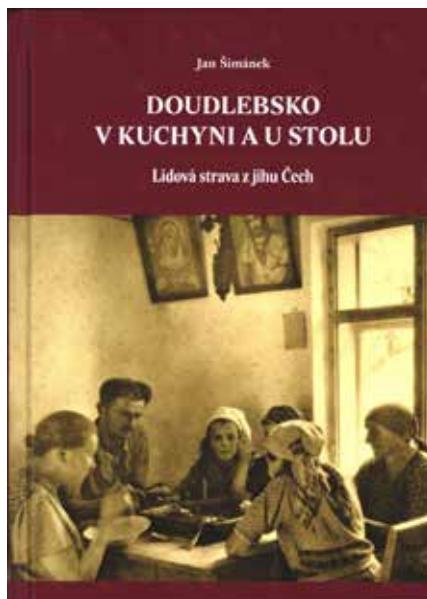
Nedávná publikace Jana Šimánka rozšířila okruh prací věnovaných problematice stravy jako nedílné součásti lidské kultury. Sledovaná oblast Doudlebska se rozkládá na jih od Českých Budějovic. Na jihozápadě hraničí s Českým Krumlovem, východní hranice sahá k obci Olešnice a v jižním cípu ji uzavírá je obec Soběnov. Svou skladbou publikace připomíná práci Jaroslava Štíky o valašské lidové stravě vydanou v roce 1980. Z obsahu uvedme pasáže o využití zemědělských plodin,

technologických postupech přípravy jídel, o všední a sváteční stravě, zdrojích jídla a o způsobu stravování v úrodných letech i za hladomoru. Po úvodní charakteristice regionu a kapitole o vývoji lidové stravy obecně pojednává dílo o jednotlivých složkách pokrmů, jakými jsou chléb a pečivo, mléko, vejce, maso, zelenina, ovoce a nápoje. Kniha dále obsahuje popis způsobu stolování, sestavu denního menu v rodinách sedláků a chalupníků, informuje o jídle připravovaném pro výroční obyčeje a rodinné oslavy, nechybí ani zmínka o stravování mimo domácí prostředí, např. v hospodách.

Důležitým pramenem se autorovi staly výpovědi různého data od více než osmdesáti informátorů. Získané poznatky jsou výsledkem použití různých metod – terénního výzkumu, dotazníkové ankety, studia kronik a memoárů, literatury a soukromých dokumentů. Odborný pohled na zpracovávané téma uzavírá poznámkový aparát a soupis pramenů, které představují v této knize významnou složku. Přinášejí vzpomínková vyprávění těch, kteří pokrmy připravovali, i komentů. Uvedená odborná literatura

zasazuje dílo do kontextu historického i současného bádání. Několik desítek receptů pro ty, kdo chtějí vyzkoušet přípravu i konzumaci dnes už většinou historických pokrmů přímo na sobě, publikaci vhodně doplňuje. Černobílé i barevné fotografie zachycují hlavně situaci ve 20. století. Jejich prostřednictvím se čtenář může seznámit se způsobem stolování, použitým náradím a řadou činností spojených s vařením. Je připojen slovníček, společný jmenný a věcný rejstřík a německé resumé.

Autor věnoval pozornost nejen samotnému jídlu, ale i místu, kde se připravovalo. Ovšem jen tehdy, pokud to bylo možné, tedy jestli se zachovalo zařízení fyzicky, nebo ve vzpomínkách informátorů. Čtenář se seznamuje s prostorem kuchyně, jejím uspořádáním, náradím používaným při přípravě pokrmů, ale také se způsobem konzumace, servírováním a jeho vývojem při společném stolování, což byl důležitý znak v historii stravování. Nebyla to jen vnější forma, tj. jídlo ze společné mísy, ale také rituály, které se nutně dodržovaly při jídlu mnoha stolovníků, příslušníků rodiny a čeledi. Je možno připomenout třeba snahu o spravedlivé rozdělení pokrmů, bez ohledu na příslušnost nebo postavení jedlíků, které zabraňovalo tomu, aby se někdo krmil na úkor ostatních. Pro každého účastníka stolování byla určená jen ta část, která ležela v míse přímo před ním, a proto nebylo přípustné nabírat si jídlo z porce umístěné před jiným strávníkem. Samozřejmě byla účta k předloženým pokrmům, netrpěly se zbytky nebo opovrhování jídlem. Jistým způsobem se tak oceňovala i práce hospodyně, na jejichž bedrech často spočívala zodpovědnost za nasycení velkého množství strávníků. Přes jednoduchost menu znamenala příprava pokrmů hodně fyzické námahy. Cílem bylo nejen připravit dostatek chutného a vydatného jídla, ale dobrou stravou zajistit ochotné pomocníky pro následující léta při důležitých a náročných zemědělských úkonech.

Jídelníček na Doudlebsku se v mnohém podobal stravě v jiných národopisných regionech, nicméně některé pokrmy lze označit jako typické pro sledovanou oblast. Mezi polévkami to byla *zelnice*, připravovaná z hlávkového zelí, po spotřebování čerstvých hlávek také z kysaného. Dále to byla tzv. *kyselka*, jež se vařila z vody kořeněné kmínem a solí, do níž se zamíchalo („zaklehtalo“) mléko nebo smetana s moukou. Oblíbený byl bramborák, zde známý pouze pod tímto současným názvem. Velmi často se připravoval tzv. šterc, a to pražený, jehož základem byla opražená mouka, anebo bramborový, což byly vlastně známé škubánky. K typickým regionálním jídlům, s nimiž se autor na Doudlebsku setkal, lze zcela určitě počítat tzv. *buchty* (nazývané také žitné buchty), tedy knedlíky z žitné mouky a brambor. Žitné buchty často nahrazovaly chléb, s nímž bylo nutno šetřit. Šlo zjevně o nejčastější složku každodenní stravy. O žitných buchtech se tradovalo, že po pádu z výšky do mísy skákaly jako míč. Přes jejich velkou tuhost, která někdy vzbuzovala posměch u lidí ze sousedních regionů, z vyjádření pamětníků vyplývá, že se v některých domácnostech dosud připravují jako příloha ve svátečním jídelníčku. Ovšem místo žitné mouky, která byla po druhé světové válce stažena z obchodní sítě, se k jejich přípravě používá mouka pšeničná. Jako krajovou zvláštnost lze označit rovněž jinou přílohu, tzv. *drbáky*, což jsou knedlíky ze strouhaných syrových brambor. Spojují Doudlebsko s jinými horskými oblastmi, kde brambory patřily k nejvíce pěstované plodině. O vánočních svátcích se na přelomu 19. a 20. století připravovalo na celém Doudlebsku typické sladké vánoční pečivo zvané šišky. Ty byly různě obměňované a podle pamětníků jich mělo být „devatero“. Autor jmenuje např. šišky koblížkové, pražené, tlučené či vídeňské (nebo také huňaté). Nejobvyklejší byly dva druhy, které se pekly z vánočkového těsta, nebo „štercové z těsta škubánkového“. Kromě šišek se při štědrovečerní hostině podávaly

ryby na modro nebo na černo, což zřejmě souviselo s rozložením Doudlebska v regionu s četnými rybníky. To je důležitý znak vánoční stravy, uvážíme-li, že v jiných oblastech byly ryby po dobu trvajících několik staletí pro obyčejné lidi nedostupnou potravinou, a to i v době Vánoc. O Velikonocích se na Zelený čtvrtek pekly obvyklé *jidáše*, avšak nikoli polité medem, nýbrž ve slané úpravě, sypané kmínem nebo mákem, které tvořily například přílohu k polévce.

Strava prostých zemědělců je hlavním tématem knihy, avšak nechybí ani stručné pojednání o gastronomii u sociálně výše postavených vrstev, a to v kapitole „Vaření pánů – na farách a panských sídlech“. Z výčtu potravin pro panské hostiny výrazně vyčnívá spotřeba velkého množství masa ve srovnání se skromným jídelníčkem venkovanů – jak to ostatně bylo obvyklé i v jiných částech českých zemí. Už bylo zmíněno, že jsou zařazeny i další kapitoly, např. „Venkovská kuchyně – prostor k vaření a obývání“ nebo „Řemeslníci – doma i na vandru“, které rozšiřují pohled na stravování ve sledovaném regionu. Publikace tak překračuje obsah podobných prací věnovaných především gastronomii venkovských vrstev, představuje komplexnost pohledu na sestavu a přípravu různých druhů jídel a jídelníčků v jihočeském regionu poblíž sousedního Rakouska, jehož vliv se však v gastronomii zkoumaného regionu téměř neprojevil.

Příprava podobných publikací vyžaduje velké úsilí a mnoho času stráveného jak v terénu, tak v archivech. Tato díla se nevydávají příliš často, což je škoda. A to zejména dnes, v době, kdy je stravování věnovaná značná pozornost a kdy se gastronomie velmi často obrací do minulosti, ať už je vedena snahou přinést něco nového, odlišného, nebo s cílem vrátit základní potřebu lidského organismu ke zdravějším kořenům, jak to preferuje současný pohled na způsob života a kulturní zvyklosti.

Marta Toncrová
(Etnologický ústav AV ČR)

ZOLTÁN MAGYAR: A MAGYAR TÖRTÉNETI MONDÁK KATALÓGUSA. TÍPUS- ÉS MOTÍVUMINDEX. I. Alapítási mondák (347 s.); IIA. Hősök, történelmi személyek 1. Nemzeti hősök (519 s.); IIB. Hősök, történelmi személyek 1. Nemzeti hősök (457 s.); III. Hősök, történelmi személyek 2. Tematikus csoportok (354 s.); IV. Háborúk, harcok, szabadságharcok (547 s.); V. Legendák (Vallásos témájú mondák) (618 s.); VI. Bűn és bűnhődés (308 s.); VII. Betyármondák. Betyárok és más törvényen kívüliek (846 s.); VIII. Kincsmondák (460 s.); IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák (519 s.); X. Motívumindex és bibliográfia (892 s.); XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása (480 s.). Budapest: Kairosz Kiadó, 2018.

Zoltán Magyar, vedecský pracovník Národopisného ústavu Maďarskej akadémie vied, folklorista, zaoberajúci sa ľudovým rozprávaním, po necelých troch desaťročiach terénnych výskumov v celej Karpatskej kotline, zavŕšil archivovanie a katalogizovanie maďarských historických povestí obdivuhodným dielom – dvanástimi zväzkami katalógu tohto žánru. (Len pripomínam, že predtým publikoval 87 (!) samostatných publikácií: rôzne zbierky s rôznymi žánrami ľudového rozprávania, komparatistické, filologické, ako aj analytické práce). Už len z hľadiska kvantity ide o obrovskú prácu – 6 347 strán (B4), prezentujúcich (na základe Archívu povestí, nachádzajúceho sa v Národopisnom ústave Maďarskej akadémie vied) spracovaných a katalogizovaných 112 tisíc textov.

Klasifikácia materiálu (aj podľa zväzkov) vyzerá nasledovne: I. Povesti vysvetľujúce vznik alebo založenie; IIA. Hrdinovia, historické osobnosti 1. Národní hrdinovia; IIB. Hrdinovia, historické osobnosti 1. Národní hrdinovia; III. Hrdinovia, historické osobnosti 2. Tematické skupiny; IV. Vojny, revolúcie; V. Legendy, povesti s náboženskou tematikou;

VI. Hriech a trest; VII. Zbojnícke povesti; VIII. Povesti o pokladoch; IX. Ostatné povesti historického a zemepisného charakteru. Potom, ako X. zväzok nasleduje Index a konkordancia typov, motívov a súhrnná bibliografia, a zároveň v XI. zväzku prehľad pokusov klasifikácie historických povestí v európskej folkloristike, okrem toho metodologické a teoretické poznatky, a napokon závery na základe spracovaného materiálu. Posledný zväzok je možné považovať za samostatnú monografiu.

Ako príklad uvediem členenie piateho zväzku: *Legendy, povesti s náboženskou tematikou*: A. Povesti o pútnických miestach a kostoloch; B. Povesti o pietnych obrazoch; C. Povesti o pietnych sochách; D. Povesti o oltárnych sviatostiach; E. Povesti o krížoch; F. Povesti o zvonoch; G. Povesti o prameňoch; H. Zázračné uzdravenia; J. Stopy v skalách; K. Ostatné zázračné znamenia; L. Prisúdený osud; M. Zjavenia; N. Sny a videnia náboženského charakteru; P. Anjeli; Q. Svätci, pobožní ľudia; R. Duchovní s magickými schopnosťami; S. Iné povesti religiózneho charakteru.

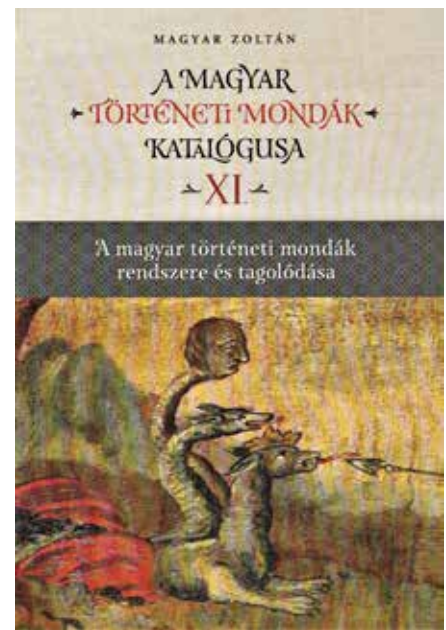
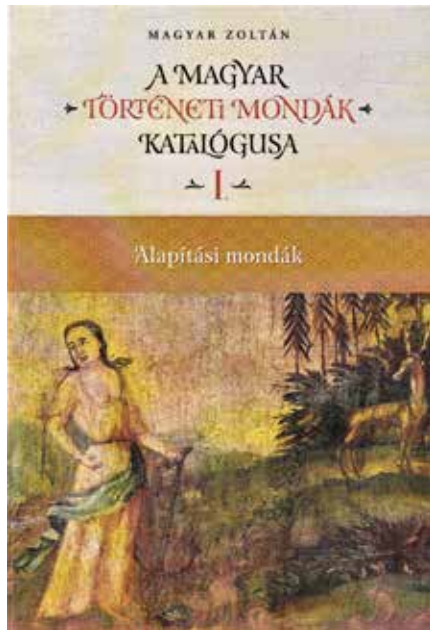
Ak zostaneme pri tomto príklade, môžeme ísť ďalej do hĺbky. V rámci tematiky *Legendy, povesti s náboženskou tematikou* pod písmenom Q sú zaradené napríklad nasledovné typy: Q 1–10. Známe biblické osoby; Q 11–70. Známi svätci; Q 71–90. Posvätní duchovní; Q 91–120. Pustovníci, mnísi; Q 121–140. Dedinskí, sedliacki „proféti“; Q 141–150. Posvätní proroci a liečiteľia.

Pokusy o kategorizáciu, klasifikáciu, či katalogizáciu jednotlivých žánrov ľudovej slovesnosti sprevádzajú vlastne celú históriu folkloristiky. Odhliadnuc od ostatných žánrov, povestiam blízke sú na to asi najlepšie rozprávky, ktoré majú viaceré známe, postupne sa zdokonaľujúce národné a medzinárodné katalogizačné pokusy. Presné vymedzenie jednotlivých žánrov je však z viacerých hľadísk problematické – medzi rozprávkou a povestou sú určité prekrytia, takže práve kvôli tomu je ich katalogizácia miestami náročná a nejednoznačná. Určité kategórie, typy, podtypy (a hlavne motívy) rozprávok sa vyskytujú aj v povestiach. S ohľadom na túto skutočnosť každý zostavovateľ katalógu povestí pracuje aj so známymi národnými a medzinárodnými katalógmi rozprávok (Polívka, Tille, Arne–Thompson–Uther atď.).

Od vystúpenia J. a W. Grimmovcov je zaužívané vnútorné členenie povestí na démonologické, historické a lokálne povesti. Avšak hranice medzi týmito kategóriami sú tiež v mnohých prípadoch nejasné. Vďaka tomu aj katalógy aj v týchto súvislostiach sa dosť silne prelínajú. Ako príklad si dovoľujem uviesť, že v katalógu českých *démonologických povestí* samotnú kategóriu tvorí tematika pokladov (Luffer, Jan 2014. *Katalog českých démonologických povestí*. Praha: Academia: 210–226.) Tú istú kategóriu nájdeme aj medzi maďarskými *historickými povestami* (2018, VIII), ale podkategórie, typy a podtypy síce väčšinou korešpondujú, no v podstate v celkom iných štruktúrach, hoci pravdepodobne by sa dali české povesti do klasifikácie maďarského, ako aj maďarské povesti

do českého katalógu bez zvláštnych ťažkostí zaradiť.

Zoltán Magyar podrobne charakterizuje rôzne definície historických povestí v rámci medzinárodnej folkloristiky, no aj sám formuluje svoju definíciu, ale len „medzi riadkami“ čítame, čo označuje pojmom „maďarské historické povesti.“ Vystáva otázka, čo sú „slovenské“, „nemecké“ atď. historické povesti... Len pripomínam, že presne pod takými istými teoreticko-metodologickým zorným uhlom člení materiál Jaroslav Otčenášek „českých ľudových rozprávok“. Ktoré sú z toho naozaj české a ktoré nemecké, či rómske? Avšak je diskutabilné, či sú také otázky vôbec adekvátne (viď Otčenášek, Jaroslav /ed./ 2019. *České lidové pohádky. I. Zvířecí pohádky a bajky*. Praha: Vyšehrad: 82, 83, 178, 179, 309 atď.) Magyar nimi myslí pravdepodobne na území bývalého Uhorska po maďarsky publikované, alebo neskôr v maďarskom prostredí zdokumentované povesti (XI: 105). Ako pracovnú metódu by sme prípadne aj mohli prijať (hoci má svoje slabiny), ale autor nie je (asi ani nemôže byť) v tom konzekventný. Do katalógu

zaradil aj texty viacerých zbierok, ktoré boli zaznamenané na území bývalého horného Uhorska, zdá sa, že zo slovenského (alebo zmiešaného, slovensko-maďarského alebo slovensko-nemeckého) prostredia, a boli publikovaní po nemecky (Mednyánszky = Medňanský; Mailáth; Benyovszky = Beňovský atď.) Karl Benyovszky (= Karol Beňovský = Benyovszky Károly) prešporské zbierky, ktoré Magyar pojal do svojho katalógu, napríklad najprv uverejnil v nemčine vo viacerých, postupne rozširovaných vydaniach a popritom paralelne vyšiel aj jeden slovenský preklad prvého zväzku. Maďarský preklad síce bol plánovaný až na prelome tisícročia, ale podľa mojich poznatkov do dnešného dňa neexistuje takáto verzia. Benyovszky sa narodil 4. júla 1886 v Prešporoku, kde prežil detstvo. Navštevoval síce maďarské školy, ale údajne „nemčinu považoval za svoj materinský jazyk“. Možno (a aj treba) si klásť otázku: Jeho prešporské povesti sú nemecké, slovenské, či maďarské?

Obsahy jednotlivých zväzkov Magyarovho katalógu sú aj v angličtine. V blízkej budúcnosti sa však pripravuje dvojzväzková súhrnná edícia diela v anglickom jazyku. Tak sa katalóg Zoltána Magyara naozaj môže dostať nielen do medzinárodného vedeckého diskurzu, ale aj folkloristom, literárnym vedcom a historikom na odborné využitie.

*József Liszka
(Výskumné centrum európskej
etnológie, Komárno)*

MILOSLAV KRIST: LETINÁM. Z HISTORIE OBCE A LÁZŇÍ LETINY. Plzeň: Art Krist, 2019, 640 s.

Jen málokomu se pošťestí vytvoriť monografiu své rodnej obce. Objemná kniha súkromného sběratele věnovaná obci Letiny ležící cca 30 km jihozápadně od Plzně je důkazem toho, že přání a vůle jedinice spojená s finanční podporou

místních spolků a veřejných sbírek vede k výsledku, který je dobrým počinem.

Publikace je evidentně inspirována velkými etnografickými monografiemi. M. Krist vychází z etymologie toponyma Letiny, zmiňuje pověst vysvětlující název a založení lokality, poté uvádí ověřená historická data – první písemnou zmínku (1248), výčet majitelů (Pikhartové ze Zeleného údolí, Deymové ze Stříteže, Morzinové, Schönbornové). Text je bohatě doplněn vyobrazením zakládací listiny a rodových erbů, dobovými pohlednicemi a výseky z vojenského mapování.

Následuje objemná kapitola věnovaná kostelu sv. Prokopa a letinské farnosti. Přináší více obrazového materiálu nežli informací o historickém či stavebním vývoji budov. Je třeba uvítat přehled duchovních, mezi nimiž nalezneme i jméno pozdějšího českobudějovického biskupa Josefa Oldřicha Lindauera (1784–1850). Zvláštní pozornost je věnována knězi Josefu Soldátovi, sloužícímu zde v letech 1908–1948. Množství dokumentačního materiálu přináší i nejnovější události. Je to především oprava kostela zahájená po roce 1990 a zakončená v druhé dekádě

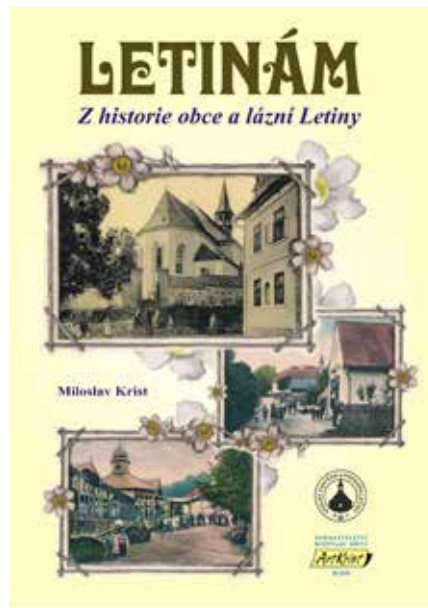
našeho století opravami interiéru, restaurováním varhan (2009) a zavěšením nového zvonu (2016). Současné fotografie dokumentují křty, svatá přijímání, svatby, včetně stříbrných a zlatých, slavnosti Božího těla, pohřby, ale také pro život obce významnou událost – slavnostní mši celebrovanou blovickým administrátorem Piotrem Markem za přítomnosti kardinála Dominika Duky a bývalého plzeňského biskupa Msgr. Františka Radkovského (2015). Z historické dokumentace autor uvádí zápisy ohlášek, výši odměn hrobníkovi či hřbitovní řád (1936). Kapitoly doplňují snímky místních kapliček, božích muk, křížků a pomníčků rozestých po nejbližším okolí.

Přínosem pro studium vesnické architektury je bezesporu část, již tvoří nepřeborné množství fotografií místních staveb, pořízených v poměrně širokém časovém horizontu od roku 1900 do současnosti. Nejvíce jsou zastoupena 30. léta minulého století. Ve vlastním vydavatelství a díky štědrosti sponzorů se autor v jejich množství nemusel nikterak omezovat, čímž vytvořil zcela unikátní soubor přístupný širší veřejnosti.

Z významných rodáků autor připomíná, a to jak portréty, tak stručnými medailony, významné místní rodáky – hospodářského úředníka místního statku Františka Sudimíra Lambly (1819–1891) a jeho bratry zootechnika Karla Milana (1823–1884), lékaře Viléma Dušana (1824–1895), přítele Boženy Němcové, a chemika Jana Baptistu (1826–1909).

V kapitole mapující vývoj řemesel, živností a obchodu se snad nejvíce uplatňuje autorova sběratelská vášeň, kterou mohli návštěvníci ocenit na mnohých jeho výstavách. Opět bohatě fotograficky dokumentovaná část přináší i ukázky spolkových stanov a výučních listů.

Obsáhlou část knihy představují dějiny místních lázní zpracované za pomoci novinových článků, reklamních letáků nabízejících ubytování a dopravní služby, dále ubytovacího řádu, koncertních programů, propagačních materiálů, pohlednic, dobových fotografií, seznamu hostů

a stavebních plánů. Zajímavým materiálem je např. vhléd do poznámek ředitele a herce plzeňského divadla Vendělína Budila, týkajících se jeho lázeňských výdajů. Z významných hostů autor uvádí Adolfa Heyduka, Josefa Hlávku, Julia Zeyera, Karla Matěje Čapka-Choda, Aloise Jiráska, F. X. Šaldu, Karla Čapka, Ottu Pinkase, Jindřicha Mošnu aj. Klidné místo, obklopené lesy, využívané hosty díky léčivému bahnu, prošlo ve 20. století poměrně bouřlivým vývojem. Za druhé světové války byly v tamějších budovách původně projektovaných Františkem Janem Kotkem ubytovány německé dívky, od roku 1955 sloužily tytéž budovy jako nemocnice podniku Škoda. Po restituci a několikeré výměně majitelů dnes fungují jako Domov se zvláštním režimem. I v této části kniha obsahuje bohatou fotodokumentaci, s jejíž pomocí si představíme i skrytý chod lázní, zabezpečovaný např. personálem v lázeňské kuchyni.

Náplní poslední rovněž obsažené části jsou dějiny obce v průběhu 20. století. Kapitoly mapují především veřejný život a zájmové oblasti obyvatele. Cenné jsou vzpomínky Bohuslava Šindeláře na druhou světovou válku. Dějiny místní školy reprezentují především skupinové fotografie školních tříd s přesnými popisy žáků a pedagogů. Demografický vývoj v obci dokumentují statistické údaje.

Zejména enormním množstvím obrazových příloh v počtu cca 1 500 je kniha zajímavým dokumentem, který poslouží jako srovnávací materiál i badatelům z jiných oblastí republiky.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

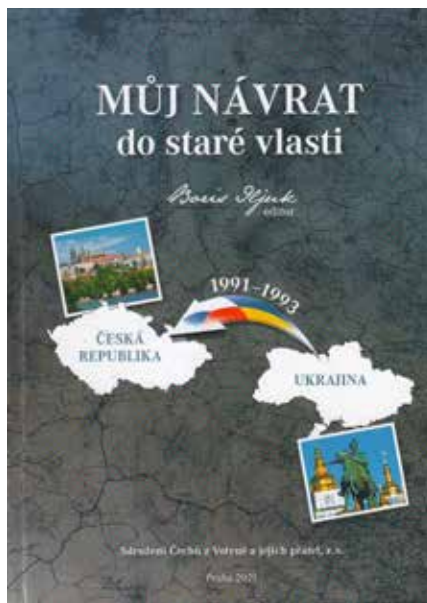
BORIS ILJUK (ED.): MŮJ NÁVRAT DO STARÉ VLASTI. Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, z. s., 2021, 96 s.

Sborník vzpomínkových příspěvků vznikl u příležitosti třicetiletého výročí události, jež zanechala výraznou stopu

v životech krajanů, tzv. černobylyských Čechů, kteří se zúčastnili státem řízené humanitární přesídlovací akce ze zón postižených následky havárie Černobylské jaderné elektrárny v roce 1991. Do České republiky v 90. letech ve třech vlnách postupně přesídlily necelé dvě tisícovky osob z Žytomyrské a Kyjevské oblasti Ukrajiny a z nedaleké části Běloruska rovněž zasažené radioaktivním spadem. Byl to právě jeden z hlavních iniciátorů tohoto přesídlení a zároveň autor této a mnoha dalších publikací Boris Iljuk, kdo se rozhodl následně v nové domovině na území předků stanout v čele Rady černobylyských a novodobých reemigrantů v rámci Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, z. s., a nadále se podílet na aktivitách krajanů na území České republiky, včetně organizace a příprav konferencí, výročních setkání a oslav u příležitosti významných dat. Před deseti lety jsem se zúčastnila setkání, jež se ukutečnilo u příležitosti dvaceti let od návratu krajanů na území České republiky. Její organizátor se tenkrát dušoval, že už nikdy nebude takto velkou akcí kvůli její náročnosti připravovat. Deset let uběhlo jako voda

a kromě mnoha menších událostí jsme se sešli 2. října 2021 v sále Důstojnické besedy v Jaroměři-Josefově v Okružní ulici na velké akci u příležitosti třicátého výročí reemigrace Čechů z Ukrajiny (konkrétně z Kyjevské a Žytomyrské oblasti). Recenzovaná publikace byla příchodím darována jako vzpomínková kniha, která shrnuje ve vzpomínkách, dokumentech a fotografiích z osobních archivů průběh přesídlovacího procesu a integraci reemigrantů na území České republiky – rodné vlasti jejich předků.

V úvodní kapitole je předestřen příběh přesídlení tzv. černobylyských Čechů jako mozaika – od prvopočátků, tedy od vzniku krajské iniciativy na Ukrajině, založení kulturně-osvětové společnosti J. A. Komenského, výzvy vyslané směrem k zatím nezvolenému prezidentovi a předsedovi vlády tehdejší České a Slovenské Federativní Republiky a následného setkání s Václavem Havlem na Velvyslanectví ČSFR v Moskvě. Pozornému čtenáři neunikne celá řada detailů spolu se jmény, která nejsou v dokumentech informujících souhrnně o situaci krajanů běžně zmiňována. Po podrobném úvodu následuje kapitola přibližující ve vzpomínkách samotných aktérů události, které předcházely procesu reemigrace, jeho průběhu, následně adaptaci a integraci na nové životní podmínky. Součástí textu jsou také vzpomínky iniciátorů a realizátorů akce. Seznámíme se tak s rozvětvenou rodinou Batujevových a Černých z Malé Zubovštiny, s jejich běžným životem, prací v zemědělství, hudebním folklorem, domácímí ručními pracemi v podobě filigránové techniky a háčkových či šitých výrobků, ale i s kulinářskou pochoutkou, tzv. malozubovštiny řízkem. Všední každodenní život i výjimečné události zaznamenávala v Malé Zubovštině místní kronikářka a učitelka Anna Pišlová (Černá). Díky jejím záznamům se dozvídáme, že Malá Zubovščina se pyšnila nejvyšším počtem osob s vysokoškolským a postgraduálním vzděláním ve srovnání s jinými vesnicemi na Ukrajině. Ponoříme se také do vzpomínek Ludmily

Hrnčířové, neteře autora publikace, která kromě svého dětství přibližuje také pobyt v Kyjevě, studium knihovnictví na vysoké škole a následný přesun do míst, odkud její předkové odešli před 120 lety a kde ve studiu pokračovala. Vzpomínky knihovnice, tentokrát z historického města Lvov, nabízí i jiná rodáčka z Malé Zubovštiny Pavlína Horníková, dcera Jaroslava Ornsta, dalšího z hlavních iniciátorů přesídlení. V jejím vzpomínání se mísí smutek a stesk po domově, který zakoušela zejména po přesídlení do tehdejší ČSFR. Nakonec se spolu s otcem vypracovali na soudní tlumočníky ruského a ukrajinského jazyka u Krajského soudu v Hradci Králové a začali pracovat na přípravě slovníku a dějin Malé Zubovštiny spolu s dalšími pamětníky. Podobně na svůj život a přesídlení vzpomínají také Ludmila Černá či Marie Čerňavská z Malé Zubovštiny. Kromě této obce se ve vyprávěních také objevují vzpomínky z obce Malinovka. Učitelka prvního stupně základní školy Anna Mazníková podává své vzpomínky na přesun a příjezd do Milovic, významného centra tzv. černobylských Čechů, spolu se všemi těžkostmi, které jej doprovázely. V podobném duchu se nesou i další vzpomínková vyprávění, liší se pouze dobou a místem usídlení v tehdejší ČSFR.

Zcela odlišnou migrační historii nabízí ve svém vyprávění Marta Zelenská z Kyjeva, která se sama a velmi úspěšně integrovala do společnosti České republiky poté, co sem dorazila po vlastní ose v roce 2011. Dobře se etablovala na pracovním trhu a díky své široké paletě zájmů se stala členkou řady zájmových uskupení, a dokonce i politické strany. Jejím a následujícím příběhem se postupně překlenuje druhá část publikace do příběhů novodobých reemigrantů, kteří si našli cestu do České republiky v průběhu nedávných let, po ruské anexi Krymu, eskalaci napětí ve východních částech Ukrajiny a následném propuknutí válečného konfliktu v roce 2014. Jako první předestírá svoje

vzpomínky medicínsky založená rodina Soldátkových, která přicestovala v roce 2013 z Dubna do Pardubic a později se přestěhovala do Prahy. Postřehy lékaře a jeho ženy, zdravotní sestry, jsou střízlivě přímočaré a poskytují čtenáři pohled na českou společnost z trochu jiného úhlu. Následují další vyprávění, kterými se proplétá společné téma – iniciativa českých přesídlenců, zejména Borise Iljuka, který se spolu se svými kolegy snažil zajistit alespoň několika málo Čechům na Ukrajině, kteří uvízli v nelehké situaci v předzvěsti blížícího se válečného konfliktu, pomoc v návratu do České republiky.

Závěrečná část publikace je věnována lidem, kteří se buď podíleli na samotném přesídlení v 90. letech 20. století, nebo monitorovali pokračující situaci na Ukrajině či sledovali integrační a adaptační procesy zde v České republice. Začít se tak můžeme do vzpomínek Aleny Obstové, učitelky českého jazyka, která zachytila své dojmy z roku 1991 z prvního setkání se skupinou českých krajanů z černobylské oblasti – zájemci o výuku češtiny, kteří plánovali přesun do tehdejšího Československa se snahou se zde usadit a nalézt si práci. O rok později Obstová organizovala další letní kurz pro mladší studenty v Dobrušce, která se později stala centrem výuky i pro další zájemce, včetně pedagogických pracovníků. Vzpomínky z akademické sféry přibližuje Zdeněk Uherek, který se spolu s dalšími kolegy osobně účastnil výzkumu adaptace a integrace reemigrantů ze všech přesídlovacích vln na území České republiky, dále Sergij Kovalenko, ukrajinský historik a badatel zaměřený na dějiny české menšiny na Ukrajině, či Světlana Šulha, historička a univerzitní pedagožka zabývající se činností českých spolků na západní Ukrajině.

Pro svůj nenáročný srozumitelný jazyk a čtenářskou přitažlivost lze publikaci doporučit především laické veřejnosti s hlubším zájmem orientovaným směrem k problematice reemigrace a přesídlení, ale i jen k pouhému prolístování pro

všechny, které zaujala tato specifická skupina českých reemigrantů z oblasti bývalého SSSR (současné Ukrajiny). Díky faktografickým údajům v úvodu publikace si kniha najde cestu i mezi širokou odbornou či akademickou obec.

Veronika Beranská
(Etnologický ústav AV ČR)

SBORNÍK MUZEA ČESKÉHO LESA V TACHOVĚ, roč. 37, 2021, 176 s.

V dubnu letošního roku byl vydán v pořadí již sedmatřicátý sborník Muzea Českého lesa. Čestné první místo v řadě osmi studií bylo vyhrazeno studii Pavla Řepy *Vývoj hnízdního společenstva vodních ptáků na rybnících v Tachovské brázdě*. Jde o jeden z posledních textů někdejšího pracovníka muzea, zakladatele jeho zoologických sbírek a významného odborníka v oblasti ornitologie, jehož životní dráha se zakončila v březnu loňského roku. V uvedeném studii autor zaznamenal výsledky systematického sledování vodního ptactva v oblasti tzv. Tachovské brázdy, které se MČL podařilo provádět po dobu 29 let (1973–2001). Takto dlouhý časový horizont lze v celé České republice považovat za zcela ojedinělý. Ke sledování bylo vybráno 38 rybníků, na nichž bylo ve sledovaném období zjištěno 26 druhů hnízdicích vodních ptáků. Autor se podrobně věnuje jednotlivým druhům, konstatuje jejich výrazný úbytek a uvádí příčiny tohoto stavu. Ty byly podle něj způsobeny jednak úpravami rybníčních břehů v 70. a 80. letech, jednak úbytkem potravinových zdrojů.

Jiří Úlovec se v *Příspěvku k dějinám zaniklé tvrže Reuth-Krajt* věnuje problematice lokalizaci této tvrže. Upozorňuje na omyl Augusta Sedláčka, který spojil písemné zprávy se dvěma rozdílnými místy. Písemné zprávy z počátku 16. století, které Sedláček k lokalizaci využil, se prokazatelně týkají místa a statku Reuth u Erbendorfu v sousední Horní Falcí.

Se zánikem lokalit ležících na Tachovsku lze totiž podle Úlovce spojit pouze písemné zprávy z let 1606–1617. Doba a důvody založení tvrze a dvora Reuth-Krajt, její historie a lokalizace tak zůstávají i nadále neznámé.

V mnohých pramenech podložené studii *K historii tří drobných památek v příhraničním hvozdu* upozornili Vladimír Červenka a Markéta Novotná na vysoký počet drobných artefaktů rozestřených po území Tachovska, jež nejsou evidovány v Ústředním seznamu nemovitých kulturních památek. Jedná se o kamenné sloupky, boží muka, kapličky aj. Některé lze nalézt ještě v původním stavu, lze o nich v pramenech dohledat i další údaje, většina z nich však vzala za své v důsledku přírodních podmínek, nezájmu ze strany nových obyvatel, či dokonce vandalství. Autoři se podrobně věnují třem památkám připomínajícím buď úmrtí, anebo naopak záchranu života. Nalézají se stranou hlavních komunikací na katastrech obcí Štokov a Žďár. Němci nazývali tyto drobné artefakty výrazem „Marter(l)“, což lze do češtiny přeložit jako „boží muka“. Tvořena jsou soklem, dřívkem a kaplicovitým nástavcem. Na násilnou smrt pekařky z Plané Dorotey Kronerové způsobenou neznámým pachatelem upomínají „Weisse Marter“ datované rokem 1636, naopak „Kopetzky Marter“ z let 1824 vznikla jako poděkování lesníka Andrese Kopetzkého za šťastné vyvážnutí z bouře. „Schwarze Marter“ opět upomínají na náhlou smrt, tentokrát revírníka Leopolda Jeřábka (cca 1891). Revírník ve službách hraběte Johanna Nepomuka Wenzela von Nostitz-Rienecka zemřel po téměř třicetileté službě při štědrovečerní pochůzce. Jelikož jeho hrob v Halži se nezachoval, lze tuto památku, kterou nechal zřídit jeho syn Václav, pojmut jako revírníkův kenotaf. Podrobným sledováním rodinných genealogií studie přispívá zejména k dějinám lesní správy na Tachovsku.

V krátkém příspěvku *Dva rodinné portréty Windisch-Graetzů ve sbírkách*

kladrubského kláštera upozornil Kamil Petráň na dva, v odborné literatuře dosud nikde nezmíněné portrétní obrazy, mající značnou vypovídací hodnotu pro dějiny rodu Windisch-Graetzů, majitelů tachovského panství. Oba jsou uloženy v mobiliárním fondu benediktinského kláštera v Kladrubech. První olejomalba neznámého autora zachycuje dva muže stojící u krbu – Josefa Mikuláše, hraběte Windisch-Graetze (1744–1802), který v 80. letech zakoupil panství Tachov a začal s přestavbou tachovského zámku, druhým mužem je jeho syn, jemuž je do ruky vložena kresba s půdorysem tohoto objektu. Na druhé olejomalbě z poloviny 19. století, jež se nyní stala součástí prohlídkové trasy tachovského zámku, jsou zobrazeni, a to opět u rodinného krbu, členové početné rodiny polního podmaršála Alfréda Kandida Windisch-Graetze (1787–1862) a jeho manželky Eleonory (1796–1848). Na obraze nechybí nejstarší syn Alfréd II. Mikuláš, budoucí hlava rodu a pokračovatel vojenské tradice.

V rozsáhlé studii *Majetková situace židovských náboženských obcí Chodová Planá a Tachov na počátku 20. století* se Jan Edl zabývá činností a majetkovými poměry židovských náboženských obcí v Chodové Plané a Tachově. Náhled do dokumentace umožnily soupisy mobiliářů pořízených v letech 1906–1908 na základě žádosti o přesun obce Ctiboh z politického a soudního okresu Planá do Tachova. Autor v úvodu upozorňuje na zákon č. 57/1890 říšského zákoníku, který se stal základní normou pro vnitřní život židovských minorit, i na následné normy upřesňující jejich právní poměry. Autor srovnává majetkové poměry obou židovských náboženských obcí a závěrem předkládá podrobné inventáře.

Řadu příspěvků z regionální historie uzavírá studie Jana Vladaře *Havárie amerických letadel na Tachovsku v dubnu 1945* podrobně mapující dvě epizody z dubna 1945, konkrétně sestřelení amerických letců nad územím Českého lesa.

První epizoda byla uzavřena zjetím poručíka Jamese B. Cutlera (1923–1996) z 367. stíhací jednotky, druhá tragickou smrtí poručíka 4. stíhací jednotky Roberta O. Davise (1915–1845) u Dolního Žandova, kde byl havarující letec zastřelen neznámým pachatelem. Pečlivě a podrobně pojatá studie, podložená bohatou cizojazyčnou dokumentací, přináší zajímavé informace z historie leteckých střetů nad územím protektorátu v posledních měsících druhé světové války.

Tak jako předcházející sborník i tento přináší *Bibliografii literatury k dějinám okresu Tachov 2019–2020* zpracovanou Štěpánem Čadkem a Janem Edlem.

Zahrnuje odbornou produkci (včetně zahraniční) týkající se regionální historie okresu Tachov. Publikace, studie v periodikách (byl sem pojat i populárně naučný *Vítaný host*) a kvalifikační práce jsou řazeny abecedně podle autorů, kolektivní pod jejich názvem. Bibliografie přináší i dodatky za léta 2017–2018.

Sborník uzavírá příspěvek ředitelky muzea Jany Hutníkové a Martina Lišky *RNDr. Pavel Řepa (1943–2021)*. Obsažený nekrolog sleduje životní a profesní dráhu pražského rodáka, absolventa Přírodovědecké fakulty UK, od roku 1966 zoologa Muzea Českého lesa. Ačkoliv se P. Řepa původně věnoval ichtyologii, pobyt na Tachovsku ho orientoval na ornitologii. Z uvedené bohaté bibliografie jeho prací z let 2014–2020 připomeneme alespoň monografii *Ptáci Tachova: hnízdní rozšíření a početnost ptáků ve městě Tachově* (Domažlice 2020), kterou přední ornitolog vypracoval společně s Milenou Prokopovou. Obdiv vzbuzuje Řepova osvětová činnost zahrnující exkurze pro širokou veřejnost, práci s mládeží, přednáškovou činnost, ale i angažovanost v amatérském divadle a kruhu přátel literatury.

Sborník muzea doplněný anglickým resumé svědčí o pilné soustavné práci odborných pracovníků této instituce.

Marta Ulrychová
(Pízeň)

Studies and Materials on the Subject of “Agriculture Transformation”

Farming as a Counterculture. Family Farms in Central Bosnia (<i>Andrej Mentel</i>)	179
Post-War Life and Collectivisation of the Moravian Countryside through the Eyes of Actors – Small Farmers (<i>Miroslav Válka</i>)	192
The Impact of Mining on the Adaptation Process of the German Minority around Nitrianske Pravno with an Emphasis on Agriculture (<i>Marián Žabenský</i>)	206
Quo Vadis? Czech and Moravian Agriculture between 2000 and 2020 (<i>Pavel Novák</i>)	222

Transforming Tradition

From Traditional Farming to Large-Scale Agricultural Production in the Slovácko Region (<i>Josef Jančář</i>)	234
Village of Lazce after 1948 – Memories of the Collectivisation of Agriculture in a Village in the Haná Region (<i>M.K.</i>)	237

Retrospectives

The Centenary of the Birth of Volodymyr Hošovský or the Road to Cybernetic Ethnomusicology (<i>Lubomír Tyllner</i>)	239
One Hundred Years since the Birth of Georg Richard Schroubek (<i>Petr Lozoviuk</i>)	240

Jubilees and Obituaries

This Year's Jubilee of Jana Pospíšilová (<i>Helena Beránková</i>)	243
Sixty-Year-Old Jaroslav Skupnik (<i>Juraj Buzalka</i>)	244
Helena Bočková Has Passed Away (<i>Václav Štěpánek</i>)	245

Conferences

ICOM General Conference, Prague 2022 (<i>Terezie Řánková</i>)	247
24th International Wind Music Conference, Bolzano (<i>Barbora Turčanová</i>)	248

Exhibitions

Button Museum in Bärnau in the Upper Palatinate (<i>Marta Ulrychová</i>)	249
--	-----

Festivals

IFF Strážnice 2022: Post-Pandemic Euphoria (<i>Matěj Kratochvíl</i>)	251
--	-----

Reviews

Je. P. Serapionova: Čechi i slovaki v Rossijskoj imperii (poslednjaja tret' XIX – načalo XX veka) (<i>Petr Lozoviuk</i>)	253
K. Popelková: Vinohradnícke mesto v etnologickej perspektíve [Winegrowing Town in an Ethnological Perspective] (<i>Peter Salner</i>)	254
M. Vrzgulová (ed.) – P. Salner: Dvojrozhovor. O pamäti, etnológii a meste... [Doublespeak: On Memory, Ethnology and the City...] (<i>Jana Nosková</i>)	255
J. Šimánek: Doudlebsko v kuchyni a u stolu. Lidová strava z jihu Čech [The Doudleby Region in the Kitchen and at the Table: Folk Food from South Bohemia] (<i>Marta Toncrová</i>)	257
Z. Magyar: A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex (<i>József Liszka</i>)	259
M. Krist: Letinám. Z historie obce a lázní Letiny [To Letiny: From the History of the Village and Spa of Letiny] (<i>Marta Ulrychová</i>)	260
B. Iljuk (ed.): Můj návrat do staré vlasti [My Return to My Old Homeland] (<i>Veronika Beranská</i>)	261
Sborník Muzea Českého lesa v Tachově [Proceedings of the Museum of the Bohemian Forest in Tachov] (<i>Marta Ulrychová</i>)	262

NÁRODOPISNÁ REVUE 3/2022, ročník XXXII

Vydává Národní ústav lidové kultury, 696 62 Strážnice, ČR (IČ 094927)

Národopisná revue je odborný etnologický recenzovaný časopis, vychází čtyřikrát ročně, vždy na konci příslušného čtvrtletí. Pravidla recenzního řízení i veškeré další informace pro autory příspěvků i pdf verze jednotlivých čísel jsou zveřejněny na internetových stránkách časopisu <<http://revue.nulk.cz>>.

Periodikum je evidováno v mezinárodních bibliografických databázích Scopus, ERIH (European Reference Index for the Humanities), AIO (The Anthropological Index Online of the Royal Anthropological Institute), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities), GVK (Gemeinsamer Verbundkatalog), IBR (Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur) + IBZ (Internationale Bibliographie geistes- und sozialwissenschaftlicher Zeitschriftenliteratur), RILM (Répertoire International de Littérature Musicale), Ulrich's Periodicals Directory.

REDAKČNÍ RADA:

PhDr. Jan Blahůšek, Ph.D., doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., PhDr. Hana Dvořáková, doc. Mgr. Juraj Hamar, CSc., doc. PhDr. Petr Janeček, Ph.D., doc. PhDr. Eva Krekovičová, DrSc., PhDr. Jan Krist, PhDr. Martin Novotný, Ph.D., prof. PhDr. Martina Pavlicová, CSc., PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., doc. Mgr. Daniela Stavělová, CSc., PhDr. Martin Šimša, Ph.D., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc., PhDr. Lucie Uhlíková, Ph.D., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

MEZINÁRODNÍ REDAKČNÍ RADA:

prof. PhDr. Anna Divičan, CSc. hab. (Maďarsko), Dr. László Felföldi (Maďarsko),
Mag. Dr. Vera Kapeller (Rakousko), prof. Dragana Radojičić (Srbsko),
prof. Mila Santova (Bulharsko), prof. Dr. habil. Dorota Simonides, Dr.h.c. (Polsko),
Dr. Tobias Weger (Německo)

Šéfredaktorka: Lucie Uhlíková
Redaktorka: Martina Pavlicová
Tajemník redakce: Petr Horehled
Překlady: Zdeňka Šafaříková
Tisk: LELKA, Dolní Bojanovice

Datum vydání: 30. 9. 2022
ISSN 0862-8351 (Print)
ISSN 2570-9437 (Online)
MK ČR E 18807

